12

12

352

352

49
S2
19
07

سلسلۂ تعلیم پنجاب

GOVT. HIGH SCHOOL
No:
Dated

سرمایۂ خرد

سنہ ۱۹۰۵ء

جملہ حقوق محفوظ ہیں

قیمت فی جلد ۳ر ۱۰ پائی

SAL JHAND
072377
TECHNICAL SUPPORT
CHUGHTAI PUBLIC LIBRARY

اعرابوں کے قاعدے

نمبر شمار	قاعدے	مثالیں
۱	مخلوط ہے دوچشمی لکھی گئی ؛	قندھار
۲	نونِ غنّہ جو لفظ کے درمیان ہے۔ اُس پر اُلٹا جزم دیا ہے۔ اور جو آخر میں ہے۔ اُس میں نقطہ نہیں دیا ؛	رانْد۔ جاں ؛
۳	یائے معروف جو لفظ کے آخر ہے۔ وُہ دائرے کی لکھی گئی ہے ؛	کشتی
۴	یائے معروف کے سوا باقی سب یے لمبی لکھی گئیں ؛	بے۔ گئے۔ جائے۔ اُڈنے ؛
۵	جو واؤ بولی نہیں جاتی۔ اُس کے نیچے آڑی لکیر ہے ؛	خود۔ خویش ؛
۶	حرفِ مفتوح پر وہیں زبر رکھا ہے۔ جہاں واؤ یا یے کے معروف اور مجہول ہونے کا شبہ پڑتا ہے[1] ؛	ہمالیہ۔ زیور۔ غور۔ سیر ؛

[1] باقی قاعدے اخیر کے صفحے پر دیکھو ؛

فہرست مضامین

Nezam

اِنتخاب از فارسی رُوزمرّہ

صُحبتِ خویشی و قرابتی

مِہرجان - آقا! خیلے عجب است کہ اِمرُوز شما تشرِیف آوردید؟

مِہرجان - بندہ خیلے مُشتاقِ زِیارت بُودم +

آقا نورُوز - نسبت بمن چہ خِدمت است؟

مِہرجان - خواہرِ من میخواہد سخنِ واجبی بعرض رساند +

آقا نورُوز - بگوئیدش کہ اِنشاءِ اللہ فردا حاضرِ خدمت مے شود +

مِہرجان - او حالا سخن گُفتن مے خواہد +

آقا نورُوز - آخر او بمن چہ گُفتن مے خواہد؟

مِہرجان - نمے دانم چہ گُفتن مے خواہد +

آقا نورُوز - خیر بعد از عصر شرفیاب صُحبت خواہم شُد +

مِہرجان - او خودش اینجا آمد است +

نورُوز - اَے مردِ خُدا - غضب کردی مرا از پیشتر چرا

خبر نه کردی که من از بازار
یک چیز غریبے بجهت او تحفه
مے آوردم - پلومے پختم -
قهوه مے پختم +

مهرجان - حاجت چندیں
تکلفات نیست - میخواهد سخنے
بشما گوید و برگردد +

نوروز - خیر - بگو در کجاست +

مهرجان - در حیاط[1] نشسته
با سوگلی[2] شما حرف مے زند +

نوروز - برو صداش کن +

مهرجان - صونا - صونا هوئے!

صونا - بلے - آقا چه میفرمائید؟

مهرجان - کلثوم ننه را
بگوے که اینجا بیاید +

صونا - در کجا ؟

مهرجان - در اطاق نوروز
آقا +

صونا - خانم! مهرجان آقا شما را
در اطاق نوروز آقا صدا میزند +

کلثوم ننه - سلام علیکم - برادر +

نوروز - و علیک السلام
خواهر - خوش آمدی بیا بنشیں -
قدم بر چشم - چه طور تشریف
آوردی - باعث تکلیف تو چه
بوده است ؟

کلثوم ننه - پارهٔ حرفها
داشتم بگویم +

نوروز - بفرمائید - من
تشنهٔ حرف شما هستم +

کلثوم ننه - کار واجبی
دارم - خلوتے خواهم گفت +

نوروز - اینجا هیچ بیگانه
نیست شما آشکارا حرف بزنید +

کلثوم ننه - پیش روے
مردم گفته نمے توانم +

نوروز - در گوش من بگوئید +

کلثوم ننه - سرگوشی در
مجلس زیبا نیست +

نوروز - بیا - پشتو نشسته حرف بزنیم

---

[1] حیاط - آنگن - جو گھر کے سامنے نشست و برخاست کے لئے
چار دیواری کھینچ کر بنائی ہوتی ہے +

[2] سوگلی - محبوبه +

کلثوم ننہ - خیلے مناسب است +

نوروز - حالا بگو مطلبِ شما چہ چیز است +

کلثوم ننہ - حرفیکہ من مے گویم باید کہ آں را پیش ایں و آں بروز ندہید کہ فلانی بمن چنیں و چناں گفتہ است +

نوروز - آہستہ چرا مے گوئی - بلند بگو - گوشم قدرے سنگین است +

کلثوم ننہ - من آہستہ ازاں حرف مے زنم - مبادا پشتِ دیوار کسے گوش داشتہ باشد و حرف مرا بشنود - پیشِ پسرِ شما نقل بکند +

نوروز - نہ خیر - کسے نمے شنود - تو حرفِ مطلب را بے تکلف بمن آشکار کن +

کلثوم ننہ - من خیلے ازیں مے ترسم کہ پسرِ شما یواشکی[1] آید و حرفِ مرا گوش بدہد +

نوروز - خواہر حرف ویل[2] مگو - وقت مے گذرد - مرا از مقصدت حالی[3] کن +

کلثوم ننہ - مطلبم ایں است کہ پسرِ شما ارادۂ زن بردن مے دارد یا نہ ؟

نوروز - چرا نمے دارد - انشاء اللہ بعد یک سال عروسیش را تدارک میدہم +

کلثوم ننہ - اوف - تا یک سال کہ انتظار خواہد کشید +

نوروز - خواہر - چہ میگوئی - در چشم زدن سال میگذرد +

کلثوم ننہ - اگر تا یک ماہ شما تدارک نمے دہید - من

---

[1] یواشکی اور یواش بمعنی آہستہ + [2] حرف ویل - اِدھر اُدھر کی باتیں - متروک باتیں - قابلِ ترک باتیں + [3] حالی کردن - آگاہ کرنا - خبردار کرنا - جتانا +

دُخترِ خود را به پسرِ گزمه[1] باشی
نامزد مے کنم +
نوروز - زنکه - اینچه حرفها است
که مے زنی - از سخنت زمین
زیرِ پایم لرزید +
کلثوم ننه - من شنیده ام
که پسرِ شما براهِ بد[2]
افتاده است +
نوروز - **کلثوم ننه** -
چه چی مے گوئی - چرا پسرِ
مرا بد نام مے کنی +
کلثوم ننه - من خیلے
شنیده ام که او پاسوز
کولیها[3] شده است و جنده[4] بازی
مے کند +
نوروز - زنکه - از خدا
بترس چرا از پیشِ خود حرفها
مے سازی - چرا بر طفلکِ نادان
شاخچه[5] بندی مے کنی +
کلثوم ننه - تو مثلِ کبک
چشمت را روے هم گذاشته
نیک و بدت را نمے بینی
و مے دانی که مردم هم
نمے بینند +
نوروز - این حرفها را
از کجا مے گوئی +
کلثوم ننه - آیا دی شب
پسرِ شما عرق[6] خورده توے
راه با یکے از قراولها[7] عربده
نه کرده است؟ و قراولان
او را همه شب دشتاق[8]
نه کرده اند؟ و تا ده
تومان[9] از شما جریمه نگرفته اند؟
او را ول نه کرده اند +

[1] گزمه - پولیس - چوکیدار - گزمه باشی پولیس افسر - تھانہ دار - کوتوال + [2] براهِ بد افتادن - بد چلن ہو جانا + [3] کولی - رنڈی - بیسوا + [4] جنده - خانگی - پوشیده حرامکاری کرنے والی + [5] شاخچه بندی - تہمت دھرنا - بہتان باندھنا + [6] عرق - آج کل کے محاورہ میں شراب کو کہتے ہیں + [7] قراول - چوکیدار - پہرہ دار + [8] دشتاق - زیرِ حراست - حوالات - جیل - قید خانہ - قید + [9] تومان - ایران میں ایک طلائی سکہ ہے جس کی قیمت بقدر للعہ کے ہوتی ہے +

نورُوز - بزرگِ خودِ ماں
زِنہار شُہرت ندہی کہ چُنیں
و چُناں شُدُ اشت +

کُلثُوم ننہ - مرا چہ
ضرُور اشت کہ رازِ شُما را
شُہرت بدہم - مرُدمِ شہر ہمہ
خودمے دانند کہ بچۂ نورُوز
آقا ہمچو شُد اشت +

نورُوز - زنکہ معلُوم
مے شوَد کہ تو از حرفِ
کسے از راہ رفتۂ عقل تُرا
کسے دُزدِیدہ اشت در عالمِ
شباب اکثر از جواناں ہمچو حرکت
بفعل مے آید +

کُلثُوم ننہ - بلے - من
ہم مے دانم کہ شُما خودِ تاں
او را ہمچو ہار[1] کردہ اید +

نورُوز - من چہ طور
او را ہار کردہ ام ؟

کُلثُوم ننہ - شُما او را
نہ علم آموختید نہ معرِفت -
بجز اینکہ شُما تنگہ[2] کُنید و
او دروازد - دیگر از دستش
چہ بر مے آید +

نورُوز - خیر او ہیچ کارہ
نیشت - بہ بینم تو نامزدش را
چہ طور بدیگر کسے مے دِہی -
گرمہ باشی کیشت کہ پا توے
کفشِ ما بکُند +

کُلثُوم ننہ - اگر مے دِہم -
بہ بینم شُما مرا بکُدام قراو تہا
دستاق خواہید کرد - حالا میروم
از حرفِ شُما او را حالی میکنم +

نورُوز - نہ خواہر - ما نوکریتم -
چاکریتم - بندہ تو ایم - غُلام
تو ایم - ایں حرفہا را بر زباں
میار - ایں کارہا از تو شائشتہ
نیشت +

---

[1] ہار - دِلیر - دیوانہ - مُنہ زور - سر چڑھایا ہُوا - شُتر بے مُہار +
[2] تنگہ - کمائی - یعنی تُم کماؤ اور وُہ ہار دے اور تُمہاری کمائی اُڑائے +

کلثوم ننه - شما نه نوکرِ
من باشید نه چاکرِ من شما برادرِ
من باشید - اما پسرِ خود را
بگوئید که ازین خیال مفت زن
برون بیُفتد[1] +
نوروز - حالا این حرفها
را کنار بگذار - بگو که تدارکِ
عروسیش را کے مے دہی +
کلثوم ننه - تدارکِ عروسی کہ؟
نوروز - عروسی دختره ات +
کلثوم ننه - من ہرگز
دست دخترهٔ خود بدستِ ہمچو
پسرِ سر خود بالا[2] برآمده نمیدہم +
نوروز - نه خواہر تو اورا
بجانِ من بفرزندی قبول
کن - او ہمیشه غلامِ تو
باشد +
کلثوم ننه - واچه حرف است
که پسرِ شما با چنگیہا[3] خوش گذرانی
بکند و دخترم در پسِ
پرده از غم بگدازد +
نوروز - خواہر - از براے
خدا رحم کن و از خطاے
رفته اش چشم بپوش - آینده
گردِ چنین کارہا نخواہد گشت +
کلثوم ننه - او گردِ چنین
کارہا گردد یا نگردد من
ہرگز عروسِ دختره ام را
با نورِ چشمِ شما نمے کنم +
نوروز - برو اگر نمے کنی
نه کن - ما ہم خیلے شنیده ایم
که دخترت رو و از پیشِ
روے نامحرم مے نشیند و
مثلِ گوریہا پیشِ این و آن
رقص[4] مے دہد +
کلثوم ننه - حالا که
ہمچو است - لائق نورِ چشم
خود دختره پیدا بکنید

[1] یعنی نکاح کرنے کے بیہوده خیال سے باز رہے - بیُفتد کے معنی
اہلِ ایران کے محاورے میں باز رہنے کے ہیں + [2] سر خود بالا
برآمده - شترِ بے مہار + [3] چنگی - گاین - ڈومنی - تیره تالی + [4] قرداون -
کولے مٹکانا - مٹکنا +

دُخترے کہ رَود از پیشِ ایں
و آں بنشیبند۔ لائقِ نورِ چشمِ
شُما نیست +

نَورُوز ۔ مہر جان آقا ۔
شُما پیش بیائید ۔ و کلثوم ننہ
را بِفہمانید کہ بما آزُردہ
نہ شوَد +

مہر جان ۔ او از شُما
آزُردہ نہ بُوَد ۔ شُما خُود از
سخنہائے ناسزا او را آزُردہ
کردہ اید +

نَورُوز ۔ من کے باد سخُن
ناسزا گُفتہ ام ۔ اگر بفرض
سخُنے نا واجب از زبانِ
من برآمدہ باشد مُعاف
فرمائید +

مہر جان ۔ ما صاحب
دُختریم ۔ ما چہ حد داریم کہ
با شُما سر برداریم ۔ مگر شُما را
ہم ہمچو حرفہا زیبا نیست +

نَورُوز ۔ خیر ایں حرفہا
را بگُذارید۔ مطلبِ من ایں است
حالا کہ بخانۂ تاں رسیدید
ایں سخنہا را پیشِ دُخترہ
بروز ندہید و از طرفِ پسرِ
من ایں انگشتر توے انگشتش
بکنید +

مہر جان ۔ ما نام پسرِ شُما
پیشِ او بر زباں آوردہ
نے توانیم ۔ وقتیکہ کس نام
نُورچشمِ شُما پیشِ او مے برد
خیلے بدش مے آید +

نَورُوز ۔ مگر او ازیں قرابت
رضا نیست ؟

مہر جان ۔ بلے او پیشتر
ازیں قرابت حاشا[1] مے کرد ۔ من
بزور کے ایں کار بکردنش
بشتم +

نَورُوز ۔ اے واے چہ
چارہ کنیم ۔ مہر جان آقا
حالا تدارکِ عروسی را جلد
باید کرد +

[1] حاشا مے کرد ۔ یعنی انکار کرتی تھی +

کلثوم ننه - اَے واے صدایے پایے بیگانه مے آید +

نوروز - چرا مے ترسی - هیچ بیگانه نمے تواند که اینجا پا بگذارد +

کلثوم ننه - آخر این کیست ؟ که سرش را تو کرده یک راشت بسمتِ اطاقِ ما مے آید +

نوروز - مگر تو نمے شناسیش؟

کلثوم - من نمے شناسمش +

نوروز - چرا نمے شناسمش؟ خیلے خوب مے شناسیش +

کلثوم ننه - آخر بفرمائید که این کدام کس اشت که همچو سرزده[1] پیشِ ما مے آید +

نوروز - این همان نامزدِ دخترت اشت +

کلثوم - اَے واے چه خاک بر سر کنم کجا بروم +

مهر جان - مگر تو او را دیدن نمے خواهی +

کلثوم ننه - خیلے بدم مے آید که رویش را به بینم - وقتیکه من رویش را مے بینم - زهره[2] ترک مے شود +

مهر جان - اگر ترا دیدنش خوش نمے آید برو در پسِ آں لنگۂ در قایم[3] شو +

صحبتِ ناخوشی و بیماری

شیخ حسن - سلام علیکم - سیّد جان +

سیّد جان - وعلیک السّلام یا شیخ ! مزاج چه طور اشت؟ امروز قدرے ناخوش بنظر مے آئی - رنگ رویت چرا پریده اشت ؟

شیخ حسن - یا سیّدی ! سرم خیلے درد مے کند +

---

[1] سرزده - بے تحاشا - بے کھٹک - بے روک ٹوک + [2] زهره ترک مے شوم - یعنی میرا دِل پھٹتا ہے + [3] قایم شدن - پوشیده ہونا - اور قایم کردن - پوشیده کرنا +

سیّد جان - نصیبِ اعدا از کِے ؟

شیخ حسن - صُبح کہ از رختِ خواب برخاستم دیدم کہ سرم دَرد مے کُند +

سیّد جان - باعثِ ناخوشی چہ بُود ؟

شیخ حسن - دیروز بَینِ راہ سرم گیج[1] خُوردہ پایم بہم پیچیدہ زمیں خُوردم[2] - شب تب کردم +

سیّد جان - جائے ضرب کہ نرسیدہ ؟

شیخ حسن - پُلِ دماغم ضرب خُوردہ ورم گرفتہ اشت +

سیّد جان - دستِ خود را چرا دراز نے کشی ؟

شیخ حسن - ماہیچۂ بازُوم نیز درد مے کُند +

سیّد جان - در راہ رفتن نیز اتُو مے کشی[3] +

شیخ حسن - بشکہ تکان خُوردم قلم پایم زخم خُوردہ لہ[4] شُدہ اشت +

سیّد جان - بلے ہمیں سبب اشت کہ امروز توہیچو مے لنگی +

شیخ حسن - سینۂ پایم نیز زخم خُوردہ اشت +

سیّد جان - بدکتُور[5] - چرا رُجُوع نہ کردی ؟

شیخ حسن - پیشِ ریش ساز[6] رفتہ بُودم زخمہا را تختہ بند کردہ اشت +

سیّد جان - معلُوم میشود کہ شُما از علاجِ دکتُور مے ترسید ؟

---

[1] سرگیجی - سر کا پھرنا - دَورانِ سر - مرضِ دوار - سر کا چکرانا +
[2] زمیں خُوردن - گر پڑنا + [3] در زمین اتو کشیدن - لنگڑا کر چلنا - جھکے جھکے پاؤں ڈالنا + [4] لہ شُدن - گوشت کا ضرب کھا کر نرم ہو جانا - پس جانا + [5] دکتور - ڈاکٹر کا مُفرّس ہے +
[6] ریش ساز - جرّاح +

شیخ حسن - مرد ہشت۔ از
علاجِ دکتور خیلے مے ترسند +
سید جان - آخر چرا ؟
شیخ حسن - فقط بے عقلی +
سید جان - نفعے کہ بندہ
در علاجِ دکتور دید اشت در
علاجِ اطبا کم دیدیم +
شیخ حسن - بلے دواے
شاں اندک و نفعش بسیار
اشت +
سید جان - بندہ خیلے
معتقدِ علاج دکتور ہشتم +
شیخ حسن - من ہم
از دکتور براے خود دوا
آوردہ ام +
سید جان - بخیر بید
بخیر اشت - خدا نفع مے دہد +
شیخ حسن - خیر اشت ؟
شما ہم امروز ہمچو سرفہ
مے کنید +
سید جان - شب
سرد کہ خوردہ بودم - نزلہ
بحنجرہ ام زور آورد اشت -
سرفہ مے کنم +
شیخ حسن - مگر شما
پرہیز نمے کنید ؟
سید جان - آدم تا کے
پرہیز کند - از پرہیز کردن
جانم بتنگ آمد اشت +
شیخ حسن - چند روز
دیگر ہم پرہیز را بر خود
گوارا بکنید - وقتیکہ بہ کلی
صحت حاصل شد باز حاجت
پرہیز نیشت +
سید جان - خیر اشت -
از چند روز رفیقِ شما را
با شما نمے بینم ؟
شیخ حسن - یک ماہ
مے گذرد کہ از بام سرا
باکلہ پائین آمدہ بازوبش
در رفتہ حالتِ نا خوشی
پیدا کردہ بستری شد اشت +
سید جان - حالا
احوالش چہ طور اشت ؟
شیخ حسن - احوالش
برہم خوردہ روز بروز بدتر

شُد اشت +

سیّد جان - آیا اُمید زیستن ہشت ؟

شیخ حسن - خیر - دماغش تیغ کشیدہ[1] است چشمش بر آشماں[2] اُفتاد اشت - لوپ ہایش[3] گود اُفتاد اشت - زبانش تا حقّہٴ نافش خشکیدہ اشت - ہر لحظہ دِلش گلافہ[4] مے شوَد +

سیّد جان - تیمارش را کہ مے کُند ؟

شیخ حسن - پدر و مادرش مے کُنند +

سیّد جان - شُما ہم گاہے بعیادتِ او میروید ؟

شیخ حسن - بندہ اِمشب سر بالینِ او بُودم +

سیّد جان - مے گویند - برادرِ زنش نیز تب کرد اشت +

شیخ حسن - بلے +

سیّد جان - تب نوبہ ہشت یا ہر رُوزہ ؟

شیخ حسن - ہر رُوزہ +

سیّد جان - گاہے عرق ہم مے کُند - یا خیر ؟

شیخ حسن - دِیرُوز خیلے عرق کردہ بُود +

سیّد جان - حالا کُنہ کُنہ[5] اش بدہید +

---

[1] دماغش تیغ کشیدہ -- یعنی اُس کی ناک سُت گئی ہے + [2] چشمش بر آشماں اُفتادہ -- یعنی اُس کی آنکھیں چھت سے لگ گئی ہیں + [3] لوپ ہایش گود اُفتادہ - اُس کے رُخسارے پچک گئے ہیں + [4] دِلش گلافہ شُد اشت - اُس کا دِل ہر وقت متلاتا ہے + [5] کُنہ کُنہ - کُونین - سِنکونا بارک جو دیسی کُونین کے درخت کی چھال کا سفُوف ہے - یہ لفظ انگریزی کُوئنین (Quinine) سے مفرّس ہے +

شیخ حسن - بلے خوردہ اشت- حالا چیزے بہتر شد اشت- مگر ہنوز بہ کلی صحت نیافتہ +

سیّد جان - خدا شفا دہد- عجب سرزندہ[1] مردے اشت +

شیخ حسن - تو امروز در حرف زدن خیلے دہن را کج مے کُنی ؟

سیّد جان - آرے - گوشت پاے دندانم ورم گرفتہ اشت +

شیخ حسن - دشت از دشتکشہا چرا بیروں نے کشی؟

سیّد جان - دشتہایم از سرما ترکیدہ اشت +

شیخ حسن - امروز خیلے چُرت[2] مے زنی +

سیّد جان - ہمہ شب بیدار بودہ ام +

شیخ حسن - برو بامانِ خدا ساعتے خواب بکُن +

سیّد جان - خدا حافظ +

شیخ حسن - خدا ترا سلامت داشتہ باشد +

صُحبتِ غُسل

میر جعفر - آقا قنبر !

آقا قنبر - بلے آقا +

میر جعفر - دلاک[3] را صدا بزن کہ سرم را بتراشد +

آقا قنبر - از دمِ صُبح بچہ کریم را در عقبش[4] فرستادہ ام +

کریم - آقا ! او خودش از دمِ صُبح حاضر اشت +

میر جعفر - کُجا اشت +

کریم - پائیں در حیاط نشستہ اشت +

میر جعفر - او را بگو بالا بیاید +

آقا قنبر - شُما خود تاں پائیں بروید +

---

[1] سرزندہ - بشاش - ہنس مکھ - زندہ دِل آدمی + [2] چرت زدن - پینک لینا - اونگھنا + [3] دلاک - حمّامی - نائی - حجّام + [4] عقب فرستادن - اور عقب رفتن بمعنی بُلانا +

میر جعفر - من لُنگ[1] بستہ - رخت برکندہ[2] - لُخت[3] نشستہ ام +

آقا قنبر - مگر شما - ارادۂ غسل مے دارید ؟

میر جعفر - بلے - دلاک را پیش من بفرست و خودت آب را گرم بکن +

اُستا سلمانی[4] - سلام علیک آقا !

میر جعفر - پیش بیا

اُستا سلمانی - چونہ[5] مرا بتراش +

اُستا سلمانی - آقاے مرحوم - پدرتان - خدایش بیامرزاد - سبیل را مے تراشید و عجب ریش بلندے میداشت. شما بعکس او چونہ را مے تراشید و سبیلہا را مے دارید +

میر جعفر - مردکہ - تو اظہارِ معرفت را کنار بگذار و کارِ خودت را پیش ببر +

اُستا سلمانی - شنیدہ ام کہ پسرِ عموے تان سید رضا چانہ[6] را مے تراشد و گونہاش[7] را ریش مے دارد و تقلید اہلِ فرنگ در مے آرد +

میر جعفر - عجب مردکۂ -

[1] لُنگ - کھیس - تہ بند - لُنگی + [2] رخت برکندہ کپڑے اُتار کر + [3] لُخت - ننگا - برہنہ + [4] اُستا سلمانی - اہلِ ایران اکثر حجاموں کو اِس لقب سے بُلاتے ہیں - جس طرح سے کہ ہندوستان میں حجام کو خلیفہ کہتے ہیں - اہلِ ولایت اُستا کہتے ہیں اور سلمانی اُن کو اِس لئے کہتے ہیں - کہ حضرت سلمان فارسی رضی اللہ عنہٗ جو ایک جلیلُ القدر صحابی اور حضرت علی رضی اللہ عنہٗ کے بڑے پکے دوست تھے - اکثر سر مُونڈا کرتے تھے - اِس لئے حجام لوگ اپنے گروہ کو اُن کی طرف منسوب کرکے سلمانی کہلاتے ہیں + [5] چُونہ - ٹھوڑی - در اصل چانہ ہے - اہلِ ایران تغیرِ لہجہ سے چُونہ بولتے ہیں + [6] چانہ تراشیدن - ٹھوڑی مُنڈانا + [7] گونہ - رُخسار - گونہ داشتن - گل مچھے رکھنا +

هرزه گوے هستی - ترا بانها چه
سروکار - مردِ خدا حرفِ مفت [1]
مزن چانه ام را بتراش +
اُستا سلمانی - آه - عموے
شما - خدایش جنت نصیب کند -
چه خوش ریش توپے [2] میداشت +
میر جعفر - اگر چونه ام را
مے تراشی بتراش - ورنه
برو سرِ خود بگیر +
اُستا سلمانی - برادرِ بزرگِ
شما را چه شده است که ریشش
را موزچه پے [3] مے زند +
میر جعفر - اُخ - چه قدر
مفت چک و چونه [4] میزنی - گفتمت
حرفِ دل [5] مگو - هرزه [6] چاوی
مکن - اُستره بر گیر و ریشم
را بتراش +

اُستا سلمانی - آغا اخوط
همین است که ریش یک مشت
و دو انگشت باید که باشد +
میر جعفر - مرد که - اگر
کسے ریش دارد یا ندارد بتو چه -
تو بجهتِ سر تراشیدن آمده
که از برای وعظ گفتن +
اُستا سلمانی - مے خواهم که
هم سرِ شما را بتراشم و هم از
مسائلِ فقیهه شما را خالی کنم -
که ریش را بلند باید داشت -
و سبیلها را باریک باید تراشید +
میر جعفر - اے پدر سوخته -
کارِ واجبی میدارم - وقت میگذرد
تو چانه ام را بتراش - ازیں حرفها
بیفت ورنه صد تا کتره [7] بر
رویت مے شمارم +

[1] حرفِ مفت - بیهوده بات + [2] ریش توپے - گنجان یا گھنی گول - محرابی ڈاڑھی + [3] ریش موزچه پے - خشخاشی ڈاڑھی + [4] چک و چونه زدن - بک بک کرنا + [5] حرفِ دل بیهوده بات + [6] هرزه چاوی کردن - مفت کی بکواس کرنا + [7] کتره - دشنام - گالی گلوچ +

اُستا سلمانی - آقا از حرفِ
من بجر[1] چرا میشوی - من پیغام
شریعت را بشما عرض میکنم
کہ ریش تراشیدن بالمرہ
جائز نیست +

میر جعفر - نفست
بگیر پدر سگ - اگر ایں بار
ہم جلو[2] حرف نے کشی - ہمچو
مشت بر کلہ ات زنم کہ مغزت
از لولہ[3] دماغت سرا زیر
مے شود +

اُستا سلمانی - آقا من
چہ کردم کہ سر من داد[4]
مے زنی - تو خودت مے دانی
کہ ریش تراشیدن کارِ مردم
جلنبر[5] است +

میر جعفر - آقا قنبر!
چپتز[6] بردار را بگو کہ ایں
تخم چارہا را بضرب کتک[7]
از در بیروں کشد +

آقا قنبر - مردکہ - شما عجب
عادت کردہ اید - بزیاد گفتن
و اظہارِ معرفت نمودن - پا شو -
سر خود بگیر - ورنہ بیک سیلی
ترا ادب مے کنم +

اُستا سلمانی - ببخشید -
بشما زحمت دادم - من ایں
مسئلہ را از علماے معتبر
شنیدہ ام کہ ریش تراشیدن
گناہے بزرگ است +

آقا قنبر - (قلو[8] بر پشتش
زدہ) برو شکلِ خود را گم
کن +

اُستا سلمانی - من
خودم مے روم - تو قلو چرا
مے زنی +

آقا قنبر - خفہ[9] شو - تخم خر -
اگر ایں بار حرف مے زنی -

۱ح بجر شدن - کھسیانا ہونا + ۲ح جلو حرف کشیدن - خاموش رہنا +
۳ح لولۂ دماغ - ناک کی کوٹھی + ۴ح داد زدن - چلانا + ۵ح جلنبر - گچا -
بد معاش - لفنگا + ۶ح چپتز بردار - چوبدار + ۷ح کتک - سوٹا - لاٹھی -
ہنٹر - ڈنڈا + ۸ح قلو - لات + ۹ح خفہ شو - چپ رہ +

سرت را توے مُرداب[۱] ے تپانم[۲] +

اُستا سلمانی - (زیرِ لب لُند لُند کُنان[۳]) من از رُوے نصیحت حرفے گُفتہ ام - بابا رِیش را متراش - مرد کہ مشت و ملنگ سخن مرا پُشتِ گوش انداخت +

آقا قنبر - آقا! آب سرد شُد اشت +

میر جعفر - ایں تولہ سگ از صُبح تا بحال نگذاشت بِروم فراغت[۴] خانہ +

آقا قنبر - آب خیلے چاریدہ[۵] شُد اشت +

میر جعفر - تولینم[۶] کجاشت؟ تا سرآب[۷] رفتہ زہراب[۸] ریختہ طہارت کُنم +

آقا قنبر - آیا شُما امروز کیسہ و مُشتمال نکُنید؟

میر جعفر - حالا مُہلت سرِ کیسہ و مُشتِ مال ندارم +

آقا قنبر - روبینۂ[۹] شیر آب گرم خراب شُد اشت +

میر جعفر - چرا؟ چہ شُد اشت +

آقا قنبر - چونکہ پیچ و بشتش[۱۰] از مس ساختہ اند زنگ گرفتہ بستہ شُد اشت +

---

۱ مُرداب - بدررَو - موری + ۲ تپاندن - گھسیڑنا + ۳ لُند لُند - مُنہ میں بڑبڑانا + ۴ فراغت خانہ - پاخانہ + ۵ چاریدہ - سرد - ٹھنڈا + ۶ تولین - لوٹا - بدنا + ۷ سرآب - غُسل خانہ + ۸ زہراب پیشاب + ۹ روبینۂ شیر - پانی نکالنے کی پیچ دار ٹونٹی - جو اکثر پیتل کی بناتے ہیں اور براس کاگ کہلاتی ہے - یہ لفظ انگریزی روبی نٹ (Rubinet) سے مفرس ہے - شیر - پانی - ٹونٹی + ۱۰ پیچ و بشت - براس کاگ +

میر جعفر۔ بندۂ خدا چرا
از برونزی[1] نساختید کہ زنگ
نمی‌گرفت +

آقا قنبر۔ چونکہ برونزی
در بازار دستیاب نشد۔
ناچار مسی را گرفتیم +

میر جعفر۔ خیر۔ تو برو
خمرۂ[2] آب گرم را بیار کہ
غسل بکنم +

آقا قنبر۔ آیا۔ شما امروز
لباس را آلش می‌کنید؟

میر جعفر۔ بلے می‌کنم
تو ہولہ[3] و صابون بمن بدہ
و رخت برگردانم را بیروں
بکش +

صحبتِ لباس پوشی

میر جعفر۔ آقا قنبر!

آقا قنبر۔ بلے آقا +

میر جعفر۔ رخت برگردانم
را پیش بیار کہ لباس را
آلش[4] بکنم +

آقا قنبر۔ آقا! ایں رخت
برگردانِ[5] شما حاضر است بسم اللہ
لباس را عوض[6] بفرمائید (تبدیل
بفرمائید) (تغیر بدہید) +

میر جعفر۔ پیراہن کتانم
کجاست +

آقا قنبر۔ بالائے بند آرلیچہ[7]
آویزان است +

۱ برونزی - پیتل - برنج - یہ لفظ انگریزی برانز (Bronze)
سے مقتبس ہے۔ جو برنج سے بنا ہوا معلوم ہوتا ہے +
۲ خمرہ - مٹکا - سبوچہ + ۳ ہولہ - تولیہ - انگوچھا - رومال
جس سے بدن خشک کیا جاتا ہے + ۴ آلش - بدلنا +
۵ رخت برگردان - بدلنے کے کپڑے + ۶ عوض کردن -
بدلنا + ۷ بند آرلیچہ - الگنی +

میر جعفر۔ بزیر آوژده تکاں[1] داده جلوِ ما زمین بگذار +

آقا قنبر۔ مگر شما این قمیص را نمے پوشید ؟

میر جعفر۔ چونکہ خیلے گشاد[2] و بلند است بر قدِ من راست نمے آید +

آقا قنبر۔ شاید کہ خیاط باندازۂ قدِ شما نبریده است ؟

میر جعفر۔ خیاطِ ما برش خوب نمے داند +

آقا قنبر۔ این قبلۂ شما نیز تنگ و کوتاه است +

میر جعفر۔ دکمہ[3] و مادگیش[4] نیز دوریخہ[5]اش بد دوخت است +

آقا قنبر۔ بلے۔ این مادگی قابلِ دکمہ نیست +

میر جعفر۔ برو از بازار تکمۂ دیگر بیار +

آقا قنبر۔ این زیر جامہ هم چہ قدر نادرست است۔ بشما زیبندگی ندارد +

میر جعفر۔ نیفہ درخشتکِ این نیز خوب ندوخت است +

آقا قنبر۔ شما امروز زیر جامہ مے پوشید یا پانطلون +

میر جعفر۔ تو بند[6] در زیر جامہ[7] بکش ما پانطلون نمے پوشیم +

آقا قنبر۔ مگر شما پانطلون نمے دارید ؟

میر جعفر۔ بلے میدارم +

آقا قنبر۔ پس در کجا ست؟

میر جعفر۔ در سارق[8] پیچیده باشد +

---

[1] تکان داده - جھٹک کر + [2] گشاد - ڈھیلا - بلند - لانبا + [3] دکمہ - تکمہ + [4] بادگی - گھنڈی + [5] یخہ - گریبان + [6] بند - ازار بند + [7] زیر جامہ - پائجامہ [8] سارق - گٹھڑی - بقچہ +

آقا قنبر - در سارق
کہ نیست +
میر جعفر - گازر بردہ باشد
برختِ شور[1] خانہ +
آقا قنبر - از رختِ شور[2] -
پرسان کردہ ام - - مے گوید
پیشِ من نیست +
میر جعفر - پس پیشِ
دقاق[3] باشد +
آقا قنبر - آیا - ایں ادیبک[4]
بر شما راست مے آید ؟
میر جعفر - خیلے راست
مے آید +
آقا قنبر - یخہ ایں قدرے
پارہ شدہ است +
میر جعفر - آں رشتہ و
سوزن بگیر و یخہ اش را
بدوز +
آقا قنبر - دامنِ ایں نیز
چاک شدہ است +

میر جعفر - بگذار - خیاط
خودش درست بکند +
آقا قنبر - ایں ارخالقِ
نیم تنۂ[5] شما چہ خوب ساختہ
است کہ قرینہ[6] ندارد +
میر جعفر - بلے - تازہ
فرمائش دادہ - خودم خیاط
را ایں را بہ ماشین[7] دوختہ است +
آقا قنبر - بر شما خیلے
زیبندگی مے دارد +
میر جعفر - تو ایں را
توے سارق پیچیدہ نگاہدار
کہ روزِ عید خواہم پوشید +
آقا قنبر - پس حالا
چہ خواہید پوشید ؟
میر جعفر - حالا سرداری[8]
خزم را خواہم پوشید +
آقا قنبر - آیا ایں جبۂ
ماہوت را نخواہید پوشید ؟
میر جعفر - نخواہم پوشید -

[1] رختِ شور خانہ - دھوبیوں کا گھاٹ + [2] رختِ شور - دھوبی +
[3] دقاق - کندی گر + [4] ادیبک - اچکن + [5] ارخالق نیم تنہ - کوٹ + [6] قرینہ
ندارد - یعنی مثل نہیں رکھتا + [7] ماشین مشین - کل + [8] سرداری خز - ٹسر کا لبادہ +

گر تو ایں را خوب تکاں
بدہ تا از گرد پاک شود +
آقا قنبر - خیلے
گرد آلود است - بتکاندن
پاک نمے شود +
میر جعفر - برو و آں
ماہوت پاک کن[1] را بگیر
و ایں پتو را نیز از گرد
پاک کن +
آقا قنبر - ایں شال
ترمہ[2] را بیت[3] زد است +
میر جعفر - پیشِ
رفوگر ببر تا داغ دوزی[4]
بکند +
آقا قنبر - ایں قدیفہ را
چہ کنم +
میر جعفر - پیشِ دقاق
ببر +

آقا قنبر - ایں کالاہائے
شستنی را چہ کنم +
میر جعفر - اینہا را
خرہ[5] بنہ - بوقتِ فرصت برختِ
شور بسپار +
آقا قنبر - دستمالِ سفید
شما چرک شدہ است +
میر جعفر - ایں دستمالِ
سفید و آں دستمالِ گلی - ہر دو
را بآب بکش[6] +
آقا قنبر - شما ایں دستمالِ
مشکی را بگیرید - من ایں
کالاہا را برختِ شور سپردہ
بیایم +
میر جعفر - دہ برو - اما
حالیش کن کہ کالائے ما را
مفروز کردہ[7] (رسوا کردہ) بگذارد
تا بناد آتش نکنند +

---

[1] ماہوت پاک کن - برش + [2] شال ترمہ - سنجاف دار - حاشیہ دار - ڈورہ دار + [3] بیت زد است - کیڑا لگ گیا ہے + [4] داغ دوزی - رفو + [5] خرہ - ڈھیر - جمع - انبار - خرہ بنہ - ڈھیر یا جمع کر رکھ + [6] بآب بکش - دھو ڈال + [7] مفروز کردہ - جدا کرکے - رسوا کردہ کے بھی یہی معنی ہیں +

آقا قنبر۔ آقا یک ازخالق را بمن هم ارزانی بفرمائید خُنگی بجانِ من بدمے چسپد +

میر جعفر۔ برَو خیاط را صدا بزن یک ازخالق چلواری واسۂ تو بدُوزد +

آقا قنبر۔ آقا من رخت تُنک[1] نمے خواہم ۔ برائے من رختہائے گُندہ زیبا شت +

میر جعفر۔ بروُ[2] لائے اورا از پنبہ آگندہ بکُن +

آقا قنبر۔ ایں توپِ اطلس خیلے قشنگ اشت ۔ بجہتِ سوگلی خودِ تاں ازیں یک نیم تنہ نسازید ؟

میر جعفر۔ من یک نیم تنہ آبی زری کہ دکمہ اش از طلا شت از برائے او تازہ فرمائش دادہ ام +

آقا قنبر۔ شما واسۂ آقا زادہ ۔ چیزے فرمائش ندادہ اید ؟

میر جعفر۔ خُوب بیادم دادی ۔ برَو از بزّاز طاقۂ ماہُوت دیرُوزہ را بیار +

آقا قنبر۔ آقا ایں طاقۂ ماہُوت گُلدُوز حاضر اشت +

میر جعفر۔ ایں خُود دگر طاقہ اشت ۔ آں طاقۂ دیرُوزہ کہ ما دیدہ بُودیم چہ شُد ؟

آقا قنبر۔ بزّازِ دغل پیشہ آں را جازدہ[3] اشت +

میر جعفر۔ کالائے بد بریشِ خاوندش ۔ برَو ایں را رد کُن و بگو کہ ما ایں را نمے خواہیم +

آقا قنبر۔ ایں ہم چنداں بد نیشت ۔ قماش خُوب مے دارد +

---

[1] رختِ تُنک ۔ ہلکے پتلے کپڑے + [2] لاے ۔ درمیان ۔ اندر ۔ بیچ بیچ میں + [3] جازدن ۔ بدل دینا +

میر جعفر - اگرچه قماش خوب هم داشته باشد - مگر ما نمیخریم +

آقا قنبر - چو خوئے که شما دیروز فرمائش داده بودید حاضر است +

میر جعفر - پیش بیار که بخیه اش را به بینیم +

آقا قنبر - به به - دستتش مریزاد چه قدر خوب دوخت است +

میر جعفر - این توپ اطلس را هم باو بده که واسطهٔ عیالِ ما یک نیم تنه بسازد +

آقا قنبر - آقا! حسن ویزدی - دم در استاده انتظارِ شما میکشد +

میر جعفر - برو تو پایے پله[1] پذیرائی کن و در اطاق پذیرائی[2] بنشاں من جوراب پوشیده مے آیم +

آقا قنبر - آقا! شما این جورابِ ساقه بلند را نے گیرید ؟

میر جعفر - بلے - مے گیرم - جوراب بندِ[3] من پیش بیار +

آقا قنبر - آقا شما پاتاوهٔ[4] خود را چه کرده اید؟

میر جعفر - به برادرِ خود بخشیده ام +

آقا قنبر - شما امروز کفش در پا مے کنید یا چکمه ؟

میر جعفر - من چکمه ساقه بلند در پا خواهم کرد +

آقا قنبر - آقا حسن ویزدی مے گوید - من تا بکے انتظارِ شما مے کشم - شما زود تر

---

[1] پایے پله - زینه کے نیچے - پا - محاوره ہے نیچے کے معنے ہیں چنانچه پلے پرده - یعنی پرده کے نیچے + [2] اطاق پذیرائی - ملاقات کا کمره - بیرونی درجه + [3] جوراب بند - گیٹس - رفیتا + [4] پاتاوه - یا - پاتابه +

تشریف بیارید - کارِ واجبی دارم +

میر جعفر - بگو یک دقیقہ صبر کُند - تا کُلجہ[1] ام را بپوشم ریشم را شانہ کُنم مے آیم +

آقا قنبر - چشم بد دُور ایں کُلاہ بسرِ شُما چہ قدر زیبندگی دارد +

میر جعفر - آں آئینہ را بیار و پیش روئے من بگذار +

آقا قنبر - ایں منگولۂ[2] کُلاہِ شُما چہ قدر بایں کُلاہ زیبندگی میدارد +

میر جعفر - خیلے خُوب بیادم دادی - ما را در مسجدِ جامع رفتن اشت بیار آں عمامہ را بسر بہ پیچیم +

آقا قنبر - دشکشہاے[3] شما کُجا شت +

میر جعفر - توے دشتم اشت +

آقا قنبر - آیا شاید شُما اِمروز بگردش نہ میروید ؟

میر جعفر - بلے - بعد از نماز بسیر و گردش مے رویم +

صُحبتِ حوادث و اِستخبار

مُشتاق - آیا ہیچ خبرے مُفید نیشت ؟ (آیا ہیچ فائدہ مند خبرے میشت ؟)

مِہر جان - اصلاً - خبرے لائقِ اِندراجِ رُوزنامہ[4] نیشت +

مُشتاق - مُلّا شیدا ! شُما ہم از حوادث نو چیزے نمیدانید ؟

شیدا - ما از حوادثِ نو چیزے نمیدانیم +

مُشتاق - ناصر جان آقا ! شُما ہم چیزے نشنیدید ؟

---

[1] کُلجہ - دراز کوٹ جو کہ زانُو سے نیچے تک ہوتا ہے +
[2] منگولہ - ٹوپی کا پھُندنا - طُرّہ + [3] دشکش - دستانہ + [4] رُوزنامہ - اخبار - رُوزنامہ نویس - اخبار نویس +

ناصر جان - ما چیزے
نشنیده ایم - اگر شما چیزے
شنیده اید بفرمائید ؟
مشتاق - ما ہیچ شنیده ایم -
شما این را شنیده اید یا نه ؟
شیدا - ما این را خیلے
وقت است شنیده ایم +
مشتاق - آیا این خبر
تازه نیست ؟
شیدا - این خبر خیلے
کهنه است +

احتمال و شک

مشتاق - آیا این احتمال
دارد ؟
ناصر جان - چرا احتمال
ندارد +
مشتاق - تلغراف[1] فیکه -
تریبیون[2] چاپ زده است -
وقوعش ممکن است +
شیدا - ممکن نیست +
مشتاق - و آنچه روزنامه
اوده اخبار[3] مے نگارد - صورتِ
امکان میدارد ؟
ناصر جان - چرا امکان
ندارد ؟

تعجب

مشتاق - من ازین تعجب
مے کنم +
شیدا - ہیچ جاے تعجب
نیست +
مشتاق - آیا این عجیب
نیست ؟
شیدا - این ہرگز عجیب
نیست +
مشتاق - مرا خیلے شگفت
مے آید +
شیدا - ما را ہیچ شگفت
نمے آید +

[1] تلغراف - یا تلگراف - تار برقی - یہ لفظ انگریزی ٹیلیگراف (Telegraph) سے معرّب اور مفرّس ہے + [2] تریبیون - نام اخبار + [3] اودہ اخبار - نام اخبار +

تصدیق و انکار

مُشتاق - آیا - راین راست است؟ (راین صحیح است؟) (راین تحقیق است)؟ (راین محقق است)؟ (راین مثبوت است؟

ناصر جان - بے - راین امر راست است +

مُشتاق - شما - راین را باور مے کنید؟

شیدا - ما راین را باور مے کنیم +

مُشتاق - آیا آنچہ میگوئید - محقق مے دانید؟

شیدا - ما محقق مے دانیم +

ناصر جان - شما خودتاں[1] راین را تحقیق کردہ اید یا دیگر کسے؟

شیدا - من راین را خود تحقیق کردہ ام +

مُشتاق - بخیال من راین امر غلط است (بیہودہ است)۔ (دروغ است)۔ (بہتان است)۔ (افترا است) خیلے نقل[2] دارد +

شیدا - ہرگز غلط نیست +

مُشتاق - کسے راین را تصدیق مے کند؟

شیدا - خیلے کساں تصدیق مے کنند؟

مُشتاق - کہ تصدیق مے کند؟

شیدا - حضرجان تصدیق مے کند +

غُصہ و اندوہ

منصور - آیا شما غمگیں ہستید؟

لہ خودتاں - لفظ تاں ضمیر مخاطب کی اختصاراً جمع ہے - یعنی خود آپ یا خود تم + ٢ے نقل دارد - یعنی عجائب ہے +

ناصر- من خیلے (بِسیار) (از حد زِیاد) - غمناک ہستم - (مغموم) - (مُتفکر) - (اندوہگیں) ہستم +

منصور - شما چرا غمگیں ہستید؟ (تکدرِ طبعِ شما چرا اشت +

ناصر - چونکہ من ایں را گم کردہ ام +

منصور - آیا باعثِ رنجیدنِ شما ہمین اشت ؟

ناصر - بلے باعثِ (رنجیدنِ من) رنجیدنم ہمین اشت +

منصور - شما چنیں اندوہناک (دلخوُر) نشوید (مشوید) +

ناصر - چگونہ (چساں) (چہ طور) من پریشاں نشوم ؟

منصور - شما ہیچ فِکر نکنید (دشت پاچہ نشوید) خود پیدا مے شود +

ناصر - تا وقتیکہ پیدا نشود - دِلِ من وا نمیگردد +

منصور - شما خاطر جمع باشید - من آں را پیدا کردہ بشما مے دہم +

ناصر - خیلے مہربانی جناب در حقِ حقیر باشد +

منصور - ہیچ جائے مہربانی نیست - آدم بکار آدم بر مے خورد +

ناصر - خدا شما را سلامت داشتہ باشد کہ ہمیشہ دردِ دِلِ مرا وارسی مے کنید +

مشورت

ناصر - حالا تدبیر چیست؟ (چہ باید کرد؟) (چہ کنم) ؟ (چہ کار کنم) ؟- (چہ راہ

لہ دلخور - غمناک - پریشاں + ٹہ دشت پاچہ شدن - گھبرانا +
ٹہ دِل وا گردیدن - طبیعت کا خوش ہونا +

باید رگرفت)؟ (چه کار باید کرد؟
(چگونه مے شود)؟
منصور - چرا - چه
شده است ؟
ناصر - چه میخواهید شود -
سنگ آمد و سخت آمد +
منصور - بفرمائید -
چه کارے سرتاں آمده است ؟
ناصر - کارے سر من آمده است
که مگو و مپرس +
منصور - پس فکرِ شما
چیست ؟
ناصر - من در حیرتِ
بزرگ افتاده ام - نمے دانم
که سرم کدام بالین است +
منصور - آخر دریں امر
چه فکر و اندیشه مے کنید ؟
ناصر - حالا فکرم این است
که چارهٔ سر خودم را بکنم +
منصور - شما چنداں
دلگیر نشوید - پیش آمد کار
بخیر است +

ناصر - من دریں کار مات
مانده ام (واله شده ام)
(حیران شده ام) +
منصور - پس آخر دریں
امر رائے تاں چیست ؟
ناصر - رائے من منحصر
بر رائے شما است - شما
در دلم را وارسی بکنید و
راهے پیش پایم بگذارید که
آں طور بکنم +
منصور - از دستِ ما
چه بر مے آید ؟
ناصر - از دستِ شما همه
کار بر مے آید +
منصور - بخیالِ من ایں
کار چنداں اشکالے نمیدارد +
ناصر - پیشِ شما ندارد -
پیشِ من خیلے تو در تو و درهم است +
منصور - اوّل از رائے
و اندیشهٔ تاں مرا حالی[1]
بفرمائید - پس من عرض
مے کنم +

[1] حالی کردن - خبردار کرنا - آگاه کرنا +

ناصر- من تشنهٔ حرفِ شُما
اوّل بفرمائید +
منصُور- راے من
این است +
ناصر- بارک الله راے
شُما صواب است- راے
من نیز ہمچوں راے
شُما ست +

آداب مُصاحبتِ اہلِ ایران

میرزا- مردُم ایران از
شاه و گدا- حُرمتِ مادر و
پدر و اُستاد و بُزُرگاں را
خیلے منظُور نظر مے دارند-
و اگر خلافِ قاعده بعمل آرند
مطعُون و لائقِ ملامت میشوند-
در حضُورِ پدر و مادر نمے نشینند
مگر به دو زانو- و پیشِ کُہن سالاں
حتّٰے برادرِ بُزُرگ قلیان
میل نمے نمایند- بے جراب
و قبا و ارخالق و کمربند و
بالا پوش از خانه بدر نمے آیند-
بلکه ہنگامِ رفتن بخدمتِ صاحب
منصبان و حُکّام واجب است
دست در آستینِ جُبّه داخل
کرده باشند +
اہلِ ولایت دعوت و
مہمانی را بکثرت دوست میدارند-
چُوں آشنا و بیگانه واردِ خانه
شود- اگر وقتِ ناحضر باشد
طعام پیشِ رُویش گُذارند-
و اِلّا میوه و شیرینی مُضائقه
نه دارند- گویند اگر چُنیں
نشود بملاقاتِ مُردہا آمد و
رفت سرِ قبرستان مے مانند-
در مجمعِ ایشاں اگر کسے آب
مے خُورد- حاضراں بخطاب
مے نمایند "عافیت باشد"-
شخصِ مُقابل "عافیتِ شُما بخیر" میگوید
اگر شخصے صنعتِ خُود را بحضرات
نشاں دہد- ناظر مے گوید به به
ماشاء الله دستِ شُما مریزاد یا
انشاء الله دستِ شُما درد
نکُند- چُوں بیکدیگر قلیاں

یا فنجانِ قہوہ و چلے تواضع
مے کنند مے گویند خدا حافظِ
شما، و چوں از خدمتِ کسے
اجازتِ رفتن خواہند رفعِ
زحمت یا تخفیفِ تصدیع،
بر زباں مے آرند۔ و ہنگامیکہ
برخاستہ عزمِ رفتن مے کنند۔
مے گویند۔ سایہ عالی زیاد۔
یا۔ سایۂ شما کم نشود۔ یا۔
خدا حافظِ شما باشد۔ یا۔ لطفِ
عالی زیاد۔ یا۔ لطفِ شما
کم نشود۔ و اگر از کسے
راضی و خوشنود شوند شکر
کنند۔ عافیتِ شما بخیر۔
یا خدا پدرت را بیامرزاد
بر زباں مے آرند۔ و اگر
کسے بخانۂ ایشاں در آید
بالفاظِ خیر مقدم۔ خوش آمدید۔
صفا آوردید۔ مشرف فرمودید
خطاب مے نمایند۔ ازیں
قبیل بسیار قواعد و الفاظِ
متعلقۂ صحبت و ملاقات
مقرر اند کہ وقوف و عمل
بر آں در موقع و محل خودش
واجب و لازم شمارند و
اگر کسے ترک دہد او را
بے ادب و دیوانہ و سرِ خود
بالا برآمدہ و صحرائی و شترِ
بے مہار خوانند +

میر۔ از جنابِ سرکار
بسیار مسرور و خوش وقت
شدم کہ بندہ را از آدابِ
مصاحبتِ اہلِ ایراں حالی
فرمودید +

میرزا۔ حالا خدا حافظ +

میر۔ باز کے ملاقات نصیب
خواہد شد +

میرزا۔ انشاء اللہ۔
اگر از مدرسہ فرصت گیر
بیاورم۔ پس ازیں نیز شرفیاب
خدمت شدہ بدیدنِ دیدارِ
جناب مبتہج خواہم شد +

میر۔ یک دقیقۂ دیگر
صبر بفرمائید و یک فنجانِ
قہوہ نوش کنید +

میرزا۔ حالا ویلم بفرمائید

کہ وقت مدرسہ مے گذرد +
امیر - فی امان اللہ -
شما را بخدا مے سپارم +

خفتن و خوابیدن

حسن علی - علی حسن !
تو ایں وقت در حیاط ایستادہ
چہ مے کنی ؟
علی حسن - من چیزے
نمے کنم +
حسن علی - برو در
را چفت کردہ بیا +
علی حسن - دماغۂ ایں
درب شکستہ است +
حسن علی - از پیشتر
شکستہ بود +

علی حسن - ایں پاشنۂ
درب را کہ بُرید است ؟
حسن علی - دزد
بُرید است +
علی حسن - چہار چوبہ
دہلیزش را ہم برکندہ است +
حسن علی - شاید ایں
را ہم برائے پچیو
برکندہ باشد +
علی حسن - ایں
درب چفت و ریزہ
ہم نمے دارد +
حسن علی - شاید کہ
ایں را ہم بریدہ باشد +
علی حسن - آیا پشتو را
پردۂ کشاکش بیاویزم ؟
حسن علی - تو ایں پردۂ

۱ چفت - دروازہ بند کرنے کا کھٹکہ + ۲ دماغۂ درب - دروازہ کی رینی + ۳ پاشنۂ درب - دروازہ کی چولیں + ۴ چہار چوبہ - چوکھٹ + ۵ پچیو - چوری کرنا + ۶ ریزہ - چٹخنی - کھٹکا کواڑ میں لگانے کا - جس سے دروازہ بند کرتے ہیں - چفت و ریزہ - کنڈی اور کھٹکا + ۷ پشتو - کوٹھڑی - اندر کا دالان - حجرہ + ۸ پردہ کشاکش - دروازوں میں لٹکانے کا پردہ +

زنبوری را بیاویز کہ پشہ ہا
ایذا نہ رساند +

علی حسن - شاید کہ
دریں خانہ پشہا زیاد
ہستند ؟

حسن علی - پشہ[1] و
کمہ[2] و سُرخک[3] و شپش[4]
و رشک[5] سائر موذیات
دریں شہر زیاد است +

علی حسن - از دیر چراغ
کور کور مے سوزد +

حسن علی - فتیلہ اش[6]
را برکُن و بہ گُلگیر گُلش
را بگیر +

علی حسن - نے دانم
گُلگیر در کجا ست +

حسن علی - مزدِ خدا
اگر گُلگیر پیدا نیست تو
گُلش را بانبر[7] نمے توانی
گرفت +

علی حسن - در چراغ
روغن ہم نیست +

حسن علی - شیشۂ
روغن از طاقچہ بگیر و روغن
بینداز +

علی حسن - در بُطری
ہم روغن نماند است اگر
بفرمائید- ایں لالۂ دیوار کوب[8]
را روشن بکنم +

حسن علی - یک ریل
کبریت فرنگی را بکش - و
ایں لنتر[9] فرشی را یا آں

---

۱ پشہ - مچھر + ۲ کمہ - پسّو + ۳ سُرخک - کھٹمل +
۴ شپش - جوں + ۵ رشک - لیکھ + ۶ فتیلہ اش
را برکُن - یعنی اس کی بتی اُٹھا دو + ۷ انبر - دستپنا-
چمٹا - آتشگیر + ۸ دیوار کوب - لیمپ دیوار گیر +
۹ لنتر - لالٹین یہ لفظ انگریزی لین ٹرن (Lantern)
سے مفرس ہے +

لمپاے بلوری را بیفروز +

علی حسن - من ایں چراغ رنگی را با طاقِ خود مے برم +

حسن علی - تو ایں چراغ رنگی را فوت کن - اگر مے خواہی آں پی سوز را یا آں لالہ را با طاقِ خود ببر +

علی حسن - مگر شما ارادۂ خواب مے دارید ؟

حسن علی - بلے - رختِ خوابم را تکاں دادہ روے تختِ بینداز کہ دراز بکشم +

علی حسن - امشب خیلے خنکی است آیا شما لحاف نخواہید گرفت +

حسن علی - بلے میگیرم تو توشک را انداختہ بالش را در زیر سرِ من بگذار و لحاف را پائین بماں +

علی حسن - ایں پشتی را بکجا بگذارم ؟

حسن علی - روے قالین بگذار مگر ہوش کن ریزہ پاش مرا زیر و زبر نزنی +

علی حسن - شما امشب خیلے چرت مے زنید ؟

حسن علی - چشمم گرم مے شد کہ تو مرا از خواب بر آوردی +

علی حسن - بلے دو پاس

۱ے لمپا - لیمپ (Lamp) + ۲ے فوت کن - یعنی پھونک سے بجھا دے + ۳ے پی سوز - فتیلہ سوز - موم بتی جلانے کا آلہ + ۴ے لالہ - لنٹر - لالٹین - فانوس + ۵ے رختِ خواب بستر + ۶ے تخت - کوچ یا چارپائی + ۷ے پائین - پائنتی + ۸ے پشتی - تکیہ - گاؤ تکیہ + ۹ے ریزہ پاش - اوڑھنا - بچھونا + ۱۰ے چرت - پینک - اونگھ + ۱۱ے چشم گرم شدن - آنکھ لگ جانا - قدرے سو جانا +

از شب گذشتہ اشت +

حسن علی - برو لنگۂ[1] در را پیش کن - تو ہم دراز بکش +

مُتفرّق گُفتگو

سنجر شاہ - بچۂ کریم !

کریم - بلے صاحب

سنجر شاہ - کجائی - (کجا ہستی) +

کریم - اینجایم آقا ! توئے آشپزخانہ +

سنجر شاہ - آنجا چہ مے کُنی ؟

کریم - از برائے شُما قہوہ جوش پُختہ مے کُنم +

سنجر شاہ - مگر اِمروز اطاق را جاروب نکشیدۂ ؟

کریم - آقا - الآن مے کشم +

سنجر شاہ - برخیز و آب ٹنک[2] پاشیدہ اطاق را صفا بکش +

کریم - بچشم +

سنجر شاہ - مگر ہوش کُن زمین را شُل[3] نکُنی - و این چلیک[4] ہائے ریاحین را قطار بگذاشتہ آب بریز +

کریم - تا حال - آبکش[5] آب نیاوردہ اشت +

سنجر شاہ - برو خُودت از چاہ آب بکش +

---

[1] لنگۂ در را پیش کُن - کواڑ بھیڑ دے + [2] آب ٹنک - چھڑکاؤ + [3] شُل - کیچڑ + [4] چلیک - گملہ - جس میں درخت یا بوٹے لگاتے ہیں - یہ لفظ انگریزی چلیک (Chalice) سے مفرس ہے + [5] آبکش سقا - بہشتی +

کریم - من - دم صبح
برائے آب بر لب چاہ
رفتہ بودم دلو نبود - ناچار
پس آمدم +
سنجر شاہ - ببیں توے
خمرہ[1] آب ہست یا نہ ؟
کریم - بلے ہست -
مگر آبگردان[2] پیشِ دواتگر[3]
است +
سنجر شاہ - شب چرا از
پیشِ دواتگر نیاوردی ؟
کریم - او بغیر از پیسہ
گرفتن نمے دہد +
سنجر شاہ - ایں روپیہ
بگیر و از بازار پیسہ بیار +
کریم - ہنوز صراف دکان
را نگشاد است +
سنجر شاہ - پیشِ بقال
ببر - ہشت آنہ را روغن

پستاں و ہشت آنہ را پیسہ
بیار +
کریم - روپیہ قلب است
بقال نمے گیرد +
سنجر شاہ - قطعی جلبی مرا
بیار کہ ترا پولِ کاغذی[4]
بدہم +
کریم - تا وقتیکہ من
سودا از بازار مے آرم آتش
افسردہ مے شود +
سنجر شاہ - تو زغال
و انبر و سماور را پیشِ من
بیار - و یک میل کبریت
فرنگی و منقل بمن بدہ کہ
آتش را بیفروزم +
کریم - ایں ہمہ سامان
حاضر است +
سنجر شاہ - انبر کوچک
راچہ کردی ؟

١؎ خمرہ - مٹکا - سبوچہ - ٹھلیا - گھڑا - خم + ٢؎ آبگردان - ڈونگا +
٣؎ دواتگر - مشگر - تانبا اور پیتل وغیرہ کے ظرف میں جوڑ لگانے والا
یا ریزہ کا کام کرنے والا - کسیرا - ڈھیلہ + ٤؎ پولِ کاغذی - نوٹ +

کرده‌ام - باسر قلیان بسته کرده ام +

سنجر شاه - خیر تو اوّل از همه کارها مفرش را تکان بده و پشتی رویش بگذار که نشسته کتاب را مطالعه کنم +

بازیِ اطفال

ملّا فرقان - نظیر بیگ! برادرِ کوچکِ تو کجا است؟

نظیر بیگ - توئے ننو[۱] افتاده خواب مے کند +

ملّا فرقان - بیدار که او را ماچ[۲] مے کنم +

نظیر بیگ - وقتیکه از خواب بیدار مے شود پیشِ شما مے آرم +

ملّا فرقان - برادرِ بزرگِ تو الحال در چه کار است؟

نظیر بیگ - بالاے بام رفته - بادِ بادک[۳] را هوا کرده است +

ملّا فرقان - چرا با بچها توبه[۴] بازی نمے کند؟

نظیر بیگ - شب با بچها سرمامک[۵] مے باخت پسرِ معصوم او را قلو زد او هم داد[۶] طلب گردید - هر دو باهم دشت و یخه[۷] شدند و مثلِ قوچهاے[۸] جنگی باهم کله مے زدند[۹] - آقا دائیِ ما درمیانِ افتاده

۱ ننو - یا ننی - پالنا - پنگوڑا - ہنڈولا + ۲ ماچ - بوسہ - چُمّا - چُوما +
۳ باد بادک - کاغذِ باد کنکوّا - پتنگ - تُکّل - گڈّی + ۴ توبہ - گیند +
۵ سرمامک - ایک کھیل ہے جس کو ہندی میں آنکھ میچول کہتے ہیں + ۶ داد طلب شُدن - حوصلہ کرنا - مقابلہ کرنا - کسی کی لڑائی پر آمادہ ہونا + ۷ دشت و یخہ شُدن - دست و گریبان ہونا - لڑنا + ۸ قوچ - مینڈھا + ۹ کلہ زدن - ٹکریں لڑنا +

هر دو را از هم[1] سوا کرد۔
پدرم گفت شما یکجا بازی
نمکنید - ازیں جہت او تنہا
بازی مے کند +

مُلّا فرقان - پسرِ عموت
چرا او را قلو زدہ بود ؟

نظیر بیگ - چونکہ او
در بازی خیلے شوخی و شیطانی
مے کرد - ازیں جہت پسرِ عموم
سیلی[2] بر رویش کشید و پشتِ
سرش سرچنگی[3] زد +

مُلّا فرقان - چہ شیطانی
مے کرد +

نظیر بیگ - گاہے تقلید[4]
کسے را ورمے آورد گاہے
کسے را نشکنج[5] مے گرفت
و گاہے کسے را تلنگے[6]
مے زد +

مُلّا فرقان - بلے - مادرش
خیلے ہار[7] کرد است +

نظیر بیگ - الآن او
بگفتۂ پدر و مادر نماندہ است +

مُلّا فرقان - ایں گوشہ
چوغہ ات را چہ طور سوختہ ؟

نظیر بیگ - شب
آتشبازی مے کردم - قلم
زرچک[8] توے دستم بود -
گلش افتاد - دامنم گرفت +

مُلّا فرقان - نرانگشتت
را ہم آبلہ افتاد است +

---

[1] از ہم سوا کردن - ایک کو دوسرے سے علحدہ کرنا +
[2] سیلی - تھپڑ - سیلی کشیدن - تھپڑ مارنا + [3] سرچنگی - دھول چپت - پشتِ سر - گدی - پشت سر سرچنگی زدن - گدی پر دھول یا چپت مارنا + [4] تقلید آوردن - منہ چڑانا - نقل کرنا + [5] نشکنج گرفتن - چٹکی لینا + [6] تلنگ زدن - انگلی سے مارنا + [7] ہار کردن - سر چڑھانا + [8] قلم زرچک - مہتابی - آتشبازی کی پھلجھڑی +

نظیر بیگ - انار را
با مہتاب آتش مے دادم
ترقہ[1] توے دستم آتش گرفتہ
ترکید و نر انگشت و انگشتِ
میانہ و انگشتِ کوچکم را
داغ زد[2] +

ملا فرقان - حالا کہ
دستت ہم سوخت و دامنت
ہم آتش گرفت[3] از اینچنیں
بازیہا توبہ ہم کردۂ یا نہ ؟

نظیر بیگ - من خیلے[4]
توبہ کردہ ام +

ملا فرقان - زنہار
من بعد در پسِ ایں کارہا
نگردی +

نظیر بیگ - انشاء اللہ
تا زندہ ام دست بہیچ بازی
نخواہم زد +

ملا فرقان - دریں روزہا
آقا دائی تو چہ کار میکند ؟

نظیر بیگ - ہمہ روز
در خانہ خوابیدہ[5] است +

ملا فرقان - آخر
چیزے کار و بار ہم
مے کند یا بیہودہ صرف اوقات
مے کند +

نظیر بیگ - بلے میکند +

ملا فرقان - چہ میکند ؟

نظیر - بودنہ[6] بازی میکند -
شطرنج مے بازد - قمار
مے بازد - خروسہا را
مے جنگاند - قوچہا را مے پرورد

---

[1] ترقہ - آتشبازی کا پٹاخہ - اور بندوق کی ٹوپی کو بھی ترقہ ہی کہتے ہیں + [2] داغ زدن - داغ لگ جانا + [3] آتش گرفتن - آگ لگ جانا + [4] خیلے - آج کل اہلِ ایران لفظ بسیار کی جگہ بولتے ہیں - یعنی بہت + [5] خوابیدہ - اہلِ ایراں کے محاورے میں بیٹھے رہنے کو بھی کہتے ہیں - جیسے کہ آں مرغ روے تخم خوابیدہ است + [6] بودنہ - بٹیر - بودنہ بازی - بٹیر بازی +

میموں[1] و خرس را بازی
مے دہد - دیگر از دشتش
چہ بر مے آید +
مُلّا فرقان - گاہے
در زور[2] خانہ ہم مے روَد
یا خیر ؟
نظیر بیگ - در خانہ
میل[3] گردانی و شنو[4] میکند +

شکار

طُرّہ باز خاں - بیائید
از سپہ سالار[5] - رخصت گرفتہ
یک دقیقہ درین پرک[6] ہا شکار
بکنیم +
سرباز خاں - خیلے خُوب
بیائید - یک خردۂ دل
وا کنیم این طولہ[7] شکاری را
ہم ہمراہ مے بریم +
طُرّہ باز خاں - تفنگ[8] سوزنی
شما کجا است ؟
سرباز خاں - آ - ما آں
را در قورخانہ[9] فراموش کردیم -

لہ میموں و خرس بازی مے دہد - یعنی بندر اور ریچھ نچاتا ہے +
ٹہ زور خانہ - پہلوانوں کا اکھاڑہ - کسرت کرنے کی جگہ +
ٹہ میل -- مگدر - موگری - میل گردانی - مگدر ہلانے - موگری پھیرنا +
ٹہ شنو ڈنڈ نکالنا - ڈنڈ پیلنا + ٹہ سپہ سالار - فوج کا جنرل +
ٹہ پرک - رمنا - شکار گاہ - یہ لفظ انگریزی پارک (Park) سے
مفرس ہے + ٹہ طول شکاری - چھوٹی قسم کا کتا یعنی فاکسونڈ
کتا جو شکار کی بُو پر جا کر شکار کو تلاش کر لیتا ہے +
ٹہ تفنگ سوزنی - نیڈل گن - بریچ لوڈر - یعنی پیچھے سے بھرنے
کی بندوق - جس کا گھوڑا باہر نکلا ہوا نظر نہیں آتا - اور نپل
کی جگہ اُس میں ایک سوئی جیسی ہوتی ہے - لبلبی دبانے سے
گھوڑا اُس سوئی پر پڑتا ہے اور سوئی کی دوسری نوک کارتوس
کے پٹاخے پر پڑتی ہے + ٹہ قورخانہ - اسلحہ خانہ - ہتھیاروں کا میگزین +

اِیں تفنگِ دنگی و کمانِ گروہہ[1]
را با خود برداشتہ آوردیم +

طرّہ باز خاں - تفنگِ دنگیِ[2]
تاں کجا اشت بما نشاں
بدہید ؟

سرباز خاں - این اشت
بہ بینید +

طرّہ باز خاں - شاید نولہ[3]
ترک[4] خوردہ اشت ؟ این بچہ
دزدِ[5] شما بر میخورد +

سرباز خاں - نہ خیر
شکستہ نیشت +

طرّہ باز خاں - خیر -
قدرے چھارپارہ[6] بما بدہید
کہ آں آہو برہ را بزنیم +

سرباز خاں - او از منزلِ
ساچمہ[7] دور اشت +

طرّہ باز خاں - باز بروید
از یوزباشی[8] تفنگ گلولہ زنی
را بیارید +

سرباز خاں - بگیرید
اِیں تفنگِ گلولہ[9] زنی ہم
حاضر اشت +

طرّہ باز خاں - یک

---

۱ کمانِ گروہہ - غلیل + ۲ تفنگِ دنگی - پتھر کلا - چقماق دار بندوق +
۳ نولہ تفنگ - بندوق کی نال + ۴ ترک - درز - دراڑ -
شگاف - ترک خوردن - پھٹ جانا + ۵ بچہ دزدِ شما بر میخورد -
یہ ایک محاورہ ہے - یعنی تمہارے کس کام آئیگی یا کس مطلب
کی ہے + ۶ چھار پارہ - چھرّہ - بندوق کا گراب +
۷ منزلِ ساچمہ - چھرّے کی مار کی جگہ - بندوق سے
نکل کر جس مقام پر چھرّہ کام دے سکے + ۸ یوزباشی
پلٹن کا صوبیدار - یوز ترکی میں سو کو کہتے ہیں - یعنی سو
آدمیوں کا افسر + ۹ تفنگ گلولہ زنی - گولی مارنے کی
بندوق +

فشنگ[1] و ترقہ بما بدہید +
سرباز خاں - سر آہو -
قراول[2] رفتہ تیر بیندازید +
طرّہ باز خاں - بندوق
سر مے کند +
سرباز خاں - آ - ہنر
از نشانہ خطا رفت +
طرّہ باز خاں - نہ خیر -
در کفلش نشستہ است +
سرباز خاں - بہ بہ بینید -
ما با طپانچہ ایں قاز را
در روے[3] ہوا مے زنیم +
طرّہ باز خاں - بہ بہ -
خیلے خوب زدید +
سرباز خاں - من
بہواے[4] دشت طپانچہ

انداختہ بودم مگر شکر است
خطا نرفت +
طرّہ باز خاں - بیائید
بر ایں مارق[5] - قراول رفتہ
دو سہ تیر بیندازیم +
سرباز خاں - نہ خیر -
از ہرزہ - تفنگ انداختن
چہ فائدہ است من مے روم
ازاں سو شکار را در[6] مے کنم -
شما اینجا تیر مے زنید +

تعمیر مکان

میرزا کامران - سعادت یار
برو بتا را صدا بزن کہ
پلّہ[7] ایں سردر[8] را درست
کند +

[1] فشنگ - بر وزنِ فرنگ - کارتوس - بندوق کا تیر - جس میں گولی بارود بھری ہوئی ہو + [2] قراول رفتہ - نشانہ باندھ کر تاک کر - سیدھ باندھ کر + [3] در روے ہوا مے زنیم - یعنی اُڑتا ہوا مارتا ہوں + [4] بہواے دشت طپانچہ انداختم یعنی میں نے دشت رو طپانچہ مارا تھا - تاک کر یا سیدھ لگا کر نہیں مارا تھا + [5] مارق - نشانہ - یہ لفظ انگریزی مارک سے مفرس ہے + [6] در کردن - باہر نکالنا - ہانکنا + [7] پلّہ - زینہ - مرتبہ - درجہ - سیڑھی + [8] سردر - دروازہ کے اوپر کا بالا خانہ +

سعادت یار - ایں
اُطاق هم از صفا اُفتاده است-
ایں را هم بفرمائید که سفید کاری[1]
بکنند +

میرزا کامران - نجاری
عمارت هم چه قدر نا دُرُست
است +

سعادت یار - بلے از
ابنیۂ[2] قدیمه است +

میرزا کامران - آیا
جلوخانِ[3] عمارت نیز از
ما است ؟

سعادت یار - بلے از
ما ست - شُما نا و دانش را
را نگه گنبد که در وسط حیاط
مے اُفتد +

میرزا کامران - ناودانش
را چه مے گوئی - همه آثارش
از کهنگی شکسته و رُوے
هم ریخت است +

سعادت یار - بالا خانه اش
زینه نمے دارد +

میرزا کامران - باز از
کدام راه بالا مے بر آیند +

سعادت یار - از چوب
مراتب[4] مے داشت - آں
شکسته شُد است اکنوں ما
بجهت بالا بر آمدن نردبان[5]
دُرُست کرده ایم +

میرزا کامران - اگر
اُستا بنا[6] بیاید تو او را
بگو که خُشت نقشۂ که
مهندس[7] دُرُست کرد است
به بیند تا حالیش شود که
چه چه باید ساخت و چگونه
باید ساخت +

۱ سفید کاری - چونه قلعی کرنا - سفیدی کرنا + ۲ ابنیۂ قدیمه - پرانی تعمیرات + ۳ جلوخان عمارت مکان کے دروازے کے روبرو یا سامنے + ۴ مراتب - سیڑھی + ۵ نردبان - لکڑی کی سیڑھی + ۶ بنا - معمار + ۷ مهندس - اس زمانے میں انجنیئر کو کہتے ہیں +

اُستابنّا - بفرمائید کہ آشپزخانہ[1] در کجی باشد و اطاق سفرہ[2] چگونہ باشد؟

میرزا کامران - درینجا باید کہ اُطاق پذیرائی[3] بنا کنند - و قدرے ازیں پیشتر ک غُلام گردش باشد - و پشتر ازاں اُطاق سفرہ[4] - و آشپزخانہ در محاذئے آں بنا باید کرد +

اُستابنّا - اُطاق خواب[5] شمال رُویہ مے دارید یا خُود جنُوب رویہ +

میرزا کامران - اُطاق استراحتِ ما مشرق رُویہ باید داشت و چہار تا تابدان وراں بدارند +

اُستابنّا - طُول و عرض تالار میانہ اش را چہ قدر باید داشت +

میرزا کامران - تالارِ میانہ اش مے باید کہ ہفت در پنج باشد و اطاق پذیرائی چہار ذرع[6] و دو پاے انگلیس[7] در طُول و در عرض سہ ذرع بماند +

اُستابنّا - آیا غُلام گردش را مجر[8] بنا کنید؟

میرزا کامران - نہ خیر - دشت انداز[9] آہنی مے داریم +

اُستابنّا - آیا بالاے سقف بالاخانہ ہم بنا میکُنید یا خیر؟

میرزا کامران - بلے - یک بالکون[10] خُوش آیند کہ

[1] آشپزخانہ - باورچی خانہ + [2] اُطاق پذیرائی - ملاقات کا کمرہ + [3] اُطاق سفرہ - کھانا کھانے کا کمرہ + [4] اُطاق خواب - سونے کا کمرہ + [5] ذرع - گز + [6] پاء انگلیس - فٹ - گز کا ثلث حصہ + [7] مجر - پردے کی دیوار - جالیدار دیوار + [8] دشت انداز - کٹہرہ - جنگلہ - بازچہ + [9] بالکون - بالاخانہ - مہتابی - یہ لفظ انگریزی بال کونی (Balcony) سے مفرس ہے +

مناظرش[1] مشرف[2] بپائیں باغ
باشد بنا باید کرد +
اُستا بنّا - پس از برائے
منجنیق[3] چوبہائے کُلفت و
طنابہائے قطور از بازار
باید آورد +
میرزا کامران - ماچوب
و آہن و سنگ و آجر و
گچ وغیرہ از مصالحۂ عمارت
ہرچہ مے بایست آوردہ ایم +
اُستا بنّا - باز من میروم۔
فعلۂ[4] خود را ہمراہ بیاورم +
میرزا کامران - بلے
تو برو و رشتہ و گونیا و تیشہ
و مالہ وغیرہ اسباب بنّائی خود
را بیاورد دست بکار باش +
اُستا بنّا - آیا درودگر را
ہم با خود بیاورم +
میرزا کامران - بلے
او را ہم بگو - کہ ارّہ و
تیشہ و رندہ و برمہ و اسبابِ
درودگری خود را بیاورد +
اُستا بنّا - آیا محاذیٔ
این عمارت محوطۂ[5] گچی بنا
مے کنید یا خود گلی +
میرزا کامران - محوطۂ گچی
چہ ضرور است گلی کفایت
مے کند +

---

۱ مناظر جمع منظر واحد - جھروکہ - کھڑکی + ۲ مشرف سامنے - قریب + ۳ منجنیق - پاڑ - جو مکان کی تعمیر کے لئے لکڑیوں کی باندھتے ہیں + ۴ فعلہ - مزدور + ۵ محوطہ - احاطہ - گھیرا - چار دیواری +

اِنتخاب از تاریخِ ملکم صاحب

ذکرِ احوالِ نادر شاہ

پدرِ نادر شاہ از قبیلۂ افشار است۔ نامِ او امام قلی بود۔ و از اخبارِ کہ در دست است۔ معلوم مے شود۔ کہ امام قلی مردے صاحبِ اعتبار یا منصبے نبود۔ خود نادر قلی ہم ہرگز از نسبِ بزرگ لاف نے زد۔ مؤرخِ چاپلوسِ وے میرزا مہدی ہم در وقتے کہ مے گوید۔ پدرِ نادر شاہ در قبیلۂ خود مردے مُعتنیٰ بہ بود۔ حقیقتِ حال را دریں عبارت کہ گوہرِ شاہوار را نازشِ آب و رنگِ ذاتیٔ خود است نہ بصُلبِ معدن ۔ بکنایہ مے رساند۔ و پستیٔ نسبِ وے را مے فہماند + در یکے از کتُب منقول است۔ کہ نادر شاہ در اوائلِ حال پوستیں دوزے بود۔ و ازیں ممر تحصیلِ وجہِ معاش مے کرد۔ و خود نادر شاہ از پستیٔ نژادِ خویش مکدّر صحبت مے داشت + گویند کہ چوں خواست دخترے از خانوادۂ سلطنتِ دہلی بجہتِ پسرِ خود خطبہ کند۔

صاحبانِ دُختر گُفتند - کہ رسمِ ما چُنین است - کہ داماد باید تا ہفت پُشتِ خُود را بر شُمارد و بِشناساند ÷ نادر فرِستادہ را گُفت - بگو کہ دامادِ شُما پسرِ نادر شاہ است - و نادر شاہ پسرِ شمشیر و پسر زادۂ شمشیر ہمچنیں تا ہفتاد پُشت بر شُمار ÷ تولُّدِ نادر شاہ در سنۂ ہزار و صد ہجری در مملکتِ خُراسان اِتّفاق اُفتاد ÷ مُؤرِّخانِ ایران وارِدات اوائِلِ احوالِ او را ذِکر نکردہ اند - اوّل چیزے کہ مے نویسند - تولُّدِ رضا قُلی میرزا ست - کہ در آں وقت سی و یک سال از عُمرِ وَے گذشتہ بُود - قبل ازآں در مخاطر و مہالکِ بِسیار اُفتاد - و مُقاسات و مُکابدہ با رنجِ بے شُمار نمُود - لاکن در جمیعِ موارِد شجاعت و مردانگی و تہوُّر و حذاقتِ وَے بروزے داشت ÷ در ہفدہ سالگی بدشتِ اوزبکانے کہ ہر سالہ اطرافِ خُراسان را مے تاختند - با مادرش اسیر شُد ÷ ایّامِ اِسارش چہار سال طُول کشید - و مادرش ہم در آں صفحات رُوزش بآخر رسید - بعد ازآں خُود را رہائی دادہ بمُلکِ خویش شتافت - ازآں بعد تا زمانے کہ در خدمتِ شاہ طہماسب داخل شُد - ہمیں قدر قابلِ ذِکر است - کہ نمُودہ شود - کہ طبیعتِ ایں مرد عجیب ہمیشہ بر یک وتیرہ و یکساں بُودہ است - وقتے در خدمتِ بابل بیگ یکے از اُمرائے مُلکِ خُود داخل گشت - و بالآخرہ وَے را گُشتہ دُخترش را بدر بُرد - و بحبالۂ اِزدِواج در آوردہ رضا قُلی میرزا

از وَے مُتوَلِّد گشت - بعد ازآں جمعے از قُطّاعُ الطّرِیق را با خُود مع ساختہ - و در آں زمانۂ پُر شور و شر بتاخت و تارِ مردُمِ اطراف تحصیلِ معاشے مے نمُود - تا رفتہ رفتہ آوازۂ بہادرِئے او بلند گشتہ - بخدمتِ والئِ خُراساں داخل شُدہ - و چُوں در جنگ با اوزبکاں آثارِ شہامت و جلادت بظُہُور رسانید - بدرجۂ اِمارت و سرداری ترقّی کرد - لاکن بعد از چندے حاکمِ خُراساں از حرکاتِ ناہنجارِ وَے رنجیدہ او را چوب زد - و نادر ازیں قضیہ بغضب رفتہ مشہد را رہا کرد + چُنیں مے نماید - کہ در آں اَوقات عمِّ او در کلات بر سرِ طائفۂ قلیل از افشار بُود - نادر از مشہد بکلات رفت - و چُوں قلیلے در آں سر زمیں اِقامت کرد - عمُوے او از کردار و حرکاتِ وَے اندیشناک گشتہ او را برہا کردنِ آں قلعہ مجبُور ساخت + چُنیں مے نماید - کہ بعد ازآں باز بر سرِ کارِ سابِقِ خُود رفتہ بیش از پیش بجمعِ فریق و قطعِ طریق و سرق و نہب پرداخت - و در آں اَوقات افغاناں بر اصفہاں مُستوَلی گشتہ دَولتِ صفوِیہ را براندَاختہ بُودند - لاکن ہنُوز سلطنتِ افاغنہ را رقوامے بلکہ نامے نبُود - ہرج و مرج در اُمُور پیدا شُدہ سرہاے گردنکشاں پُر شور و غوغا و از ہر طرف ہزار فتنہ برپا بُود - در چُنیں وقت راہزنے کہ بشجاعت و کیاست ضربُ المثلِ افواہ اشت - در اِحتیاجِ مُعاوِن و مُساعِد نخواہد ماند - لہٰذا

رفتہ. جویانِ آفاق و محرّکانِ موادِ نزاع و نفاق در تحتِ
رایتِ نادر جمع شدہ بامارتِ وے اتفاق نمودند۔ و طولے
نکشید۔ کہ بر سرِ سہ ہزار مرد برآمدہ خراجے سنگیں بر
اہالیِ خُراساں حمل کرد۔ عموے او چُوں دید۔ کہ اقتدارِ
وے ہر روزہ در ازدیاد است۔ ہراس بر ضمیرش استیلا
یافتہ۔ دم از دوستی و ہوا خواہیِ وے زد و کاغذے باو
نوشت۔ کہ خدمتِ شاہ طہماسب را قبول کردہ وے را در
محاربۂ افغاناں مددگار باشد + نادر اظہارِ رغبت و خوشی ازیں
مطلب نمودہ گفت۔ کہ اگر سلطاں از جرائمِ گذشتۂ وے عفو
کند۔ در آیندہ تدارکِ ما مضےٰ خواہد شد + و چُوں ایں
امر باسانی انجام یافت۔ نادر بجانبِ کلات رفت + از قرارے کہ
معلوم مے شود۔ او ہمیشہ عمِّ خود والیِٔ کلات را سدِّ راہِ
خود مے دانست۔ بنابریں دریں وقت فرصتے بدست کردہ او را
گرفت۔ و بدستِ خود ہلاک ساخت۔ و کلات را متصرف
شدہ بعد ازاں بتہیۂ جنگِ افاغنۂ خراساں پرداخت۔ و
چُوں اخراجِ ایں طائفہ ازاں بلاد منظورِ نظر ما بود۔ و
ایں کار بہ نیروے بازوے نادری صورت یافت۔ سبب ایں
شد۔ کہ دوبارہ شاہ طہماسب رقمِ عفو بر سوابقِ زلّاتِ
وے کشیدہ او را موردِ عنایات ساخت۔ و بواسطۂ
فتوحاتِ نادری مہامِ پادشاہی رونقے تازہ یافت + از
اوائلِ حال شاہ طہماسب بر نادر بغایت حسد مے برد۔
تا وقتے کہ نادر در یکے از حروب مشغول بود۔ و
شاہ طہماسب فرمانے بمراجعتِ وے ازاں جنگ فرستاد۔

و چوں نادر آں فرماں را اطاعت نکرد - پادشاہِ بے مایہ بر سرِ جمع او را خائن و یاغی خواند - ایں خبر انتشار یافتہ بہ نادر رسید - او نیز بسمتِ دربارِ پادشاہی لشکر حرکت دادہ پادشاہ را مجبور ساخت - کہ بشرائطے کہ خود القا کرد - راضی شدہ مصالحہ کند - ایں واقعہ قلیلے بعد از فتح مشہد روے داد + و مے تواں گفت - کہ اگر طہماسب در سابق قدرے اختیار داشت - ازیں وقت بکلی تمام شد - لاکن نادر با وے باحترام سلوک کرد - تا وقتے کہ دید - مادہ بجہتِ غصب سلطنت مستعد است - و ہم از اول فتحے کہ وے را در خراساں دست داد - بنا کرد - کہ مردم را بجہتِ خیالاتِ آیندۂ خود بیدار کند - مانندِ ازد شیر بابکاں ہر شب خوابے دید - و ہر روز در تعبیرِ آں جوابے شنید - ازآں جملہ شبے در خواب دید - کہ مرغابیے با ماہیے سفیدِ چہار شاخی بنظرِ وے در آمدند - پس آں مرغابی را بہ تیر زد - و کسانیکہ با وے بودند - ہرچہ کردند - کہ ماہیے چہار شاخ را بچنگ آرند - نتوانستند - تا بالآخرہ خود دست یازیدہ بسہولتِ تمام آں را گرفت - و بجہتِ ایں کہ مرغے و ماہیے در خواب دیدہ بود - منجمانِ متملق گفتند - کہ دلالت بر رسیدن بتختِ سلطنت مے کند - اما زحمتِ میرزا مہدی مؤرخ او دریں باب کمتر است - زیرا کہ او از وقائعے کہ بعد روے داد - تعبیرے کند - و میگوید - کہ چہار شاخ ماہی عبارت است از چہار

مملکتِ ایران و خوارزم و ہندوستان و توران کہ
بدستِ او مفتوح شد ۔ بالجملہ بزرگتر کارِ نادر اخراجِ
افاغنہ از ایران بود۔ و ہیچ انعام و افضالے در
ازاے خدمتِ کسے کہ مملکت را از تعدّی و تطاولِ
خصمِ ظالم خلاص کردہ بود۔ زیاد نبود۔ چہار ملکِ معظّمِ
ایران کہ عبارت از خراسان و مازندران و سیستان
و کرمان باشد۔ و طہماسپ بپاداشِ ایں خدمت بہ نادر
وا گذاشت۔ یا بعبارتِ اُخرے دست از نیمۂ مملکت
برداشت۔ فقط حقّ نادر دانستہ شد ۔ منقول است۔ کہ
در ہماں کاغذے کہ طہماسپ بہ نادر نوشتہ ممالکِ مزبورہ
را بوے وا گذار نمود۔ ازو درخواست کرد۔ کہ نام
سلطان بر خود گذارد۔ و بجہتِ ایں مطلب تاجے
مرصّع بجواہرِ نفیسہ مصحوب یکے از امرا باو فرستاد۔
نادر جمیع عنایاتِ شاہی را قبول کردہ۔ مگر لقب را کہ
ردید بدونِ آنکہ فائدۂ بہ بخشد۔ سببِ حسدِ دیگراں
خواہد شد۔ و در ہمیں اوقات مزاوجت مابینِ رضا قلی
پسرِ بزرگِ نادر و یکے از دختر ہاے سلطان حسین مرحوم
اتّفاق افتاد۔ و نادر اگرچہ از قبولِ نام سلطان ابا
کرد۔ لاکن فرصت غنیمت دانستہ یکے از امورِ معظّمۂ
مخصوصہ بسلاطیں را اختیار نمود۔ حکم کرد۔ کہ پولے
کہ بمواجب لشکر مے دہند۔ از ممالکِ خراسان گرفتہ
بنامِ وے سکّہ کنند۔ و ایں فی الحقیقت معنیِ سلطنتِ
علی الاستقلال آں مملکت است ۔ عساکرِ عثمانی ہنوز

بهترین اطراف عراق و جمیع آذربایجان را در تصرف
داشتند - هنوز سپاه نادری از زحمات تعاقب افاغنه
نیاسوده بودند - که بدفع اتراک در حرکت آمدند - در صحرای
همدان با دو لشکر عثمانی مقابلت اتفاق افتاده ایشان
را برانداخت - و همدان و جمیع اطراف و نواحی آن
بلدهٔ معظم را از غنیم مستخلص ساخت - بعد از آن
بجانب آذربایجان عطف عنان نمود - و تبریز و اردبیل
و سائر شهرهای معظم آن مملکت را از چنگ دشمن
بیرون آورده به استعداد محاصرهٔ ایروان پایهٔ تخت
ارمنیه پرداخت + مقارن این حال از برادرش که
در آن وقت از جانب وی حکومت خراسان داشت -
خبر رسید - که افاغنهٔ آن صفحات سر عناد و طغیان
بر آورده اند - بنابرین فسخ عزیمت کرده بشتاب تمام
بصوب خراسان نهضت کرد - و نائرهٔ طغیان افغان را
بگرفتن فراه و هرات بکلی فرو نشاند - واقعهٔ اتفاق افتاد -
که از آن مے توان دانست - که وضع این جنگ چه نوع
بوده است - مؤرخ متملق او میرزا مهدی گوید - روز
دیگر مجلس مینو مثال آراسته و سران افغان را که
در اردوی فلک تمثال مے بودند - به محفل اقدس بار
داده هنوز آفتاب یک نیزه بلند نگشته بود - که هزار
و سی صد نیزه سر بر سر نیزه بلند گردیده سرکردگان
مورد عطا و نوال و رؤسای افغانان سر بزیر افگندهٔ
خجلت و انفعال شدند - خلاصه در اوقاتے که نادر

به محاصرۂ ہرات مشغول بود۔ اُمرائے ایران طہماسب تنگ حوصلہ را بر آں داشتند۔ کہ لشکر بطرفِ عثمانی کہ در سرحد اجتماع کردہ بودند۔ کشید۔ شکستہائیکہ باین طائفہ رسیدہ بود۔ سبب شورش اہالیٔ قسطنطنیہ گشتہ۔ و نیکچریاں اوّل وزیر را کشتہ۔ و بعد ازآں احمد ثالث را از سلطنت مخلع و برادر زادۂ او محمود خامس را بر جائے او وضع کردہ بودند + نادر رضا قلی خاں را بسفارت نزدِ سلطاں محمود فرستادہ پیغام کردہ بود۔ کہ عساکر عثمانی باید آذربایجاں را خالی کنند۔ و شاہ طہماسب نیز نامہ در تہنیتِ جلوس بوے فرستاد۔ و پیش ازآنکہ نتیجۂ سفارتِ رضا قلی خاں کہ از طرفِ نادر رفتہ بود۔ معلوم بشود۔ طہماسب بجہتِ محاصرۂ ایرواں در حرکت آمد۔ ولے کارے از پیش نبرد۔ و در مصاف با لشکرِ عثمانی ہزیمت یافتہ آنچہ بحذاقت و شہامتِ نادری در سالِ قبل حاصل شدہ بود۔ در یک ماہ از دست داد۔ و تا خوب ضعفِ عقلِ خود را ظاہر کند۔ با ترک مصالحہ کردہ در آں مصالحہ تمام ممالک ماوراے رودِ ارس را باتراک واگذار کرد۔ و پنج محل از محالِ کرمانشاہ را نیز باحمد پاشاے والیٔ بغداد کہ بواسطۂ او ایں مصالحت انجام یافتہ بود۔ گذاشت۔ امّا رسوائی و فضیحتِ ایں معاہدہ از آں جہت ازدیاد پذیرفت۔ کہ ذکرے در بابِ استخلاصِ اُمراے ایراں کہ در جنگ بچنگِ عساکرِ عثمانی افتادہ بودند۔

نشدہ بود۔ چوں اخبارِ ایں واقعہ بہ نادر رسید۔ دید۔
کہ بہانۂ خوبیست بجہتِ انجاحِ مقاصدے کہ سالہا در
خاطر داشت۔ ولے رعایتِ حزم را از دست نداده در
ابتدا فرمانے بنامِ جمیعِ اہالیِ ایراں صادر کرد۔ و
در آں توبیخات و تقریعاتِ شنیعہ بر معاہدت و معاہدین
نمود۔ و گفت معاہدتے کہ چند مملکتِ بزرگِ ایراں را
تا رودِ ارس آرد۔ عینِ معاندت است۔ و مصالحتے کہ
خلقے از سکنہ و اہالیِ ایں ملک را در چنگِ اعدا
بہ مجلس سپارد۔ صرف مکاوحت۔ ایں چنیں معاہدت
بر خلافِ حکمِ خدا و محبّتِ علیؑ مرتضےٰ است۔ کہ ملائکۂ
حولِ حرمِ او ہمیشہ استخلاصِ شیعیانِ او را از دشمنانِ
او از درگاہِ باری مسئلت مے کنند ✣ بعد از اشتہارِ
رقمِ مزبور مکاتیب بہ جمیعِ سرانِ سپاہِ مملکت فرستاد۔
ازآں جملہ کاغذیست کہ بحاکمِ فارس نوشتہ است۔
پس از اعلامِ شکستِ افغاں و فتحِ ہرات تعجّب میکند
از شنیدنِ اخبارِ معاہدہ با ترک۔ و مے گوید۔ شک نیست۔
کہ چوں بشنوی۔ کہ معاہدہ با ترک بر حسبِ معمول از
الطافِ الٰہی برقرار نخواہد ماند۔ مسرور خواہی شد۔ در
انتظارِ آمدنِ من باش۔ کہ بحولِ اللّٰہِ علے الفور بالشکرے
رزم آزمائے۔ قلعہ کشائے۔ در عدد مور و در شجاعت
شیر۔ با نشاطِ جواں و فکرتِ پیر حرکت خواہم کرد۔ بیت

دشمنِ آتش پرستِ بادپیما را بگوے
خاک بر سر کن کہ آب رفتہ باز آمد بجوے

و همچنیں سفیرے بار شلا امبول فرستادہ مختصراً بسلطان محمود پیغام فرستاد - کہ یا ممالکِ ایراں را مسترد ساز - یا حرب را مستعد باش - و از جانبِ دیگر خبرِ حرکتِ خویش را با احمد پاشاے والئِ بغداد فرستاد - مصالحتے با دولتِ روسیہ شدہ بود مشروط برایں کہ جمیع ولایاتے کہ در سواحلِ بحرِ خزر در سوابقِ ایام گرفتہ بودند - رد کنند - دو نفر صاحبِ منصب بدانجا فرستادہ - تا معلوم کنند - کہ تعویقے در آں امر واقع نشود ÷ بعد از انجامِ امورِ مزبورہ بہ اصفہاں رفت و شاہ طہماسپ را بسببِ مصالحہ با عثمانی ملامت کرد - و بعد از آں اظہارِ آرامے کردہ طہماسپ را دعوت نمود ÷ طہماسپ نیز قبولِ دعوتِ وے نمودہ مجلسِ ضیافت بگرفتن و خلعِ او از خلافت ختم شد ÷ بنابر قولِ میرزا مہدی او را با جمیعِ خواتین بخراساں فرستادند - چوں امراے لشکر و امناے کشور تاجِ سلطنت برو عرضہ کردند - دید - ہنوز وقت مقتضی نیست - ابا کرد - و پسرِ ہشت ماہۂ طہماسپ را کہ عباس ثالث خوانند - تاج گذاشتہ ادارۂ امورِ جمہور و مہامِ نظامِ رعیت و سپاہ را بعہدۂ خویش گرفت - ایں واقعہ در سنۂ ہزار و صد و چہل و پنج ہجری اتفاق افتاد ÷ بعد از ادامے مراسمِ جلوسِ عباس نادر با لشکرے گراں بہ تسخیرِ بغداد شتافت - اگرچہ احمد پاشاے والئِ بغداد در حسنِ ادارۂ ملک داری و نظم و نسقِ سپاہ کشی از اقراں امتیاز داشت - و بہ ہمیں سبب نادر نیز تہیۂ معقولے دیدہ بود - اما

معلوم بود- کہ اگر طوپال عثمان با عساکرِ جرّارِ عثمانی
بمددِ وَے نمے رسید- بر حذاقت و شجاعتِ او فائدہ
مترتّب نمے شد۔ میرزا مہدی مے نویسد- کہ عسکرِ
طوپال عثمان کما بیش صد ہزار مرد بودند- نادر بعزمِ
مقابلہ با طوپال عثمان در حرکت آمد- بنابر قولِ میرزا مہدی
دوازدہ ہزار نفر در دورِ بغداد گذاشتہ خود با بقیّہ بطرفِ
سامرہ کہ قریہ ایست در کنارِ دجلہ- و از آں تا بہ بغداد
قریب شصت میل است- روے نہاد- اُردوے عثمانی
قریبِ دہِ مذکور واقع شدہ بود- جنگے بسیار شدید و
خونخوار اتّفاق افتاد- چنانکہ تا آں روز بداں نوع حربے
ہرگز مابینِ ایرانی و عثمانی واقع نشدہ بود- در اوّل
غلبہ ایرانیاں را شد- و سوارۂ ایرانی بیک حملہ خصم
را ہزیمت داد- امّا پیادۂ عثمانی پاے جلادت پیش نہادہ
دست از حریف بُرد- و فوجے از اعراب کہ نادر را از
ایشاں چشمِ داشتِ مدد بود- بر یک طرفِ لشکرِ وَے
حملہ بُردند- و مردانِ کار کہ در تمام روز در آفتابِ
تابستانِ عربستاں بگیر و دار اشتغال داشتند- بالآخرہ
از شدّتِ گرما و حرارتِ آفتاب و غلبۂ عطش دستِ
شاں از کار ماند- خود نادر دو مرتبہ در میانِ دشمن
اسپش گلولہ خوردہ بر زمین افتاد- و بہ ایں سبب
علم دارِ وَے او را کشتہ پنداشتہ روے بہ گریز نہاد-
جمیعِ ایں اسباب دست بہم دادہ سببِ فتحِ عثمانی
شد- و بعد از آنکہ از ہشت ساعت متجاوز از

طرفین کوشیدند۔ لشکرِ نادر بکُلّی مُتفرّق گشت۔ و ہنوز این خبر بہ بغداد نرسیدہ بُود۔ کہ اہلِ شہر بر افواجِ ایرانی حملہ بُردہ ہزیمت دادند۔ این قضیّہ در ہزار و صد و چہل و شش واقع شُد + اگرچہ از قرارِ تقریرِ اتراک شصت ہزار ایرانی دریں جنگ تلف گشتند۔ امّا احتمال دارد۔ کہ از بیست ہزار مُتجاوز در معرضِ ہلاک در آمدند۔ غالباً ہمیں قدر ہم از اتراک کُشتہ شُد۔ لاکن فتحِ نمایانے کردند۔ بسببِ اینکہ نادر نتوانست لشکرِ شکستہ و پراگندہ را جمع کُند۔ تا اینکہ بہ صحارے ہمدان رسید۔ کہ از آنجا تا معرکۂ جنگ از دُویست میل مُتجاوز است + تدبیر و ہمّتِ نادر چُنانچہ بعد ازیں شکست بروز کرد۔ ہیچ وقت ظُہور نیافتہ بُود۔ بہ عوض اینکہ لشکریاں را ملامت کُند۔ تحسین کرد۔ و بجاے آنکہ تشنیع زند۔ تشریف داد۔ آنچہ از نقد و جنس و دواب بایشاں ضرر رسیدہ بُود۔ ہمہ را با مُضاعف از احسانِ خویش بہرہ ور ساخت۔ و ایشاں را از کشیدنِ انتقام از دشمنِ غدّار تحریص و ترغیب نمُود۔ این حرکت سببِ ازدیادِ شُہرتِ وے شُدہ از جمیعِ اطرافِ ایراں لشکر بمددِ وے شتافت۔ چُنانکہ ہنوز سہ ماہ نگذشتہ بُود۔ کہ مُجدّداً با سپاہے بیش از پیش در حوالئے بغداد وارد شُد + دُشمنانِ طوپال عثماں در قسطنطینیہ چُوں خبرِ فیروزئے وے را شنیدند۔ بحیلۂ مدد و ذخیرہ حتّےٰ وجہِ مواجب عساکرِ وے را بہ تعویق انداختند۔ و او باوجُودِ این حال کوششِ

بلیغ در دفعِ نادر نمود۔ فوجے از سوارہ معیّن کردہ
بہ استقبالِ ایرانیاں فرستاد۔ لاکن بیک حملۂ ایشاں
از پاے در آمدند۔ و چوں ایں خبر بہ طوپال عثماں
رسید۔ ہر قدر مے توانست۔ جمع آوریِ سپاہ نمودہ
بہ ملاقاتِ غنیم شتافت۔ امّا عساکرِ عثمانی بہ نقد از
شکستِ سوارہ پاےِ صبر و ثباتِ شاں از جاے رفتہ
بود۔ و ہر چند سر عسکر خواست۔ تحریکِ نائرۂ غیرتِ
ایشاں کند۔ ممکن نشد۔ در اوّلِ وہلہ پراگندہ شدند۔
و جمع آوریِ ایشاں از چیز قدرت خارج بود۔
طوپال عثماں خود نیز بسببِ ضعفِ مزاج در تختِ
رواں حرکت مے کرد۔ چوں شکست بر اتراک افتاد۔
او را بر اسپے نشاندند۔ بہ امیدِ اینکہ جانے بدر برد۔
لاکن یکے از سپاہیانِ ایرانی را چشم بر لباس گرانبہاے
وے افتادہ۔ او را شناخت۔ با نیزۂ کہ در دست داشت۔
کارِ او را ساخت۔ و سرِ او را جدا کردہ نزدِ نادر برد*
نادر بر کشتۂ وے احترام کرد۔ و حکم کرد۔ تا جسد
با سرِ وے را بہ لشکر گاہ عثمانی رسانیدہ تا بر حسبِ
معمولِ نعشِ وے را مدفوں سازند* بعد از قتلِ
طوپال عثماں و پراگندہ شدنِ سپاہِ وے نادر بجہتِ
محاصرۂ بغداد حرکت کرد۔ مقارنِ ایں حال خبرِ
باغی گریِ محمّد خاں بلوچ در فارس رسید۔ نادر بر
حسبِ عجالۂ وقت مصالحہ با والیِ بغداد کردہ۔ بہ ایں
نوع کہ ولایاتے کہ در عہدِ سلطان حسین قبل از

فتنهٔ افغان در تصرّفِ دولتَینِ ایران و عثمانی بوده - بر قرارِ سابق باشد - بجانبِ فارس حرکت کرد - و ہنوز نائرهٔ طغیانِ فارس انطفا نیافته بود - شنید - که رجالِ دولتِ عثمانی از قبولِ مصالحهٔ والیٔ بغداد سر باز زده - و عبدُ اللہ پاشاے والیٔ مصر را با سپاہے فراوان مامور بآں سمت کرده اند - و اختیارِ صُلح و جنگ را باو گذاشته که بهر قسم که مصلحت و اقتضاے وقت داند - معمول دارد ÷ نادر باستخلاصِ بلادِ ارمنیه و گرجستان که از مُعظماتِ ممالکِ متنازع فیها بود - شتافت - و پُل بر رودِ ارس انداخته تفلیس و گنجه و ایروان را در وقتِ واحد مُحاصره کرد ÷ و چُوں عبدُ اللہ پاشا نزدیکیٔ قارص را لشکر گاه و اطرافِ اُردُو را بسقناق و خندق و مطریس و مورچل مستحکم ساخته بود - نادر بخیالِ ایں که چُوں خبرِ مُحاصرهٔ شهرہاے مزبور را بشنود - از مامن بیروں خواہد تاخت - و در میدان طرحِ جنگ خواہد انداخت - ممالکِ مزبوره را مُحاصره نمود ÷ و چنانکه معمولِ وے بود - سر عسکرِ عثمانی مغرور بزیادتیٔ عددِ خود شده در صحراے بغاوند از اعمالِ ایروان با خصم مصاف داد ÷ میرزا مهدی مے گوید - که سوارهٔ تُرک شصت ہزار و پیاده پنجاه ہزار بود - و چُوں نادر عسکرِ غنیم را دید - سرانِ سپاه را جمع نموده ایشاں را مُخاطب ساخت - و گفت - لشکرِ دشمن بالنّسبه بمردانِ ما نسبتِ ہشت بیک و یک به ثمن اشت - ولے

رایں صورت باید سبب ازدیادِ کوشش مردانِ ما شود ٭ پس از آں گفت - کہ شبِ گذشتہ در خواب دید - کہ جانورے قوی در خیمۂ او تاختہ قصدِ وے کرد - و او بعد از زد و خوردے بسیار آں جانور را ہلاک ساخت - و ہمیں فالے است نیکو - و علامتے خیر - بل دلیلے واضح بر ظفرِ ما - و ہمچنیں گفت - کہ دشمن در پیشِ رو نشستہ و دو طرفِ اردو نیز بہ قلعۂ رایروان و زنگی جاے پیوستہ - اگر فتورے در عزم و قصورے در رزم واقع شود - راہِ نجات از ہمہ جہت بستہ خواہد بود - اگر راایں کلمات مورثِ جرأتِ لشکریاں شد - حرکاتِ او بیشتر سبب جلادتِ ایشاں گشت ٭ بعد از آں کہ نظمِ سپاہ را بہ بہتریں وضعے مقرر کرد - خود با جمعے از بہادراں بر دشمن تاخت - و بہر طرف روے آورد - مانندِ اجلِ محتوم و قضاے مبرم کس را با وے یاراے مدافعت و نیروے مقاومت نبود ٭ در یکے ازیں حملات رستم نام یکے از سپاہیاں عبد اللہ پاشا را کشتہ سرِ او را برِ نادر برد - و چوں ہنوز تنورِ حرب گرم بود - نادر فرمود - تا سر را بہ نیزہ و در جائے کہ ہمہ لشکریانِ عثمانی توانند دید - برپا کنند ٭ ترکاں را نظر بر سر سرِ عسکر افتادہ پراگندہ شدند - و صحرا از کشتگانِ ایشاں مالا مال شد - و بعد ازیں فتح گنجہ و تفلیس مسخر گشت ٭ چوں رجالِ دولتِ عثمانی حال بدیں منوال دیدند - طالبِ مصالحہ گشتہ بر ہماں عہود و شروطے کہ سابق مابینِ نادر و پاشاے

بغداد مقرر شده بود۔ راضی نشدند۔ و فارس و ایروان با جمیع ممالکے کہ در ازمنۂ سابقہ دریں صفحات متعلق بدولتِ ایران بود۔ وا گذار کردند + دریں اوقات نادر ردید۔ وقت آنشست۔ کہ پردہ از روے کار برگیرد۔ خبرِ فوتِ عباس بن طہماسپ طفلے کہ بسلطنت برداشتہ بود۔ ہم دریں اوقات رسید۔ و چوں رسم متداولۂ سلاطینِ ایران اشت۔ کہ ہر سال در ہنگامے کہ خورشید بنقطۂ تقاطعِ ربیعی رسد۔ آں روز را عید کنند۔ و بجہتِ اجراے مراسم ہمہ اعیان و صنادیدِ ملک در دربار حاضر گردند۔ نادر فرمانے باحضارِ جمیع صاحب منصبانِ ملکی و لشکری از اقاصی و ادانی صادر کردہ فرماں داد۔ تا در روزِ مزبور بجہتِ اجراے مراسمِ عید در جونگاے مغاں جمع شدند۔ و ہمچنیں فرمود۔ تا عماراتِ عدیدہ بجہتِ عجالۂ وقت کہ امرا منزل کنند۔ بر پا نمایند۔ و آنچہ اسباب لوازمِ رفاہ و عیش و عشرت اشت۔ بوضعِ ملوکانہ مہیا دارند۔ آوردہ اند۔ کہ جمعیت از صد ہزار متجاوز بود۔ اگر لشکریاں نیز داخلِ ایں عدد باشند۔ شاید اغراق نباشد + چوں مردم جمع شدند۔ در روزِ صبحِ عید باحضارِ رؤسا فرماں دادہ۔ چنانکہ میرزا مہدی گوید۔ ایشاں را مخاطب ساخت۔ و گفت۔ شاہ طہماسپ و شاہ عباس ہر دو پادشاہ و پادشاہزادہ در ملک و سریر موجود اند۔ ایشاں را یا ہر کس کہ برآزندۂ افسرِ سروری دانید۔ بریاست و سلطنت بردارید۔ من آنچہ حق کوشش

بود - بجا آوردم - و مملکت خود را از دست افغان و روم و روس خلاص کردم * مردم همه باتفاق گفتند - که پادشاهی حق کسے است که مملکت را از دست اعدا خلاص کرده - و فقط هم او مے تواند حفظ کند - نادر ابا کرده سوگند یاد کرد - که هرگز اندیشهٔ سلطنت ایران در خاطرش خطور نکرده است - و تا یک ماه هر روزه این مطلب درمیان بوده اصرار و امتناع طرفین صورت ازدیاد مے گرفت - تا اینکه بالآخره نادر مسئول مردم را باجابت مقرون داشت - و در وقتے که علے الظاہر سر رضا جنبانید - گفت - که از زمان رحلت حضرت رسالت پناہی چہار خلیفه بعد از یکدیگر متکفل امر خلافت شده اند - شاه اسمٰعیل صفوی این مذہب را متروک و مذہب تشیّع را شائع و مسلوک داشت - و از وقتے که مذہب شیعه شائع شده است - در ایران ہمیشه فتنه بوده است - ہرگاه اہالئے ایران به سلطنت ما راغب و آسائش خود را طالب باشند - باید این مذہب را تارک و به مذہب اہل سنّت سالک شوند - ولے چوں امام جعفر از ذرّیّهٔ رسول و عند النّاس ممدوح و مقبول است - او را سر مذہب خود سازند * مردم ہمه باین تغیّر راضی شدند - و فرماں صادر شد - که این مطلب را گوش زد جمیع ناس نمایند * پس نادر گفت - که صورت واقعه را به سلطان اسلامبول انہا کرده ازو خواہم خواست - تا بحقیقت مذہب جعفری اذعاں کرده آں را خامس

مذاہب شمارد - و چنانکہ چہار رکن در حرم بجہت نمازِ چہار مذہب معیّن است - مرکنے ہم بجہتِ راہِ شیعۂ جدید از مذہبِ حق مقرّر شود + اقوالِ عدیدہ و اختلاف آراست در راین کہ سبب چہ بود - کہ نادر قبل از جلوس وابستگی بملّت بلکہ تعصّب در مذہبِ شیعہ اظہار میکرد - و در جونکاے مُغاں اظہارِ میل و رغبت بطریقۂ اہلِ سنّت نمود - لاکن حق راین است - کہ نادر ہمیشہ یک مذہب داشت - و آں خود پرستی بود - تا وقتے کہ خود را یکے از بندگانِ دولتِ صفویّہ مے نمود - و مقصود بیروں کردنِ افغاں و عثمانی از ایراں بود - دید - کہ مذہبِ شیعہ آلتِ خوبیست بجہتِ اجراے مرام + و در وقتے کہ بر مراد ظفر یافتہ - ہمّت بر استیصالِ خانوادۂ شاہ اسمٰعیل گماشت - و عروج بر معارجِ سلطنت او را بہ فکرِ تسخیرِ جبالِ قندھار و صحارے ہندوستاں و بغداد و موصل و سائرِ بلادِ آں صفحات انداخت - مصلحت در انہدامِ بنیانِ مذہبِ اہلِ تشیّع دید - زیرا کہ از یک جہت محبّتِ خاندانِ صفویّہ بہ اصلِ راین مذہب آمیختہ بود - و از جہتِ دیگر عداوتے کہ اہالیِ سنّت با متشیّعہ دارند - عائقِ بزرگے بود بجہتِ انجامِ فتوحاتے کہ در خاطر داشت + میرزا مہدی گوید - کہ در روزِ بست و ششم فرورذی مطابقِ سنۂ ہزار و صد و چہل و نہ ہجری ہشت ساعت و بیست دقیقہ از روز گذشتہ باختیارِ رصد بندانِ دقیقہ یاب و اختر شناسانِ بطلیموس انتساب تاجِ شاہی بر سرِ وے گذاشتند -

اجراے مراسمِ جلوس چنانکہ در چنیں اوقات معمول است۔ معمول داشتند۔ و تختے مرصع نہادہ نادر را برآں نشاندند۔ و علے الفور سکہ بنام وے زدند۔ در یک طرف ایں شعر را کہ بیت

سکہ بر زر کرد نامِ سلطنت را در جہاں
نادرِ ایراں زمین و خسروِ گیتی ستاں

و بر طرفِ دیگر الخیر فیما وقع نقش کردند۔ و ہم از مؤرخِ تاریخِ وے منقول است۔ کہ نکتہ سنجاں لاخیر فیما وقع خواندند ÷ بالجملہ بعد از جلوس بر تختِ سلطنت نادر بجانبِ اصفہاں در حرکت آمد۔ و چندے در آنجا بتہیہ و تدارکِ لشکر پرداختہ تسخیرِ قندھار را وجہِ ہمت ساخت ÷ حسین علی خاں برادرِ محمود غلجائی در آں اوقات در قندھار والی بود۔ و نادر قبل از آں کہ بداں صوب توجہ کند۔ آنچہ لازمۂ اہتمام بود۔ در بارۂ آرائشِ ایراں در ایامِ غیابِ خود بجاے آورد۔ در ہمیں سال جزیرۂ بحرین بدستِ محمد تقی حاکمِ فارس مفتوح شد۔ و چوں ایلِ بختیاری اطرافِ اصفہاں را در معرضِ تاخت و تاراج آوردہ بودند۔ ابتداءً استیصالِ ایشاں را پیش نہادِ خاطر ساختہ بہ دفعِ آں طائفہ در حرکت آمد۔ از کوہستانِ اصفہاں کہ تا نزدیکیٔ شوشتر مے رود۔ تمام منازل و ملاذِ ایلاتِ بختیاری است۔ و چوں کوہستانِ مزبور مشحون است بر غارہاے بسیار و مغاکہاے بے شمار۔ و ایں طائفہ

همیشه در ایّام مخاطره بآں غارہا پناہ مے بُردند - و در نظرہا چناں جلوه مے نمود - کہ ایشاں را در قیدِ اطاعت آوردن از حیزِ امکاں خارج است - امّا نادر بر مزدم معلوم کرد - کہ ایں محض توہّم است - بہادرانِ خود را بر قُلّلِ جبال و خلل و فروج شعاب کشیده یکے آں طائفه را بچنگ آورد - و در عرض مدّتِ یک ماه جمیع ایلِ بختیاری را منقاد و فرماں بردار نمود - امیرِ ایشاں علی مراد خاں را اسیر کرده به قتل رسانید - و بقیّه کہ از تیغ قہرِ نادری رسته بودند - موردِ عنایاتِ وے گشته جمعے از ایشاں در جرگۂ عساکرِ پادشاہی انتظام یافتند - و به جہتِ جلادتِ فوق العادة کہ در فتح قندهار از ایشاں بظہور رسید - کاشفِ حکمت و موردِ رافتِ نادر شدند - و سائر را از کوہستانے کہ در سابق مسکنے داشتند - کوچانیده محلّے بہتر و به اداره نزدیک تر از براے ایشاں مقرر کرد + بعد از آں با ہشتاد ہزار لشکر از راهِ خراساں و سیستاں رُو به قندهار نہاد - در عرض راه عائقے کہ قابلِ ذکر باشد - رُوے نداد - ولے چوں به قندهار رسید - دید استحکاماتِ شہر بنوعے است کہ فتح آں بزودی در حیزِ امکاں نیست + اول خیالے کہ کرد - ایں بود - کہ اطرافِ شہر را گرفته راهِ آمد و شدِ اہالی را به آمکنۂ اطراف و حوالی منقطع کند - و حکم کرد - تا طرحِ شہرے در مقابلِ آں ریخته

به بنای آں پرداختند۔ و آں را به نادر آباد موسوم کردند۔ بعد از فتحِ قندهار غالباً جمیعِ سکنۂ آں ملک به نادر آباد نقل کردند۔ و بعد از فوتِ نادر همانجا مشهور به قندهار شد۔ و همچنیں حکم کرد۔ تا در اطرافِ شهر برجها بر پا کردند۔ و مابینِ برجهاے مزبور را با سقفهاے کوچک وصل کردند۔ بنوعے که راهِ مراودۂ محصورین با اطرافِ بیرونِ شهر بکلّی مسدود گشت۔ امّا چوں نادر دید۔ که همه ایں کارها اثرے در خاطرے افغاناں نکرد۔ و یک سال تمام بیهوده صرف شد۔ و افغاناں را هنوز ذخیرۂ بسیار در شهر باقی است۔ به فکرِ دیگر افتاده۔ شهرِ قندهار در مقابلِ کوهے اتّفاق افتاده بود۔ و حصارے بر دورِ آں کشیده۔ و برجهاے کوچک بجهتِ محافظتِ آں ساخته بودند۔ ایرانیاں بعضے از بلندیها که سرکوب قلعه بود۔ به تصرّف آورده توپها و خمپارها را ببالاے آنها کشیدند۔ و بر بروجِ قلعه حمله بردند۔ و بعضے از آنها را نیز بحیطۂ تصرّف آوردند۔ فوج بختیاری یکے از برجهاے معظم را گرفته ارک را متصرّف شدند۔ و بدیں واسطه همه شهر به چنگِ بهادراں افتاد۔ والیِ شهر با جمعے از مستحفظانِ قلعه در یکے از قلاعِ خارجِ شهر پاے ثبات فشرد۔ امّا چوں دید۔ که مقاومت بیهوده است۔ از درِ استیمان در آمد ÷ و نادر علے الفور بوعدۂ عفوِ زلّاتِ وے

او را اماں داد۔ چنیں مے نماید۔ کہ در آں اوقات تدبیرِ نادری اقتضاے مراعاتِ خاطر و جلبِ قلوبِ افاغنہ مے کردہ است۔ بسببِ اشتہار نامۂ کہ در وقتِ جلوس در بابِ اختیارِ مذہبِ اہلِ سنّت و ردِّ طریقۂ شیعہ بہ اطراف فرستادہ بود۔ نیمۂ کینۂ افغاناں را کم کردہ بود ✤ و دریں اوقات دید۔ کہ فرصتے بدست است۔ کہ یکبارہ جذبِ خاطر ہاے ایں طائفہ کردہ ایشاں را بوجود و حکومتِ خود متعلق سازد۔ و ایں مطلب را بخوبی انجام داد۔ بعضے ازیں طائفہ مادام حیاتِ نادر از شجاع ترین مردانِ وے محسوب و در مقابلۂ سیلِ شورش و طغیانِ اہالئ ایراں سدے منیع بودند ✤ در ہنگامے کہ نادر بہ محاصرۂ قندھار اشتغال داشت۔ سرداران او تسخیرِ قلاعِ اطراف مے کردند۔ و ہم دریں ایام بود۔ کہ پسرِ بزرگش رضا قلی میرزا بشہامت و جلادتے اقصے الغایہ بلند آوازہ گشت۔ تبیینِ ایں مقال ایں کہ والئ قندھار از امیرِ بلخ مدد طلبیدہ و او بجانبِ قندھار در حرکت بود۔ چوں ایں خبر گوش زدِ نادر گشت۔ رضا قلی میرزا را با دوازدہ ہزار سوار بہ دفعِ وے نامزد کرد ✤ شاہ زادہ لشکرِ وے را شکستہ و بلخ را گرفتہ از رودِ جیحوں عبور و بہ عزمِ فتحِ بخارا رواں شد ✤ پادشاہِ اوزبک با جمعے کثیر بہ مقابلت شتافت۔ و مصاف دادہ ہزیمتے فاحش یافت۔ امّا در ہماں آوان

فرمانِ نادر رسیده که پسر را بمراجعت امر فرموده بود-
و همچنیں کاغذے به پادشاهِ اوزبک و سائرِ سرانِ آں
صفحات نوشت - که فرزندِ خود را امر نمودم - که
به حدودِ ایراں مراجعت کند - و ممالکِ موروثۂ اعقاب
و انسالِ چنگیز خاں و بزرگانِ قبائلِ ترکماں را زحمت
نه رساند ÷ بعضے ایں حرکتِ نادر را که فی الحقیقة
نتیجۂ حزم کافی است - نسبت به حسدِ نادر بالنسبه
به رضا قلی میرزا مے دهند - لاکن باید ملاحظه شود - که
در مراجعتِ رضا قلی میرزا نادر وے را غایتِ اعزاز
و احترام و با او کمال ملاطفت و احساں نمود - و
چندے نگذشت - که حکومتِ ایراں را بدو مفوّض نموده
خود بجانبِ هندوستاں رفت - و همیں دلالت مے کند -
که ایں نسبت بیجا ست ÷ در ایّامِ محاربۂ افغاں
نادر شاه سفیرے بدهلی فرستاده از پادشاهِ هندوستاں
خواهش کرد - که بنا بر اتّحادِ مابینِ دولتین مامول و متوقّع
آں است - که احکام به حکّامِ اضلاعِ شمالیه صادر شود -
که فراریانِ افاغنه را که دشمنانِ ایں دولت اند -
و از شمشیرِ غازیانِ ایں حضرت گریزاں گشته - در آں
بلاد راه و پناه نه دهند - بر حسبِ مرضی جوابے نرسید -
افاغنه همه روزه بداں صفحات فراری شده ملاذ و ملجا
مے یافتند - و در دربارِ دهلی نیز هر روز علانیه بجهتِ
معاودتِ ایلچیِ ایراں پیدا مے کردند - نادر را ازیں
حرکت نائرۂ غضب اشتعال یافته - فراریاں را تعاقب

کردہ تا کابل عنان نکشید۔ و کابل و حوالی و حواشئ
آں را بقیدِ تسخیر در آورد۔ بعد ازیں واقعہ کاغذے
دیگر بہ پادشاہِ ہندوستان فرستادہ او را بر حرکاتِ
سابق ملامتے سخت کرد۔ لاکن باز گفت بعد از ہمہ
نقصانے در دوستی واقع نشدہ۔ و منظور آن است۔
کہ در آیندہ نیز بر قرار باشد + فرستادۂ او بدستِ
ولدِ عبّاس نام یکے از امرائے افغاں کہ حاکم جلال آباد
بود۔ بہ قتل رسید + و نادر کہ احتمال دارد۔ ہمچنیں
بہانہ را مے جست۔ فرصت غنیمت داشتہ بہ تسخیرِ
ہندوستان نہضتِ رایات فرمود + قبل از تحریرِ وقائع
ایں جنگ چند کلمہ در بابِ وضعِ سلطنتِ ہندوستاں
در آں اوقات بے مناسبت نخواہد بود۔ ممالکِ ہندوستان
غالب در معرض تاخت و تاز و حملاتِ بہادرانِ صفحاتِ
شمالیہ بودہ است۔ از زمانِ محمودِ غزنوی سلطنت از
خانوادۂ سلاطینِ ہنود بیروں رفتہ۔ ازآں بعد سلسلہائے
مختلفہ از اہالئ اسلام برآں مملکت استیلا یافتند۔
و ہر سلسلہ بنوبت مغلوبِ دیگرے شدہ از ہماں دست
کہ گرفتہ بودند۔ دادند۔ تا اینکہ شمشیرِ تیمور دیّارے درآں
دیار نگذاشت۔ و بعد ازآں بسا تغیّراتِ غریبہ و اتّفاقاتِ
عجیبہ نسلِ او درآں سر زمیں سالہائے دراز فرماں روا
گشتند + چوں بابر بسببِ غلبۂ اوزبک مجبور شد۔ کہ
ملکِ موروثِ خود دشتِ فرغانہ را رہا کردہ از سواحلِ
رودِ سیحوں چشم رپوشد۔ روے بہ ہندوستاں نہادہ

اوّل کابل را مُسخّر ساخت - و بعد ازآں سلطنتِ دہلی را مُتصرّف شُد + و ہندوستاں در زمانِ نبیرۂ او اکبر کمالِ احتشام و اقتدار یافت - مے توُاں تاریخ زوالِ دولتِ تیموری از فوتِ ایں پادشاہ کہ در حقیقت پادشاہے بُزرگ بُود - نہاد - بلے در زمانِ اورنگ زیب دو بارہ آبے بر رُوے کارِ دَولتِ ہندوستاں آمد - و بسبب تدبیر و حکمت و شجاعتِ اورنگ زیب اگرچہ در حقیقت مملکت قوامے نداشت - اِلّا اینکہ علے الظّاہر مانندِ زمانِ اکبر مے نمُود + اورنگ زیب آخر پادشاہے است از نسلِ تیمور کہ در واقع در ہندوستاں اختیار و اقتدارے داشت - بسبب اینکہ ہم در عہدِ او بعِلاوۂ اُمراے سرکش کہ از ہر طرف آثارِ عناد و مُخالفت بظہُور مے رسانیدند - طائفہ از ہنُود کہ ایشاں را مراٹا خوانند - در اضلاعِ جنُوبیۂ ہندوستاں کہ بہ دکن معرُوف است - سر برآوردہ و علے الاتّصال در اطراف و حوالیِ مُلک از سرق و حرق و اسر و نہب و قتل و غارت دقیقہ فرو گُذاشت نمے کردند + نامِ مراٹا ماخُوذ است از مہاراشٹر کہ مُلکِ ایشان است و حال بہ دکن اشتہار دارد - ابتدا در عہدِ شاہ جہاں ایں طائفہ قوّت گرفتند - و در عرضِ سی سال کہ اورنگ زیب در بلادِ جنُوبیۂ مملکتِ خوُد مے زیست - غالبِ اوقاتش مصرُوفِ تادیب و تسخیرِ مراٹھاں بُود - لاکن دید - کہ تادیب و مُنقاد ساختنِ ایں طائفہ مُحال است - زیرا کہ ایشاں با وے بمُقابلت نمے ایستادند - بلکہ ہمیشہ در خرابیِ مُلک میکوشیدند -

هر جا زراعتے بُود - مے چرانیدند - یا مے سوختند - و هر جا قریہ بعد از چپاول چُوں صحرا مے ساختند - هر لشکر کہ در عقبِ ایشاں مے رفت - بجنگ و گُریز و قزاقی و دُزدی و قتل و غارتِ اطرافِ لشکر بالآخرہ کار بر ایشاں تنگ مے نمودند - و بجہتِ بدنہاے سُبک و خفیف و عادت بر سختی و تعب نہ بر اسپ بار بُودند - نہ بر خُود - بنابریں از هر راہے فرار و در هر جائے قرار مے تُوانستند کرد - و بعلاوہ اگرچہ مراٹیاں بدُونِ جلادت و بہادُری نیستند - هُنر را در بیرُوں رفتن از جنگِ دُشمن مے دانند - نہ حملہ بر خصم - دریں صُورت مُحال مے نمود - کہ اَورنگ زیب بتُواند - کہ دُشمنے را کہ هُنر در گُریز مے پنداشت - بہ جنگ یا بہ چنگ آرد + بعد از فوتِ اَورنگ زیب اُمراے اسلام هر یک در طرفے دم از استبداد و استقلال زدہ در هم اُفتادند - بہ خلافِ مراٹیاں کہ بر قرارِ سابق اتفاق کردہ در اندک مُدّتے ترقیِ غریبے کردند - و بعلاوۂ ممالکے کہ در تصرُّف داشتند - پادشاہِ هندوستاں و غالباً جمیع حُکّامِ اضلاع و اطرافِ ممالک را مجبُور کردند - کہ مبلغے از محصُولِ مملکت هر سالہ بہ ایشاں بدہند - تا منازل و مزارعِ مردُم در اماں باشد + در سیرِ مُتاخرین مسطُور است - کہ در سالے کہ نادر عزمِ تسخیرِ هندوستاں نمود - حتےٰ خُود شہرِ دہلی بہ رایں نوع خراج گُذار بُود - محمّد شاہ کہ در آں وقت صاحبِ سریر بُود - پادشاہے بُود سخیفُ الرّاے - و تن آساں و هموارہ

به عیش و عشرت روزگار گذرانیدے ٭ صاحبِ نادر نامه گوید - که هرگز دستش بے جام و کنارش بے دلارام نبودے - و بالمرّه از کار اعراض کرده سررشتۂ امور را به دستِ دیگراں نهاده بود - وزیرِ اعظم او خان دوراں خاں نیز اگرچه مردے جاه طلب بود - لاکن غالب اوقاتِ خود را به لهو و لعب مصروف داشتے - و با نظام الملک صوبه دارِ پرگنۂ دکن عداوت ورزیدے - و به همیں سبب او را به دهلی طلبیده بود - تا بهانه جسته خللے در کارِ وے کند ٭ و محمّد شاه به رائے و رویّت و عقل و تجربتِ نظام الملک اعتنا نکرد - تا ایں که خطرِ بزرگ شده کار از چاره گذشت ٭ بعضے بر آنند - که نظام الملک نادر را به تسخیرِ هندوستاں ترغیب و دعوت کرد - لاکن دلیلے بر ایں مطلب نیست - و نے تواں هم موافقِ قاعده سببے بجهتِ ایں حرکت معیّن کرد - که امیرے که در غایتِ اقتدار و از اشخاصِ اوّلیۂ مملکت است - دشمن بملکِ خود بطلبد - لاکن همیشه عجز و جبن بعد از خرابی نسبتِ خیانت به دیگراں مے دهد ٭ حق ایں است - که در خانه خرابِ دهلی چوں خبر از ضعف و عجزِ خود داشتند - به امیدِ ایں که نادر بجانبِ هندوستاں نخواهد رفت - خود را تسلّی مے دادند - اوّل اعتمادے بیجا باستحکامِ قندهار و شجاعتِ افغاں کردند - و بعد ازآں که خبرِ فتحِ قندهار را شنیدند - چنیں مے پنداشتند - که نادر به ایراں

مراجعت خواہد کرد - حتیٰ ایں کہ وقتے شنیدند - کہ نادر در کابل است - خیال کردند - شاید واقعہ روے دادہ سبب مراجعتِ وے شود - تا وقتے کہ شنیدند - کہ لشکرِ ایراں از آبِ سِند گذشت - آں وقت بود - کہ از خوابِ غفلت چشمے باز کردند - محمّد شاہ چوں بالمشافہہ صورتِ مخاطرہ را جلوہ گر دید - ہر قدر لشکر تواںنست - جمع آوری کردہ با اعیانِ مملکت بصحراے کرنال کہ دہے است در طرفِ یمینِ رودِ جمنا و قریب یک درجہ مسافت از دہلی شتافتہ اردوے خود را بر سر پا کردہ حکم داد - تا اطرافِ اردو را سنگر و سنقاق بستند - و قطارے از توپہاے سنگیں بیفائدہ بر بالاے آنہا کشیدند + بالجملہ حرکتِ نادر از کابل بہ ہندوستاں سریع بود - حکّام ممالکِ عرضِ راہ ہمہ اظہارِ اطاعت و انقیاد کردند + در کاغذے کہ بہ رضا قلی پسرش نوشتہ است - اخبار از روزِ خروجِ او از لاہور تا دو بارہ محمّد شاہ را بر تخت نشاندن بہ تفصیل مندرج است - اوّل خبرے از جنگِ فوجے از سپاہِ ایراں با مقدّمۂ لشکرِ ہند و غلبۂ ایرانیاں مے دہد - و بعد از کوششے کہ براے منعِ ملحق شدنِ لشکرِ سعادت خاں بہ لشکرِ محمّد شاہ نمود - و فائدہ بر آں مترتّب نشدہ بود - مے نویسد - و بعد ازآں مے گوید - بدیں مضموں کہ چوں ایں مدد بہ محمّد شاہ رسید - مستظہر گشت - و سنگرِ خود را رہا نمودہ در

میداں صفِ محاربت آراست۔ و ما کہ در آرزوے چنیں روزے بودیم۔ قراول بجہتِ صیانتِ اردو گذاشتہ و از قادرِ متعال استعانت جستہ۔ بر دشمن حملہ بردیم۔ تا دو ساعت تمام تنورِ حرب گرم بود۔ و آتشِ توپ و تفنگ خرمن سوزِ عمرِ اعدا۔ بعد از آں بعونِ الٰہی بہادرانِ شیر شکار صفِ خصم را برہم زدہ ایشاں را متفرق کردند۔ دریں مقام تفصیلِ ناتھاے اعاظمِ امرا کہ کشتہ و زخمی و اسیر شدند۔ مے نویسد۔ از جملۂ مقتولین خان دوراں۔ و از ماسوریں سعادت خاں را ذکر مے کند + و بعد میگوید۔ کہ ایں جنگ دو ساعت طول کشید۔ و در دو ساعت و نیم عساکرِ ما غنیم را تعاقب کردند۔ ہنوز یک ساعت از روز باقی بود۔ کہ معرکۂ حرب بکلّی از دشمن پاک شد۔ و چوں استحکاماتِ اردوے ایشاں مستحکم و مضبوط بود۔ فرماں دادیم۔ کہ از یورش دست بدارند + خزانۂ بسیار و چند فیل و قدرے از توپخانۂ پادشاہِ ہندوستاں و نفائس غنائم از ہر قسم بسببِ ایں فتح بدست افتاد۔ و از بیست ہزار متجاوز از دشمن بر خاکِ ہلاک افتادند۔ و خیلے بیش ازیں نیز در قیدِ اسار در آمد + بعد ازیں جنگ فی الفور لشکرِ محمد شاہ را احاطہ کردہ راہِ مراودت بہ اطراف و حوالی را بر ایشاں مسدود ساختیم۔ و توپہا و خمپارہا را بجہتِ با خاک یکساں کردنِ

استحکامات مہیّا نمودیم - چوں اختلال و اغتشاشِ عظیمے
در اُردوے ہندیاں راہ یافتہ بہیچ وجہ اِدارہ پذیر
نبودند - محمّد شاہ از رُوے اضطرار لابُد شدہ بعد از
یک رُوز در پنجشنبۂ ہفدہم ذی القعدہ نظام المُلک
را بارُدوے ما فرستادہ - رُوزِ دیگر خُود با اعیانِ مُلک
بہ حضُور رسید + در وقتے کہ محمّد شاہ رُو بہ اُردو
مے آمد - بہ مُلاحظۂ ایں کہ ما ترکمانیم - و او نیز از
سلسلۂ ترکمانیہ و خانوادۂ گورگانیہ است - فرزندِ عزیز
نصر اللہ میرزا را تا بیرونِ اُردو باستقبال فرستادیم -
و چوں واردِ خیمۂ پادشاہیۂ ما گشت - نظر بہ مُلاحظۂ
قرابتِ اعلی آنچہ لازمۂ احترام پادشاہیۂ وے بود -
معمُول داشتیم - و او مُہرِ سلطنتِ خُود را بہ ما سپُردہ -
و ما حکم کردیم - کہ کسے متعرّض سرا پردۂ شاہی و
متعلّقانِ سراے سلطنت و اُمرا و اعیانِ مملکت نشود +
دریں وقت پادشاہ و حرمِ پادشاہی و جمیع اکابر و
اعاظمِ ہندوستاں کہ از اُردو حرکت کردہ اند - بہ دہلی
رسیدہ اند - و ما نیز در ہشت و نہمِ ذی القعدہ
بجانبِ دہلی حرکت خواہیم کرد - ارادہ این است -
کہ نظر بملاحظۂ نسبتِ محمّد شاہ و قرابتِ اعلی کہ
فیمابین است - او را دو بارہ بر پادشاہیۂ ہندوستاں
مقرّر نمودہ تاجِ سلطنت بر سرِ وے نہیم + حمد
خُداے را کہ بانجامِ چنیں کار ما را قُدرت داد +
وقائعے کہ دریں مکتوب نقل است - ہیچیک از مؤرّخان

ایراں و ہندوستاں انکار نہ کردہ اند - ہندیاں
نسبتِ شکستے کہ در کرنال یافتند - بتہوّر بعضے از امرا
و احتیاطِ بعضے دیگر مے دہند - و مے گویند - کہ بعد
ازیں فتح باز نادر را خیالِ مراجعت بہ ایراں بود
بہ ایں معنی کہ راضی شد دو ملین اسٹرلینگ گرفتہ
از سرِ ملک بر خیزد - امّا چوں سعادت خاں کہ در
اردوے نادر از جملۂ اُسرا بود - واسطۂ ایں امر
بود - و بہ ایں واسطہ توقّع داشت - کہ وزارت را
بہ او بدہند - شنید - کہ ایں منصب را بنظام الملک
دادہ اند - نادر شاہ را گفت بدہلی برود - لاکن ایں
محض افسانہ است - ہیچ سببے از براے شکستِ کرنال
بہتر از بے دلی و ہراس لشکر نیست - چناں ہراس
بر ہندیاں راہ یافتہ بود - کہ ہم در حملۂ پشت کردند -
و قریبِ بیست ہزار نفر از ایشاں بہ قتل رسید
بدونِ ایں کہ بخصم ضررے برسد - بعلّتِ ایں کہ
از لشکرِ نادر نوشتہ اند فقط پانصد نفر کشتہ شدند -
ایں عدد ہم احتمال دارد - کمتر است از آنچہ
در حقیقت تلف شدہ اند - امّا ہیچ مناسبتے بہ عددِ
قتلاے ہندوستاں ندارد - و از طبیعتِ نادر ہم
بقدرے کہ مے دانیم مستبعد داشت - کہ نتیجۂ چنیں
فتحِ بزرگ را خود نہ فہمیدہ و موقوف بر حسد و حیلۂ
چند نفر امراے اسیر کردہ باشد + اسبابے کہ نادر
را بر تسخیرِ ہندوستاں مجبور کرد - مرقوم گشت -

علی التحقیق رجالِ دولتِ دہلی بر خلافِ مودّتِ مقررۂ
مابینِ مملکتین عمل کردند - افاغنہ را کہ از شمشیرِ
نادر گریختہ بودند - پناہ دادند - و در ایں پناہ دادن
احتمال مے رفت - کہ روزے ایں طائفہ قوّت گرفتہ
باز مملکتِ از دست دادہ را متصرّف و مجدّداً سببِ
حزبِ ایران شوند - سفرائے کہ نادر در ایں باب
بداں صوب فرستاد - نہ جواب و نہ اذنِ مراجعت
یافتند - باوجود ایں کہ نادر مکرّر کاغذ نوشت -
اگرچہ گویند - کہ ایں عمل نہ از باب عداوت بلکہ
بجہتِ تعویق در کارہا و عدمِ فیصلۂ امور در خانہ
بود - لاکن ہرچہ بود - بہانۂ درشتے و خوبے بود
برائے ایں کہ نادر بداں سمت حرکت کند - امّا
امرِ دیگرے کہ سببِ اغوائے او بہ تسخیرِ ہندوستاں
شدہ باشد - نمے تواں یافت - مگر خواہشِ زیادے
بجہتِ تاخت و تاراج و مشغول داشتنِ لشکر - و
مملکتِ ہندوستاں را از توابعِ دولتِ ایران ساختن -
امّا ایں مطلب آخر را اگر ہم گاہے در خاطرش
خطور کردہ باشد - باید بمجرّد دیدنِ آں مملکت دانستہ
باشد - کہ بہ ہیچ وجہ صورت پذیر نیست - و بناءً علیہ
خیالش را از سر بیروں کردہ باشد - و ما مجبوریم
بہ احترام کردنِ چنیں علوّ ہمتے کہ در ہماں آنے
کہ مطلوبے بہ ایں بزرگی فائز است - ہمت بر ترکِ
آں گماشتہ بکلّی قطعِ نظر از آں مے کند بسبب

راین کہ نہ تنہا یکبارہ چشم از مملکتے بدین وسعت و سلطنتے بایں عظمت و مکنت پوشید - بلکہ بندوبستِ کارے ہم کہ فائدۂ آں بخودِ او راجع شود - نمود - مگر حرکتِ مردانہ و فتوّت و مروّتے کہ در حقِّ محمّد شاہ نمود - بلے نہ ایں بود - کہ ہیچ ملکِ ہندوستاں را صاحب نشد - لاکن ممالکے کہ متصرّفِ او شد - در ازمنۂ سابقہ ہمہ متعلّق بہ ایراں بودند - در عہد نامۂ کہ در آں اوقات نوشتہ شدہ است - ممالکے کہ در ایں اطرافِ آبِ سند است - بہ ایراں واگذار شدہ حدِّ دو مملکت مقرّر شد ✤ تفصیلِ ممالکِ مسطورہ در عہد نامہ ازیں قرار است - کہ جمیع ولایاتے کہ در مغربِ رودِ اٹک و آبِ سند و نالاے سنگرا کہ شعبۂ از آبِ سند است - واقع است - یعنی پیشاور و مضافاتِ آں و اضلاعِ کابل و غزنیں و کوہستانِ افغاں و ہزارہ و قلعۂ بکر و سنگر و خدا داد و سائرِ بلاد - و راہہا و مساکنِ جوکیا و بلوچستاں وغیرہا با ضلعۂ تتہ و قلعۂ رام و قریۂ تربیں و قصبۂ چن و سمولی وکترا وغیرہا از اعمالِ تتہ و جمیع مزارع و قرے و قلاع و قصبات و سواحل از سرچشمۂ رودِ اٹک با جمیع راہہا و سکنہ کہ آبِ مزبور با شعبہاے آں بداں محیط است - تا بالاے سنگرا کہ مصبِّ رود است بدریا - مفوّض بدولتِ ایراں باشد ✤ القصّہ تمام جواہرات و خزائنے کہ در سالہاے دراز سلاطینِ گورگانیہ در

هندوستاں جمع کرده بودند- محمّد شاه به نادر داد
و اُمرا و اعیاں نیز متابعتِ وے کرده آنچه از نقد
و اجناسِ نفیسه مالک بودند- بمالکِ علی الاِطلاق
سپردند- بعد از اخذِ ایں هدایا بقیۂ مالیه از بلاد
و ممالکِ دُور دست طلبیدند + در تاریخ بنگاله مشهور
است- که هنوز اندکے از حکومتِ سرفراز خاں در
بنگاله نگذشته و دُرُست استقرار نیافته بود- که شخصے
از جانبِ قمرُ الدّین خانِ وزیر رسیده خبرِ وُرُودِ
نادر شاه را به دهلی رسانید- و مالیۂ سه سالِ گذشته
را طلب کرد- سرفراز خاں بصوابدیدِ حاجی احمد و سائرین
که اهلِ مشورتِ او بودند- نه تنها اداے مبلغ کرد-
بلکه حکم کرد- تا خطبه و سکّه بنامِ نادر شاه خواندند-
و زدند + بالجمله مبلغے سنگیں بر متموّلینِ اهالےِ دهلی
نیز حمل شد + امّا دادنِ وجه بر مردم چنداں صعب
نبود- که طریقۂ اخذِ آں + و چوں محصّلین وجهِ مزبور
از اهالےِ خودِ هندوستاں بودند- فرصت غنیمت دانسته
بنائے اخذ و جلب گذاشتند- و بجهتِ هر ده هزار
روپیه که به خزانۂ نادر رسانند- چهل یا پنجاه هزار
برائے خود مے گرفتند- و بدیں سبب مردم را اذیّت
و آزار مے کردند- تا آنچه دارند- بروز دهند- بنوعے
که جمعے کثیر از مردم از فرطِ شکنجه و عقوبت هلاک
شدند- و بسیارے از معتبرین هنود یا بجهتِ ایں که
در معرضِ استخفاف و استحقار در نیایند یا بسبب

این کہ مال را عزیز تر از جاں مے داشتند - خود خود را تباہ کردند - در اعالیِ طبقاتِ ہندو خود کشتن و متحمّلِ رسوائی و فضیحت نشدن عمومے دارد - ہیچ طائفہ در عالم نیست - کہ در وضعِ زندگی مثلِ ہنود کم احتیاج بہ پول داشتہ باشد یا بہ مثلِ این طائفہ پول دوست باشد ✦ در وقتے کہ نادر بجانبِ دہلی در حرکت بود - رعب و ہراسے عظیم بر مردم مستولی شد - ولے بعد از ورودِ او نظم و نسقے کہ در لشکرِ وے بود - سبب اعتمادِ عمومِ اہالی شد ✦ نادر خود در یکے از سراہاے سلطنت در شہر فرود آمد - و بعضے از سپاہیاں را بمحلّات فرستاد - تا سببِ آرامے و حمایتِ رعایا شوند ✦ در تاریخِ فریزر صاحب مسطور است - کہ حکم کرد - تا ہر کس از لشکریانِ وے بالنّسبہ بہ اہالیِ ملک حرکتے خلاف کنند - فے الفور گوش و دماغش بریدہ او را مثلہ کنند - تا سہ روز ہمہ بآرامے گذشت - امّا در شبِ چہارم بعضے از اشرار خبرِ فوتِ نادر را در افواہ انداختند - و خبر فے الفور شائع شدہ عوام کالانعام از جاے برآمدہ بر ایرانیانے کہ در اطرافِ شہر بجہتِ محافظت مقرّر بودند - حملہ بردہ بے خبر بر سرِ ایشاں تاختند ✦ و ایرانیاں چوں دشتہ دشتہ متفرّق و بے خبر بودند - تا رفتند - بدانند - چہ خبر است - ہمہ را عرضۂ شمشیر ساختند - و چیزے کہ بیشتر سبب نفرت از دنایتِ طبعِ امراے دہلی

است - این است - که چون این خبر بدیشان رسید-
عساکرِ ایرانی را که بجهتِ حفظ و حمایتِ ایشان مقرّر
شده بود - بعوام سپردند - بلکه بعضے از ایشان بإتلافِ
آن بیچارگان مدد کردند ÷ نادر چون این قضیه را
شنید - چند نفر فرستاد - تا مردم بفهمانند - که خبر
بے پا و خطر در دشت است - امّا کسانے را فرستاده
بود - نیز کشته شدند ÷ نادر با کسانے که در دورِ او
بودند - آن شب را در سرائے خود گذرانید - و در
طلوعِ فجر سوار شده درمیانِ شهر رفت و خواست -
تا شورشِ مردم را فرو نشاند - امّا این معنی سبب
ازدیادِ شورشِ عوام شده سفاهت آغاز کردند ÷ همه
مؤرخانے که تاریخِ نادر را نوشته اند - اتّفاق دارند
برین که نادر نمے خواست - به خلق اذیّتے برسد - یا
برساند ÷ فریزر صاحب که خود معاصر است - و درین
واقعه حضور داشته است - مے نویسد - که تفنگے به نادر
انداختند - لاکن خطا کرده به یکے از اُمرا که نزدیکِ
وے بودند - رسیده از پا در آورد ÷ چون نادر حال
برین منوال یافت - و لشکر هم درین وقت از اُردو
بشهر رسیده بودند - حکم به قتلِ عام داد ÷ همین که
دستِ لشکریان به شمشیر رفت -- دستِ عوامُ النّاس
از حرکت اُفتاد - از طلوعِ آفتاب تا وصولِ شمس بوسطِ
سما گذشته بود - که بالاے هم مے ریختند - گویا تادیب
این مردم را شعلهٔ شمشیر کفایت نبود - که آتشے در

یکے از محلّات زبانہ کشید - و بہ جمیع اطرافِ شہر سرایت کردہ خرمن سوزِ جان و مالِ ریزہ روزاں گشت ÷ نادر بعد از آں کہ حکم بہ قتلِ عام داد - بہ مسجدِ رَوشنُ الدّولہ کہ در وسطِ شہر بود - رفتہ قرار گرفت - و ہیچکس را یارائے آنکہ لبے بشفاعت بکشاید - نبود - تا ایں کہ بالآخرہ محمّد شاہ با دو نفر از وزرا پیش رفتہ اِبقائے مرزوم را درخواست نمود ÷ نادر گفت - پادشاہِ ہندوستاں نباید - ہرگز سخنش بےمدد برود - و علے الفور حکم داد - تا دست از کشتار بدارند - و چنانکہ جمیع مؤرّخین نوشتہ اند - فے الفور اطاعت شد - و ہمیں دلالتِ قوی است بر نظم و نسقے کہ در لشکرِ وَے بودہ است ÷ عددِ قتلےٰ بہ اختلاف ذکر شدہ است - و از وضعے کہ ایں کشتار واقع شد - مشکل است - کہ تحقیقاً بتواں معیّن کرد ÷ فریزر صاحب صد و بیست ہزار مے نویسد - و یکے دیگر از محرّرانِ فرنگستاں قریب ضعفِ ایں عدد مے گوید - یکے از معتبرینِ مؤرّخانِ ہندوستاں ہشت ہزار ذکر مے کند - ایں قوَل بہ صواب اقرب مے نماید ÷ دو نفر از امرا کہ گمانِ بر انگیختنِ ایں فتنہ بر ایشاں مے رفت - چوں صورتِ واقعہ بدیں نوَع انجام یافت - گریختہ بہ قلعۂ کوچکے کہ قریب بدہلی بود - پناہ بردند - عساکرِ نادری ایشاں را تعاقب کردہ بجنگ آوردند - و با ہر کس کہ گماں مے رفت - با ایشاں درآں کار دستے

داشته اند - به قتل رسانیدند - قریب چهار صد نفر از
ایشاں عرضهٔ تلف گشتند - چند روز بعد ازیں داعیهٔ
عروسیِ پسرِ دوم نادر با یکے از شاهزادگانِ خانوادهٔ
تیمور واقع شد - محافلِ سوگ و سوز به مجالسِ سور و
شور مبدّل گشت ÷ غالب اهالیِ دهلی مردمِ بے مایه و
لهو و لعب دوست اند ÷ یکے از مصنّفینِ هندوستان
گوید - که بسیارے بر رفتنِ ایرانیاں افسوس میخوردند -
و هنوز لشکرِ ایراں دهلی را رها نکرده بود - که مقلّدها
و بازیگرها بنائے تقلید را گذاشته همان رسوائیهائے که
در آں ایّام کشیده بودند - در مجالس سببِ عیش و
سرور شد ÷ القصّه ایّامِ اقامتِ نادر در دهلی پنجاه و
هشت روز بود - قبل از آں که دهلی را رها کند - با
محمّد شاه خلوت کرده تا مدّتے در صحبت مشغول بود -
ظنِّ بعضے این است - که نصائحے که در بابِ قوامِ
دولت و دوامِ تمکنتِ وے در کار بود - بوے نمود -
بعد از آں امرا و اعیاں را طلبیده ایشاں را باطاعت
و دولتخواهیِ محمّد شاه سفارش نموده - و در آں باب
تاکیدِ بلیغ فرمود - و همچنیں کاغذے بدیں مضمون بحکّام
اطرافِ فرستاد - بعد از ترغیبِ ایشاں به سلوک در
جادهٔ مستقیمِ متابعت و انقیاد نوشت - که من و
محمّد شاه یک روحیم در دو بدن - اگر خدا نخواسته خبرِ
طغیانِ شما بالنّسبه به پادشاه گوش زدِ من شود - نامِ
شما را از صفحهٔ خلقت محو خواهم کرد ÷ بالجمله اگرچه با

اُمرائے دہلی بنوعِ خوشی سلوک کرد- امّا ازیں حکایت معلوم مے شود- کہ چہ نوع ایشاں را شناختہ است + روزے از قمرالدّین کہ در آں اوقات وزیر بود- پرسید- چند زن در سرائے داری؟ گفت- ہشت صد و پنجاہ + نادر روئے بہ خدام کردہ گفت- صد و پنجاہ زنِ دیگر از اُمرا بخانۂ وزیر بفرستند- تا منصبِ مین باشبگری داشتہ باشد + مقدارِ غنیمتے را کہ از ہندوستاں برد- مختلف ذکر کردہ اند- بعضے گویند- کہ متجاوز از ہفتاد ملین استر لینگ نقد و جنس بود- از ہمہ کمتر تخمینے کہ کردہ اند- خیلے بیش از سی ملین است- و بیشترِ آں جواہرِ نفیسہ بود + در عرض راہ شنید- کہ بعضے از جواہر ہائے شاہی را لشکریاں مخفی کردہ اند- بنا بریں حکم کرد- تا اسبابِ جمیع لشکر را جستجو کردہ ہر جا جواہرے یافتند- جزوِ خزانہ کردند- اگرچہ لشکر رایں معنی را مکروہ داشتند- لاکن جز اطاعت براہِ دیگر نیافتند- و ہمیں دلالتِ قوی است بر کمالِ نظم و نسقے کہ در عساکرِ وے بودہ است- با جمعے اُمرائے ایراں کہ در ایں باب صحبت داشتم- ایں حرکتِ نادر را حمل بر تدبیر مے کردند- نہ بر بخل و حرص- بلکہ مے گفتند- کہ نادر مے دانست- کہ سگِ سیر بہ شکار و عسکرِ مستغنی بہ کارزار نے رود- امّا با ایں ہمہ با قاطبہ لشکریاں بمروت و مہربانی سلوک مے کردند + در تاریخِ میرزا مہدی مسطور است- کہ

در فتح قندھار سہ ماہہ مواجب لشکریاں را بہ انعام
ایشاں داد۔ و ضعفِ ایں مبلغ بعد از فتح کرنال۔
و باز ہم بیشتر قبل از ایں کہ از دہلی حرکت کند۔
در حقِ عساکر بذلِ احساں کرد ٭ در مراجعت از
ہندوستاں رنج و کلفتے بے نہایت بسببِ اشتدادِ
گرما و حرارتِ ہوا عائدِ حالِ لشکریانِ وے گشت۔
و عبور از رودِ پنجاب و اٹک نیز بجہتِ حادثۂ کہ
بر اُنہا رسید۔ در عہدۂ تعویق افتاد۔ و ہمچنیں وقتے
معلوم شد۔ کہ کوہستانیہاے کابل بہ عزمِ چپاولِ
اُردوے او کمر بستہ اند۔ بنا بریں نادر کساں فرستاد۔
تا آں طائفہ را مبلغے خطیر دادہ از آں ارادہ باز
داشتند۔ و ایں صورت نیز سبب تعویقِ حرکتِ لشکر
شد ٭ چوں وضعِ ملکے کہ ایں لشکر از میانِ آں
باید عبور کند۔ و اسباب و اثاثہ و اموالِ عظیمے کہ
ہمراہ داشتند۔ و خطرے کہ بر اندک اغتشاشِ اُردو
مترتب مے شد۔ ملاحظہ شود۔ نمے تواں بر پیش بینی
و عاقبت اندیشی کہ دریں مقام بکار برد۔ نادر را
ملامت کرد ٭ و چوں بعد از مراجعت از ہندوستاں
سہ سالہ خراجِ ایراں را بہ رعایا بخشید۔ و جمعے کثیر
از اربابِ صنائع و مطرب و مغنی از ہندوستاں آوردہ
بود۔ مردم را گماں ایں شد۔ کہ دولتے بے نہایت
بچنگِ شاہ و لشکر افتادہ۔ بعد ازیں بہ عیش و
عشرت صرفِ اوقات خواہند کرد۔ و ہمچنیں از

قرنہاے دراز اہالیِ ایران فیل ندیدہ بودند - مگر
تصویرِ آں جانور را در تماثیل و آثارِ قدیمہ - و چوں
نادر فیلہاے بسیار از ہندوستان بہ ایران آورد - اہالیِ
آں مملکت وے را ثانیِ شاپور و ثانیِ انوشیرواں بلکہ
از ہر دو بزرگتر خواندند * منقول است - کہ بعد از
فتحِ ہندوستان عساکرِ نادری مائلِ آرام بودند - لاکن
نادر خوب مے دانست - کہ انجام آرامیِ لشکر بد نامیِ
کشور است - لہٰذا بعد از عبور از رودِ اٹک جنگِ یکے
از امرا را کہ در آں وقت بر بلادِ سند حکومت داشت -
پیشِ نہادِ خاطر ساختہ در حرکت آمد - در اوّل نہضتِ
نادر شاہ بجانبِ ہندوستان امیرِ مزبور اظہارِ ہوا خواہی
کردہ بود - بجہتِ ایں کہ ایں معنی را ممدِّ استقلالِ
خود مے دانست - امّا چوں بنا بر معاہدتے کہ مابین
محمّد شاہ و نادر شاہ وقوع یافت - ممالکِ وے ضمیمۂ
دولتِ ایراں گشت - تغییرِ تدبیر دادہ خزائنِ خود را
در قلعۂ امر کوٹ نہادہ خود حرکتِ مذبوحی نمود - لاکن
چوں مستقرِ حکومتِ او را گرفتہ ببادِ تاراج و غارت
دادند - از درِ انقیاد پیش آمدہ خود را بحمایتِ نادری
سپرد * نادر آنچہ داشت - از وے گرفتہ حکومتِ سند
را کما فی السّابق بہ او گذاشت باین شرط کہ خراجگذارِ
دولتِ ایراں باشد * یکے از اہالیِ انگلند کہ دریں
اواخر از جانبِ حکومتِ ہندوستان بہ سفارتِ سند
مامور شد - کتابے نوشتہ - در آں مسطور است - کہ در

عہدِ محمّد شاہ کہ خبرِ نہضتِ نادر شاہ منتشر شدہ رُعب
در ضمائرِ خلائق انداختہ بود۔ میر نور محمّد عبّاسی کالوری
کہ بر حسبِ وراثت در ضلعۂ سیوی کہ سیبی نیز خوانند۔
و اضلاع دیگر فرمانروا بود۔ و بعلاوۂ حکومتِ ظاہر
بعضے از اُمرا نسبت بہ خانوادۂ او اعتقادِ باطنی داشتند۔
چوں ہراسِ صادق علی خاں را کہ در آں وقت از جانبِ
محمّد شاہ صوبہ دار شدہ بود۔ مشاہدہ کرد۔ فرصت یافتہ
با او قرار داد۔ کہ سہ لک روپیہ گرفتہ حکومتِ سند را
با او واگذار کند۔ صادق علی خاں نیز راضی شد۔ قدرے
از مبلغ مزبور دادہ شد۔ و باقی ہنوز باقی است۔ ایں معاملہ
در سنۂ ہزار و صد و پنجاہ ہجری صورت گرفت۔ و در
ہزار و صد و پنجاہ و دو نادر شاہ لشکرِ کالوری را شکست۔
اُمرائے ایں طائفہ بہ قلعۂ امر کوٹ کہ در بیابانے بائر واقع
است۔ پناہ بردند۔ لاکن بالآخرہ امر بریں قرار یافت۔
کہ سلسلۂ کالوری نسلاً بعد نسلٍ بحکومتِ سند مقرر
باشد مشروط بر ایں کہ ہر سالہ خراجے معیّن بسلاطینِ
ایران بفرستند۔ و چنیں مے نماید۔ کہ حکّام اوائلِ ایں
سلسلہ خراج مزبور را سالیانہ میدادہ اند۔ میر نور محمّد
در سنۂ ہزار و صد و ہشتاد و پنج ہجری فوت کرد۔
و ہشت نفر بعد ازو از سلسلۂ کالوری در سند حکومت
کردند۔ تا در سنۂ ہزار و صد و نود و ہفت کہ میر
فتح علی تالپر عبد النّبی را کہ آخرِ سلسلۂ کالوری است۔
بیروں کردہ سند را مالک شد۔ و حکّام حال از نسلِ

او ہشتند - اِنتہیٰ + قلعۂ امر کوٹ از صوبۂ سِند محسوب - و در بیست و شش درجہ و بیست و سہ دقیقہ عرضِ شمالی و صد و شانزدہ درجہ و بیست و پنج دقیقہ طولِ شرقی واقع است - و دریں اوقات از توابعِ راجۂ جود پور است - در وقتیکہ ہمایوں از ہندوستان گریخت - اوّل براجۂ امر کوٹ پناہ برد - و تولّدِ پسرش اکبر کہ از غایتِ اشتہار از تعریف مستغنی است - در آں قلعہ شد + الْقِصّہ بعد از فتحِ سِند نادر شاہ بہ ہرات رفت - و در آنجا جواہرات و غنائمے کہ از ہند آوردہ بود - بنظرِ خلائق جلوہ گر ساخت - و بر تختِ طاؤسِ محمّد شاہ کہ مرصّع بود باقسام و انواعِ جواہرِ نفیسہ - نشستہ صلاے عیش در داد - و تا چند روز وجوہ مملکت و قوّادِ سپاہ و سائرِ طبقاتِ ناس بساطِ نشاط گستردہ اوقات بہ لہو و لعب مصروف داشتند - لٰکن نادر چنیں مے نماید - کہ ہمیشہ از بیکاری و تعطیلِ لشکر اندیشناک بود - لہٰذا بعد از انقضاے ایّامِ عیش از ہرات در حرکت آمدہ با پسرش رضا قلی میرزا ملاقات نمود - و او سائرِ شاہزادگاں را بہ ہدایاے ملوکانہ و عواطفِ پدرانہ خرسند ساختہ بجانبِ بلخ عطفِ عنانِ عزیمت نمود - و در آنجا بہ تہیۂ اسبابِ مرور از رودِ جیحوں پرداختہ تادیبِ پادشاہِ بخارا را کہ در ایّامِ غیابِ او بہ ہندوستان بر خلافِ معاہدتِ مابین فرصت غنیمت دانستہ اطرافِ خراسان را در معرضِ تاخت و تاز آوردہ بود - وجہِ ہمّت ساخت +

سببِ حرکتِ نادر بداں صفحات ہم از اوّل بر ہمہ معلوم شُد - او را ارادۂ ایں کہ بسطِ ثغورِ مملکت ازیں سمت دِہد - نبُود - زیرا کہ میدانست اِدارہ و نگاہداریٔ ممالکِ مفتوحہ در آں اطراف از حیزِ اِمکاں خارج بُود - ولے میخواشت - از ہماں زہرے کہ آں طائفہ ہر سالہ بارہا بہ سرحدّاتِ اِیراں چشانیدہ اند - بایشاں بچشاند ٭ ابُوالفیض خاں کہ در آں اوقات سردارِ اوزبک بُود - و خود را از نسلِ چنگیز میدانست - چوں خبرِ حرکتِ نادر را شنید - ہراس بر وَے مستولی گشتہ - وزیرِ خود را فرستاد - مگر بہ اِظہارِ اِنقیاد آبے بر آتشِ قہرِ پادشاہ زند ٭ نادر وزیرِ وَے را باعزاز ملاقات کردہ با او گفت - کہ اگر ابُوالفیض خاں خواہد - کہ خود را از ہلاک و مملکتِ خود را از خرابی ایمن دارد - باید بدُونِ تہاوُن بقدمِ فرمانبرداری پیش آید - و ہم در آں وقت کہ ایں گفتگو درمیاں بُود - لشکرِ اِیرانی بجانبِ بُخارا کوچ کردہ پنج رُوز بعد از عبُور از جیحُوں در دُوازدہ میلے بُخارا فرود آمدند ٭ شہرِ بُخارا از جیحُوں بیش از پنجاہ میل مسافت ندارد ٭ لاکن نادر از بالاے رود خانہ عبُور کردہ بُود ٭ بالآخرہ قضیہ باینجا ختم شُد - کہ ابُوالفیض خاں خود با تمام اُمراے مُلک بسرا پردۂ نادر شاہ رفتہ دیہیمِ سلطنت را بر پاے وَے نہاد ٭ نادر او را محترم داشتہ محلّے شایستہ در مجلس بجہت او معیّن ساخت - و چند رُوز بعد ممالکِ او را باو واگذار نمودہ او را دوبارہ بہ اِیالتِ خویش مقرّر نمُود - مشروط بر ایں کہ کمافی السّابِق

جیحون حدِ مابینِ مملکتین باشد۔ و ایں معاہدت بمزاوجتِ
مابینِ دخترِ ابوالفیض خاں و برادر زادۂ نادر استحکام
یافت ٭ جمعے کثیر از ایلاتِ ترکمانیہ و اوزبکیہ برضاے
ابو الفیض خاں در سلکِ سپاہِ نادری انتظام یافتند۔
بعد از آں متوجہِ خوارزم گشت ٭ ممالکِ خوارزم کہ در
سمتِ مغربِ بخارا واقع است۔ از دو طرفِ رودِ جیحون
گرفتہ تا سواحلِ بحرِ خزر میرود ٭ البرز امیرِ آں ملک
مکرر اطرافِ بلادِ ایراں را عرضۂ نہب و غارت ساختہ
بود۔ و چوں خبرِ توجہِ نادر را بداں صوب شنید۔ بہ
حصانتِ قلعہ و حصافتِ عقلِ خود معتمد و مغرور گشتہ
پاے مقاومت بر زمینِ مخالفت افشرد ٭ پادشاہِ بخارا
چند کس بدو فرستادہ او را بہ اطاعت و انقیادِ نادر
نصیحت کرد۔ و آں تیہ روزگار نہ تنہا پندِ دوستانۂ
او را خوار شمرد۔ بلکہ فرستادگانِ او را بہ قتل رسانید۔
ایں حرکت کہ بر خلافِ جمیعِ قوانین است۔ موجبِ اشتعالِ
نائرۂ غضبِ پادشاہِ ایراں گشتہ۔ بعد از آں کہ لشکرِ
وے را شکست۔ وے را اسیر کردہ با بیست نفر از امراے
بزرگِ او بقتل رسانید۔ و ممالکِ او را بہ طاہر خاں کہ
بنا بر قولِ میرزا مہدی نوادۂ ولی محمد خاں چنگیزی و
با سلاطینِ توراں بنی عم بود۔ بخشید ٭ و در زمستانِ
ہمیں سال کہ ہزار و صد و پنجاہ و سہ ہجری بود۔
بجانبِ کلات رفت۔ ہم از اوائلِ عمر نادر را بہ کلات تعلقے
تام بود۔ و بخیالِ ایں کہ آخرِ عمر را در آنجا بسر برد۔

حکم کردہ بود - کہ استحکامات آں را تعمیر و اصلاح کنند - و سرائے بجہت مقام خود در آں بسازند - و آب انبارہا و برکہا و تالابہا بجہت فائدۂ زراعت بنا کنند - و ہمچنیں فرماں داد - تا جمیع خزائن را بدانجا برند * در کتاب لینز صاحب مسطور است - کہ کلات قریب یک درجہ در شمال مشہد در راہِ مرد شاہ جہاں در جائے واقع است - کہ آں را اژدر کوہ گویند - و اطراف آں ہمہ کوہستان است - و آں کوہیست بسیار بلند و فقط دو راہِ تنگ دارد - بعد از آں کہ بقدرِ ہفت میل بالا مے روند - سطحۂ نمودار مے شود - کہ قریب دوازدہ میل محوطۂ آں است - و چشمہائے خرد بسیار دارد - و غلہ و برنج در آنجا بفراوانی حاصل مے شود - سکنۂ آنجا در چادر زندگی مے کنند - فقط عمارتیکہ دریں سطحۂ نیکو آئیں بنظر مے آید - دو برج و عمارتِ کوچکے از مرمر است - کہ نادر بنا کردہ است - برجہا را بجہت محافظتِ راہ و خانہ را بجہت مقام خودِ نادر ساختہ اند - و چوں سطحۂ مذکور را رہا کردہ بقدرِ پانزدہ میل دیگر بالا روند - بقلۂ کوہ مے رسند - در آنجا سطحۂ دیگر بہ نظر مے آید - کہ اگرچہ بہ بزرگئے قطعۂ اول نیست - اما در حاصل خیزی باآں برابری میکند - دریں جا نیز دو برج کوچک ساختہ اند - کہ سرکوب راہ است و فقط بنائیست - کہ بجہت استحکام قلعۂ کلات ساختہ شدہ است - اشکالے کہ در گرفتن کلات و قلعۂ سفید است - ہماں

صعوبتِ راہ اشت۔ و چوں بر قلۂ کوہ واقع اند۔ اگر سنگے از کوہ بغلطد۔ اگر سببِ تباہی نشود۔ سدِّ راہِ دشمن خواہد شد ٭ القصّہ بعد از اقامتِ قلیلے در کلات بسمتِ مشہد کہ پایۂ تختِ مملکت قرار دادہ بود۔ رفت۔ و در مدّتِ سہ ماہ اقامت در مشہد دادِ عیش دادہ علے الاتّصال بہ بسطِ بساطِ نشاط و انبساط اشتغال ورزید ٭ در مدّتِ پنج سال پنج پادشاہ مغلوب شدہ بود۔ اشرف و حسین دو امیرِ افغان۔ محمّد شاہ پادشاہِ ہندوستان۔ ابو الفیض خاں پادشاہِ بخارا۔ و البرز والیئے خوارزم۔ و ایراں از چنگِ ملل اجانب استخلاص یافتہ ٭ حدودِ ملک از طرفِ شمال تا رودِ جیحوں۔ و از جانبِ مشرق تا نہرِ اٹک رفتہ بود۔ و رعایا بوعدۂ نادر منتظر بودند۔ کہ عسکرِ عثمانی را از سواحلِ دجلہ و فرات براند۔ امّا رعایتِ نام و ننگ اقتضاے آں میکرد۔ کہ ابتدا بانتقامِ خونِ برادرش ابراہیم خاں کہ در جنگِ لزگی کشتہ شدہ بود۔ بپردازد ٭ ابراہیم خاں مردے رشید و بہادر بود۔ و نادر بوے اعتمادے تمام داشت۔ و بعد از فوتِ وے پسرِ او را چوں فرزندانِ خود رعایت میکرد۔ در وقتیکہ لشکر بجہتِ تنبیہ و تادیبِ لزگیہ بجانبِ داغستان در حرکت بود۔ قضیۂ روے داد۔ کہ سنگ بر شیشۂ امیدِ جمیع اہالیئے ایراں زد۔ و بخوبی واضح کرد۔ کہ انجامِ مملکتے کہ بادارۂ آں موقوف بہ راے و رویّت و خواہشِ یک نفر حاکم باالاستقلال

داشت - چہ خواہد بود - فوجے کہ اغلبِ آں افاغنہ بودند - پیش رفتہ - و بجلادتے فوق العادۃ کاربر لزگیہ تنگ کردہ بودند - نادر بہ تعجیل از راہِ مازندران بمددِ ایشاں مے رفت و وقتے در یکے از جنگلہاے مازندران از پشتِ درختے گلولہ بہ وے انداختند - کہ دستِ وے را زخم کردہ اسپش را ساقط نمود - رضا قلی میرزا کہ در آنجا حضور داشت - فی الفور بہ طلبِ آں شخص مرکب بر انگیخت و جمعے دیگر نیز متابعتِ وے کردند - اما بسببِ درختہاے زیاد نتوانستند کسے را پیدا کنند ٭ جریمہ خود را در میانِ درختاں زدہ بدر رفت - ولے بعد از چندے گرفتار شد ٭ میرزا مہدی گوید - کہ نیک قدم نام غلامِ دلاور تایمنی باغواے آقا میرزا ولدِ دلاور مصدرِ ایں حرکت شدہ بود - آقا میرزا در ازاے صدورِ ایں خیانت بہ معرضِ سیاست در آمد - چوں با نیک قدم اقرارِ جاں بخشی شدہ بود - او را از ہر دو چشم کور کردند - ایں واقعہ اگرچہ اثرے غریب در خاطرِ نادر کرد - لاکن باعثِ فسخِ عزیمتِ وے نشد - و چوں بہ داغستان رسید - طوائفِ لزگیہ دست از جاں شستہ بہ مقابلتِ وے پاے مقاومت فشردند - کوہستانِ آں صفحات نیز ممدِ بہادریِ ایں طائفہ گشتہ - چنانکہ غلبہ بر ایشاں متعذر مے نمود - شجعانِ لشکرِ ایرانی از جنگ بہ تنگ آمدند - و دولتِ روس از بیمِ آں کہ مبادا چوں نادر لزگیہ را مغلوب

ساختہ بہ بلادِ روسیہ پرداز د - در ہشتدر خاں بار شتعداد
و تہیئہ اسباب محاربت مشغول شدند - و ایں عمل
سببِ اطمینانِ ترکیہ گشتہ - بیشتر از پیشتر ثبات
ورزیدند - تا بالآخرہ نادر بعد از سودِ قلیل و زیانِ
زیاد مجبور بمراجعت شد ۰ از روزیکہ در جنگلِ مازندراں
بہ وے تیر انداختند - از پسرش رضا قلی بدگماں شدہ
بعد از مراجعت باحضارِ او فرماں داد - و بمجرد ورودِ
او حکم کرد - تا او را گرفتہ از حلیۂ بصر عاری ساختند -
یکے از محررین معتبرِ فرنگستاں کہ دو سال بعد ازیں
مقدمہ بایراں رفت - مینویسد - کہ شخصے کہ در جنگل
بہ نادر تیر انداخت - بہ تحریکِ رضا قلی میرزا مصدرِ
آں امر شد - و رضا قلی میرزا اگرچہ رشادت و قابلیت
داشت - اما شدید العمل و ظالم بود - و وے گوید -
کہ در ایامے کہ نادر بہ ہندوستاں رفتہ بود - خبرِ فوتِ
او بایراں رسید - و چوں رضا قلی میرزا ایں خبر را
شنید - نامِ پادشاہی بر خود نہادہ شاہ طہماسپِ بیچارہ
را کہ در سبزوار مقید بود - بقتل رسانید - اگرچہ قتلِ
طہماسپ بر ہمیں نہج واقع شد - کہ محررِ مذکور میگوید -
لاکن بعضے را عقیدہ آں است - کہ ایں کار بحکمِ نادر
بود ۰ و ہم او گوید - کہ چوں نادر از کارِ پسر آگاہ و
بجرمِ او متیقن گشت - در کمالِ نرمی و عطوفت با
وے گفت - کہ اگر بخطاے خویش اقرار نمودہ از کردہ
نادم شود - ترکِ ما مضے گفتہ از گناہِ او خواہد گذشت -

پسر ازیں معنی ابا کردہ سخنانِ درشت گفتن آغاز نہاد - و گفت - فخرِ من اینست - کہ عالمے را از چنگِ ظالمے رہائی دہم - لاجرم سقط گفتنِ پسر مورثِ سخط کردنِ پدر گشتہ بکندنِ چشمش فرماں داد ؛ احتمال دارد - کہ محررِ مشارٌ الیہ ایں خبر را از بعضے از متملقینِ نادر شنیدہ باشد - و الّا بہیچ وجہ نتواں ایں قول را قبول کرد ؛ میرزا مہدی صریح مے گوید - کہ نادر باغوائے بد گوہراں فریب خوردہ بایں عملِ شنیع اقدام کرد ؛ و یکے از اطبائے فرنگستان کہ در اواخرِ ایامِ حیاتِ نادر با وے بود - بیگناہیِ رضا قلی میرزا را ثابت میکند - و بعد میگوید - کہ نادر از کردہ پشیماں گشت - کہ پنجاہ نفر از امرا را کہ در آں واقعہ حضور داشتند - بہ بہانۂ اینکہ چرا شفاعت نکردند - بقتل رسانید ؛ از روزے کہ در مازندراں تیر باد انداختند - روز بروز خشونتِ طبعش بروزے داشت - و فائز نشدن بمقصود در جنگِ لزگی نیز ممدِّ ایں معنی گشتہ گوش بقولِ دشمنانِ رضا قلی میرزا کردہ در حالتِ غضب او را کور کردہ ؛ گویند - کہ چوں چشمِ قرۃ العینِ خود را کند - گفت - فضائحِ اعمالِ تو سببِ ایں امر شد ؛ رضا قلی گفت - تو چشمِ مرا نکندی - بلکہ چشم و چراغِ ایراں را کور کردی ؛ میرزا مہدی گوید - کہ بعد ازیں واقعہ نادر نہ بر خود آرام و نہ بر دیگراں روا داشت - بعد ازیں قضیّہ

آنچہ از وے منقول است۔ قبائح افعالِ وے است۔ مگر جنگے کہ در عرض سہ سال با عثمانی کرد۔ و دریں حرب نیز ہیچ یک از بہادریہا و دلیریہا کہ در حروبِ سابقہ از وے دیدہ شدہ بود۔ مشاہدہ نشد۔ لشکرِ ایرانی کوششہا برائے تسخیر بصرہ و بغداد و موصل کردند۔ ولے کارے از پیش نبردند ٭ در اوّلِ سالِ دیگر نادر بجہتِ مقابلۂ عسکرِ عثمانی کہ تا قریب ایروان رفتہ بودند۔ حرکت کرد۔ و گویند۔ کہ میخواست در ہماں صحرا کہ دہ سال پیش با دشمن جنگیدہ بود۔ بارِ دیگر با خصم دشت در کمر زند۔ امّا سردارِ عثمانی ترسیدہ روئے بگریز نہاد۔ و در دشتِ سپاہیانِ خود بقتل رسید۔ و بعد از قتلِ سر عسکر ہرج و مرج بحالِ لشکریاں راہ یافتہ باسانی ہزیمت یافتند ٭ ایں آخریں فتحے است کہ نادر کرد۔ و در ہمیں اوقات پسرش نصر اللہ عسکرے از عثمانی را در دیارِ بکر ہزیمت داد۔ امّا نادر چوں از حالِ خود مستخضر بود۔ در مصالحۂ با ترک تعجیل کرد ٭ دریں مصالحہ از اینکہ مذہب جعفری را پنجم مذاہب قرار دادہ رُکنے مخصوص بجہتِ ایشاں در مکّہ بنا کنند۔ ذکرے نشد۔ قرار بریں شد۔ کہ اسرائے طرفین رہائی یابند۔ و از حاج ایرانی در عرضِ راہِ مکّہ و مدینہ حمایت و رعایت شود۔ و تمام ممالکِ عراق و آذربائیجان متعلق بایران باشد۔ مگر بعضے جاہا کہ در زمانِ شاہ اسمٰعیل بدولتِ عثمانی تعلق داشتہ است ٭

اتفاقِ کلمۂ کسانے است - کہ تاریخِ نادر را نوشتہ اند - کہ در پنج سالِ آخرِ ایّامِ سلطنت ظلمے کہ او بر رعیّت کرد - در ہیچ تاریخے نقل نشدہ است ٭ چوں دولتِ ہندوستاں بدستش افتاد - عرقِ سخاوتش در حرکت آمدہ خراجِ سہ سالہ را بہ رعایا بخشید - لاکن دولت اثرِ خود را کرد - خواہشِ زیادہ کردن پیدا شد - آنچہ داشت - بہ کلات فرستادہ علی الاتّصال باستحکامِ آں کوشید - و خراجِ سہ سالہ کہ بخشیدہ بود - استرداد کردہ نہ تنہا مواجبِ لشکر را از آں میداد - بلکہ روز بروز بر خزانہ علاوہ مے کرد - و طریقِ اخذ ایں وجوہ بوجوہِ بسیار از ظلم و اذیّت و آزار بود ٭ نادر مے دانست - کہ بہ جہتِ رجحانے کہ بہ مذہبِ اہلِ سنّت دادہ بود - دلِ مردم باو مائل نبود - و ازیں جہت کہ علمائے ملّت را منشاءِ ایں امر مے دانست - بیشتر تعدّی مے کرد - و ہم بدیں سبب بہ کسانے کہ ہنوز معتقدِ مذہبِ شیعہ بودند - اعتماد نداشت - یا بعبارتِ اخرے از جمیع اہالئِ ایراں ایمن نبود - زیادہ اعتمادے کہ داشت - بہ افاغنہ و تراکمہ بود - کہ در لشکرِ وے بودند - امرائے ایں دو طائفہ در نزدِ وے کمالِ احترام داشتند - و ہر یک از امرائے ایراں کہ صاحبِ اقتدار بودند - یا در مزاجِ مردم رسوخے داشتند - بہ بہانہ از پائے در آورد - ایں کارہا بالطبع سببِ تنفّرِ طباع و انزجارِ قلوب گشتہ - در اطرافِ مملکت ہر جا سرے بود - گردن کشید - چنانچہ

فارس و شیرواں و مازندراں ہر سہ در یک وقت باغی شدند - و ایں اخبار زیادہ موجبِ اشتعالِ شعلۂ غضبش گشتہ - ازیں پیش اگر یک گشتے - ازآں پس شہر بہ شہر گشتہ سیر نگشتے - چنانچہ میرزا مہدی گوید - مردم منازلِ خود را رہا کردہ از ظلم او بہ غارہا و بیابانہا ماوا گزیدندے ٭ منقول است - کہ در وقتیکہ بہ تادیب یا از پئے تعذیب برادر زادۂ خود علی قلی خاں کہ در سیستاں باغی شدہ بود - در حرکت آمد - ارادہ کرد - کہ تمام ایرانیانے کہ در لشکرِ وے بودند - بہ قتل رساند - و شک نیست - کہ دریں وقت تغیرِ مزاجش بہ حدے بود - کہ قریب بہ جنوں رسیدہ بود - لہٰذا بعضے از امرائے معتبر کہ شنیدند - نام ایشاں نیز در فہرستِ کسانے است - کہ نادر عزم قتل ایشاں را دارد - استخلاصِ خود را در استہلاکِ وے دیدند - وچہار نفر بہ ایں عزم قدم جلادت پیش نہادند - از آنجملہ محمد علی خاں افشار و صالح بیگ سرترتیبِ فوج خاصہ بود - در شب بہ بہانۂ کارِ ضرور بہ خیمۂ او تاختند - وچوں مردمِ معتبر بودند - قراولاں ایشاں را مانع نشدہ بدرونِ خیمہ رفتند - صدا نادر را از خواب بر انگیخت - و خونِ دو نفر از ایشاں را ریخت - لاکن صالح بیگ شمشیرے بر او زدہ از پائے درآمد ٭ طبیعتِ ایں مردِ غریب از ملاحظۂ وقائع منتظمۂ ایام حیاتِ او بہتر فہمیدہ مے شود - چوں نسبے شایستہ نداشت -

چنیں مے نماید - کہ در اوائلِ حال قوتِ بدنی و عزم ثابت و ذکا و کیاستِ طبیعیٔ او سببِ امتیازہ بینِ امثال و اقران گشت - و حدتِ طبع و رفاستِ ذاتیٔ او اگرچہ بمرور و تجربت زیاد شد - لاکن ہرگز تربیت تہذیب نیافت - و ویرانی و ہرج و مرجِ مملکتِ او را بہ خیالاتِ بزرگ انداخت ۔ و چوں کوششہائے کہ در بابِ اخراجِ افاغنہ کرد - و فیروزئِ وے دریں باب ملاحظہ شود - مے تواں گفت - کہ غصبِ نامِ سلطنت بے جا نبود - بسببِ اینکہ مدتہا بود - کہ در حقیقت ایں امر با او بود - اگر بعد از آں استعفا مے کرد - خطرِ عظیم ہم بجہتِ خود و ہم بجہتِ ملتے کہ بشجاعت و کاروائیٔ او از جنگِ اعدا خلاصی یافتہ بود - داشت ۔ بعد از آنکہ افغاناں را از ایراں راند - و در محاربات با عثمانی فتوحاتِ نمایاں کرد - و قندھار و کابل را بہ حیطۂ تصرف آورد - بہ تدبیر و حکمت دشمنانِ مملکت را درشت ساخت ۔ اسبابِ تسخیرِ ہندوستاں مرقوم شد - اگرچہ سببِ خرابیٔ ہزارہا خلائق شد - لاکن شاید ہیچیک از سلاطینِ آسیا فتحے بدیں عظیمی با کمتر گناہ نکردہ اند ۔ دولتے کہ از ہندوستاں بہ چنگ آورد - باعث ایں شد - کہ تجمل و احتشامِ قدیمِ ایراں را تازہ و مردم آں مملکت را بلند آوازہ کرد - و تاخت و تازے کہ بہ بلادِ بخارا نمودند - فقط بہترین

وجہے بود بہ جہتِ آرامے - بلکہ بر قوّت و شہرتِ
مُلک و ملّت افزود - و از حرکتِ مردانہ کہ بالنّسبہ بپادشاہِ
بخارا و سلطانِ ہندوستان کرد - معلوم مے شود -
کہ استحکامِ بنیانِ اقتدارِ خود را در شہرتِ شمشیر و
قوّتِ تدبیر مے دانست نہ در وسعتِ مملکت و بسطتِ
سلطنت - بنا بریں اعم ازیں کہ ملاحظۂ کارہائے کہ در
اوائل برائے ایران کرد - بشود - یا نظر بر شجاعت و
شہامت و کاردانی کہ در ایامِ حیات از وے ظاہر شد -
کنیم - یا مروّت و مداراتے کہ در ہر یک از فتوحات
آشکار کرد - یا کارہائے بزرگے کہ از وے صادر
گشت - بہر ملاحظہ ایں پادشاہ مستحق و سزاوارِ کمال
ستایش و تحسین و شایستہ و مستوجبِ نہایتِ تکریم
و تمجید است - لیکن تغیرے کہ در اواخرِ عمر در
مزاجش پیدا شد - و حرص و بد گمانی کہ بر طبیعتش
غلبہ کرد - او را از بے رحم ترین ظلمہ ساخت - گویا
مقدر شدہ بود - کہ ایران از ہماں دستے کہ شربتِ
حیات یافت - ضربتِ ممات یابد + در ہماں اوقات کہ
مزاجِ نادر مبتلا بہ ایں اختلالِ عظیم بود - ہنوز
خیالِ ترقّی و تقویتِ ایران را در خاطر داشت +
ہشیار مائل بود - کہ بازارِ تجارتِ مُلک رواج یابد - و
چنیں مے دانست - کہ اگر جہازہائے تجارتی ترتیب
یابد - باعثِ ازدیادِ دولت و اقتدارِ ملّت و مملکت
خواہد بود - لہٰذا بہ استعانتِ یکے از انگریزاں در دریائے

گیلاں شروع به این کار کرد - لاکن این عمل فائده به حالِ ایران نه بخشید - و محرّکِ حسدِ روسیه گشته سببِ خرابئ کارخانهٔ تجّارِ انگریز که تازه در آں صفحات بنائے کار گذاشته بودند - شد ؛ و همچنیں حکم کرد تا سفائنِ تجارتی در خلیجِ عجم ترتیب دهند - و چنانکه عادتِ ظلمهٔ بے باک اشت - حکم کرد - تا چوبیکه بجهتِ بنائے مراکب ضرور اشت - از مازندراں آرند - که مسافتِ آں زیاده بر شش صد میل اشت - و نه رود و نه گاریئ باری در عرضِ ایں مسافت یافت مے شود ؛ رعایائے دهاتِ مابین مجبور بودند - که بایں کار که هرگز صورت نگرفت - مدد کنند - تا ده سال قبل ازیں چوب هائے ناتراشیده و بکار نرفته در کنارِ دریائے بوشهر دیده میشد ؛ و همچنیں حکم کرد - که شنگِ مرمر از آذربائیجاں به جهتِ تزئینِ سراهائے کلات و مشهد ببرند - که حمل و نقلِ آں کمتر از چوب هائے کشتی سببِ زحمتِ مردم نشد - در هزار و هشت صد و ده عیسوی مؤلفِ اوراق جائے را که مرمر از آنجا مے بُرده اند - دید - و هنوز قطعه هائے بزرگِ رخامِ ناتمام در آنجا بشیار اشت - که بعد از فوتِ نادر کسے ملتفت نشده اشت ؛ معدنِ ایں شنگ ها در کنارِ بحیرهٔ ارومیه اشت - و تا مراغه بقدرِ هجده میل مسافت دارد ؛ بالجمله یکے از دلائلِ قوی که نادر مائل به ترقئ تجارت بود - ایں اشت

که یکے از تجّارِ معتبرِ انگریز سہ سال قبل از فوتِ او در وقتے کہ ایراں از جور و اجحاف و ظلم و بیدادِ او ویراں بود۔ بازدوے او رفتہ گفت ۔ کہ مبلغے از مالِ او را در شورشِ استر آباد بہ غارت بردہ اند +
نادر حکم کرد ۔ تا آنچہ از وے بردہ اند ۔ یا بعینہم مسترد سازند ۔ یا اموالِ کسانے را کہ در غارت دستے داشتہ اند ۔ فروختہ بہاے آں را در عوض بدہند +

اِنتخابِ از اخلاقِ جلالی

لامعِ دُوم در تدبیرِ منزل

لمعۂ چہارُم در سیاستِ اَولاد

اوّلاً باید - کہ دایۂ لائق - مُعتدِلُ المزاج براے او تعیین کُنند - چہ کیفیتِ مزاجی و نفسانی در مولُود سرایت کُند - و چُوں در شریعتِ حقّہ وارِد اسْت - کہ تعیینِ اِسْم در رُوزِ ہفتُم کردن اَولے است - مُتابعتِ آں باید نمُود - و ہمانا حکمت در تاخیرِ آں باشد - کہ بعد از تاُمّل نامے لائق تعیین نمایند - چہ اگر نامے نا مُلائم تعیین کُنند - ہمہ عُمر ازآں در کدُورت باشد - و ازیں جہت رعایتِ نام کردن از حُقُوقِ فرزندان اسْت بر پدر + و چُوں رضاع تمام شود - بتادیبِ او مشغُول باید شُد - تا کسبِ اخلاقِ ذمیمہ نکُند - چہ قابلیتِ ایشاں

بر کمال است۔ و میلِ طبیعت برذائل در نفوس مرکوز است۔ چنانچہ سابقاً بیاں رفت۔ و در تہذیبِ اخلاقِ او بر وجہے کہ گفتہ شد۔ تأسّی بہ طبیعت نمودہ ترتیب نگہدارد۔ و چوں اوّلِ آثارِ قوّتِ تمیز حیا ست۔ چنانچہ گذشت۔ غلبۂ حیا دلیلِ نجابت و فضیلت باشد۔ پس چوں ایں خصلت ازو مشاہدہ رود۔ در تادیبش اہتمام زیاد باید نمود۔ اوّلِ تادیبات آنچہ او را از مخالطت باضداد کہ بہ رذائل موسوم باشند۔ منع کلّی نمایند۔ چہ نفوسِ صبیاں بمنزلۂ لوحِ سادہ باشد۔ و قبولِ صورت بسہولت نماید + بعد ازآں او را شرائعِ دیں و آدابِ سنن بیاموزانند۔ و بمواظبت برآں دارند۔ و بر امتناع ازآں زجر و تادیب نمایند بقدرِ طاقت و مقدارِ قوّتِ او چنانچہ در احکامِ شریعت مقرّر شدہ۔ در سنِّ ہفت سالگی او را بنماز امر کنند۔ و اگر در سنِّ دہ سالگی ترک کند۔ او را بضرب تادیب کنند۔ و او را بمدحتِ اخیار و بمذمّتِ اشرار بخیرات تحریص دہند۔ و از شرور تنفیر نمایند۔ و اگر بہ جمیلے اینان نماید۔ محمدت کنند۔ و اگر بہ قبیحے مبادرت نماید۔ بمذمّت تخویف کنند۔ و تا میسّر باشد۔ سرزنش صریح نکنند۔ بلکہ حمل بر سہو کنند۔ تا موجبِ جرأتِ او نشود۔ و اگر پوشیدہ دارد۔ ہتکِ سترِ او نکنند۔ و اگر بتکرار انجامد۔ در خلوت او را توبیخِ بلیغ کنند۔ و در تقبیحِ آں رفعل مبالغہ نمایند۔ و از معاودت بترسانند۔ و از تکرارِ توبیخ و

مکاشفت احتراز نمایند - کہ مبادا بملامت عادت کند - و وقاحت در او راسخ شود - بمقتضاے اَلنَّاسُ حَرِیْصٌ عَلٰے مَا مُنِعَ بر معاودت حریص گردد - بلکہ محسن جمیل بکار دارند - و باید - کہ در نظر او لذاتِ اکل و شرب و لباسِ فاخرہ را مستخف گردانند - و در خاطرش قرار دہند - کہ جامہاے منقش و ملون شیوۂ زنان است - و مرداں باید - کہ خود را ازیں مرتفع دارند - و مطمح نظر آب و علف ساختن عادتِ بہائم است - و اول آداب طعام خوردن چنانچہ خواہد آمد - او را بیاموزند - و تفہیمش کنند - کہ غرض از خوردن صحت است نہ لذت - و اغذیہ و اشربہ بمنزلۂ ادویہ است - کہ باں دفع جوع و عطش کنند - و ہمچنانکہ ادویہ را بقدرِ ضرورت و مصلحتِ دفع مرض تناول باید کرد - اغذیہ و اشربہ نیز بمقدارِ سدِ جوع و دفع عطش باید - و او را از تفنن در طعام منع کنند - و باقتصار بر یک طعام مائل سازند - و اشتہاے او را ضبط کنند - تا بہ ہر طعام اقتصار تواند کرد - و بلذائذ مشغوف نباشد - و گاہ گاہ او را نانِ تہی دہند - تا بوقتِ ضرورت باں تواند ساخت - و ایں آداب از غیرِ اغنیا نیکو تر باشد - و شام را از چاشت بیشتر دہند - تا روز خواب و کسالت برو غلبہ نکند - و گوشت بہ اعتدال دہند - تا موجب ثقل و بلادت نشود - و از حلوا و میوہ و اطعمۂ سریعۃُ الاستحالہ او را منع کنند - و از

آب در میانِ طعام خوردن منع کنند - و ہر چند ہمہ کس
را از مسکرات احتراز واجب است - در کودکاں بحسبِ
عقل مبالغہ بیشتر است - چہ بہ نفس و بدنِ ایشاں
مُضر است - و بر غضب و تہوّر و وقاحت و طیش
باعث شود - و ایں ملکاتِ ردیّہ در او مستحکم گردد -
بلکہ او را از مجالسِ ایں طائفۂ بے مصلحتے منع باید کرد -
و از سخنانِ قبیح شنیدن مانع باید شد - و تا از وظائفِ
آداب فارغ نشود - و تعبے تمام نکشد - طعامش ندہند -
و از کارہائے پوشیدہ او را منع کنند - تا بر قبائح دلیر
نشود - چہ ہر آیینہ باعث بر پوشیدنِ قبح تواند بود - کہ
در آں فعل تصوّر کردہ باشد - و از خوابِ روز و خوابِ
بسیار در شب منع کنند - و از جامۂ نرم و اسبابِ تنعّم
مثلِ خیش و سردابہ در تابستاں - و آتش و پوستیں در
زمستاں اجتناب دہند - و بہ حرکت و پیادہ رفتن و
سواری کردن و ریاضاتِ مناسبہ او را عادت دہند -
و آدابِ برخاستن و نشستن و سخن گفتن چنانچہ خواہد آمد -
بیاموزانند - و بہ ترتیبِ موے و تزیین و ملابسِ زناں
او را زینت نکنند - و انگشتری تا وقتِ حاجت نرسد -
باو ندہند - و از مفاخرت بر اقراں بہ پدراں و اسبابِ
دُنیوی او را منع کنند - و از دروغ گفتن باز دارند -
و بکلّی از سوگند خواہ راست و خواہ دروغ نہے کنند -
چہ سوگند از ہمہ کس قبیح است - و بحسبِ شرع اگرچہ
راست باشد - مکروہ است - مگر آنکہ متضمنِ مصلحتِ دینی

باشد - و اگر مرداں را بسوگند احتیاج باشد - کودکاں را
ہیچ احتیاج نیست - و بخاموشی و اقتصار بر جواب و
در پیش بزرگاں مستمع بودن و سخن نیکو عادت کردن
مائل گردانند - و بزرگ زادگاں را احتیاج باریں آداب
بیشتر باشد - و باید کہ معلم دیندار و عاقل باشد - و بر
ریاضت اخلاق واقف - و بطہارت ذیل و وقار و
ہیبت و مروت مشہور - و از اخلاق ملوک و آداب
مجالست و مواکلت با ایشاں و محاورت با ہر طائفہ از
طوائف مردم باخبر - و باید کہ دیگر ابنائے جنس بلکہ
بزرگ زادگاں کہ بآداب کریمہ متحلی باشند - با او در
مکتب باشند - تا ملول نشود - و آداب از ایشاں فرا گیرد -
و بواسطۂ مشاہدۂ ایشاں در تعلم سعے بیشتر کند - و چوں
معلم او را بضرب تادیب کند - از فریاد و شفاعت منع
کنند - چہ آں شیمۂ ممالیک و ضعفا ست - و معلم باید -
کہ تا تقصیرے ظاہر ازو مشاہدہ نکند - بضرب اقدام
ننماید - و چوں بضرب حاجت افتد - در اول باید - کہ
بہ شمار اندک و الم بسیار باشد - تا عبرت گیرد - و بر
معاودت جرأت نکند - و او را بر سخاوت ترغیب کنند -
و حطام دنیوی را در چشم او خوار و حقیر سازند - چہ
آفت محبت زر و سیم از آفت سموم و افاعی بیشتر است -
و امام غزالی (رح) در تفسیر کریمہ وَ اجۡنُبۡنِی وَ بَنِیَّ
اَنۡ نَّعۡبُدَ الۡاَصۡنَامَ مے فرماید - کہ مراد بہ اصنام زر و
سیم است - و ابراہیم علیہ السلام دعا فرمودہ - کہ مراد

فرزندانِ مرا از عبادتِ زر و سیم و دلبستگی باں دوری ده - چه منشاے جمیع مفاسد محبّتِ آنست - و در اوقاتِ عُطله ایشاں را رُخصتِ بازی کردن دہند - بشرطِ آنکه مُشتمل بر تعبے زیاده و ارتکابِ قبیحے نباشد - و ایں آداب از ہمه کس مُستحسن باشد - و از جواناں نیکوتر - و چوں قوّتِ تمیز در او غالب شود - او را تفہیم کنند - که غرضِ اصلی از اسبابِ دنیوی حفظِ صحت است - تا بدن چندانکه نفس استعدادِ دار البقا حاصل کند - بماند - پس اگر اہلِ علم باشد - به ترتیبے که مذکور شد - او را تعلیمِ علوم نمایند - و اگر اہلِ صناعت باشد - بعد از آنکه از آدابِ واجبۂ شرعیّه فارغ شده باشد - به تعلیمِ آں مشغول سازند - و اولے آن است - که در طبیعتِ کودک نظر کنند - و از احوالِ او تفرّس جویند - که استعدادِ کدام علم و صناعت بیشتر دارد - او را باں مشغول دارند - چه بمقتضاے کُلٌّ مُیَسَّرٌ لِمَا خُلِقَ لَہٗ ہر کس را استعدادِ ہر صناعت نیست - بلکه ہر یک را استعدادِ صناعتے خاص است - و در تحتِ ایں سرّے است غامض - که سببِ قوامِ عالم و انتظامِ احوالِ بنی آدم است - و حکماے سابق در طالعِ مولود نظر میکرده اند - و او را به ہر صناعت که بحسبِ اوضاعِ نجومی لائقِ حال مے دیده اند - مشغول مے ساخته اند - چه ہر کس که مُستعدِّ صناعتے باشد - باندک سعے تکمیلِ آں تواند کرد - و چوں غیر مُستعد باشد - سعیِ او در آں تعطیلِ

روزگار و تضیعِ اعمار باشد - و اگر طبعش ملائمِ صناعتے نباشد - و آلات و ادوات مساعِد نه - او را برآں مکلّف ندارند - و به صناعتے دِیگر نقل کنند بشرطِ آنکہ از تشبّث برآں یاسِ کلّی شده باشد - تا موجبِ اضطراب نشود - و در اثنایِ هر فن ریاضتے لائق که تحریکِ حرارتِ غریزی کند - و بدو حفظِ صحّت و نفیِ کسل و بلادت باشد - عادت نماید - و چوں صناعتے بیاموزد - بکسب وجہِ معیشت ازآں امرش کنند - تا چوں حلاوتِ آں دریابد - در تکمیلِ آں کوشد - و در دقائقِ آں صنعت سبقت گیرد - و نیز بر تعیّش از کسبِ جمیل که شیمهٔ احرار است - عادت کند - و به رزقے که از پدر و مادر باو رسد - اعتماد ننماید - چه اکثر اولادِ اغنیا که به ثروتِ پدراں مغرور بودند - از تعلیمِ صناعات محروم شدند - و بعد از تقلّبِ روزگار در عرصهٔ ضیاع افتادند - و چوں در اکتساب و تعیّش بآں مستقل شود - اولٰی آنست - که او را متاہل سازند - و حاصلِ او را جدا کنند - و ملوکِ فرس فرزنداں را درمیانِ خدم و حشم تربیت نکردندے - بلکہ با ثقات بطرفے فرستادندے - تا بخشونتِ عیش عادت کردندے - و عادتِ ردّسایِ دیلم ہمیں بوده - و کسے که بضدِ ایں طریق نشو و نما یافته باشد - اصلاحِ او مشکل بود - خصوصاً که بسن درآمده باشد - چوں چوبِ خشک که راشت ساختنِ آں دشوار است - سقراط حکیم را چوں پرسیدند - که چرا مخالطتِ تو با جواناں بیشتر

است؟ ہمیں جواب گفت ✦ و در تربیتِ دختراں
بآنچہ لائق ایشاں باشد - از مُلازمتِ خانہ و مبالغت در
حجاب و عفت و حیا و خصال کہ در زناں بیاں رفت۔
ترغیب باید نمود - و ہنرہائے لائق آموخت - و چوں بحدِ
شوہر رسند - در تزویج ایشاں با کفوے تعجیل باید نمود ✦
این است طریق تربیتِ اولاد ✦ و چوں در اثنائے ایں
مباحث وعدۂ شرح بعضے آداب واقع شدہ - انجاز
ضروری است - و آں آداب اگرچہ مخصوص کودکاں نیست۔
دریں باب مذکور شد - چہ وثوق بر قابلیتِ ایشاں بیشتر است ✦

آدابِ سخن گفتن

باید - کہ بسیار نگوید - چہ بسیار گفتن نشانۂ خفتِ
دماغ و سخافتِ عقل و موجب سقوطِ مہابت و قلتِ
وقع باشد ✦ حضرتِ عائشۂ صدیقہ رضی اللہ عنہا مے فرماید۔
کہ حضرتِ مصطفٰے صلی اللہ علیہ وسلم - کہ طوطیٔ خوش الحانِ
وَمَا يَنْطِقُ عَنِ الْهَوٰى بود - عَلَيْهِ أَفْضَلُ الصَّلٰوةِ وَ أَكْمَلُ
التَّحِيَّاتِ - سخن باعتدال فرمودے - بمرتبۂ کہ در مجلسے کہ
متمادی شدے - کلماتے کہ بزبانِ حقائق ترجمانِ آں حضرت
جاری شدے - تواں شمرد ✦ ابو ذرجمہر گفتہ - چوں کسے
را بینی - کہ بے حاجت سخن بسیار مے گوید - یقیں داں۔
کہ دیوانہ است ✦ و تا آنچہ خواہد گفت - در خاطر مقرر
نکند - بتلفظ نیاورد - و حکما گفتہ اند - فکر مرا انتقل۔
و سخن مکرر نگوید - مگر آنکہ احتیاج بآں واقع شود - و

آں ہنگام باید - کہ از تکرار بہ تنگ نیاید - و ہر کس کہ حکایتے کند - اگرچہ بر آں واقف باشد - باید کہ وقوفِ خود بر آں اظہار نکند - تا آں کس سخن تمام کند - و سخن کہ از غیرِ او پرسند - جواب نگوید - و اگر از جماعتے پرسند - کہ او داخلِ ایشاں باشد - بر دیگراں سبقت نگیرد - و اگر کسے بجواب مشغول شود - و او بر بہتر ازآں قادر باشد - صبر کند - تا آں کس سخن تمام کند - پس جواب خود بگوید بر وجہے کہ طعن در متقدم نباشد - و تا سخن کہ باو گویند - تمام نشود - بجواب اشتغال نماید - و در محاورہ و مباحثۂ کہ در حضورِ او گذرد - چوں باو دخلے نہ داشتہ باشد - دخل ننماید - و اگر سخن ازو پوشیدہ دارند - استراقِ سمع نکند - و با بزرگترانِ مجلس سخن بکنایت نگوید - و آواز باعتدال بر کشد - نہ پست نہ بلند - و اگر سخن مشکل افتد - بہ تمثیل روشن گرداند - و بے مصلحتے بہ اطناب نکوشد - بلکہ طریقۂ ایجاز سپرد - و الفاظِ غریبہ و کنایاتِ بعیدہ استعمال نکند - و از فحش و شتم احتراز نماید - و اگر احتیاج بہ تعبیر از امرے فاحش افتد - بہ تعریض و کنایت اکتفا کند - و از مزاجِ شنیع کہ موجبِ سقوطِ مروت و حدوثِ استہانت و جالبِ حقد و عداوت باشد - اجتناب واجب داند - و در ہر مقامے کلام بر وفقِ مقتضائے حال راند - و در مکالمہ بدست و چشم و ابرو اشارت نکند - مگر اشارتے لطیف کہ مقتضائے مقام باشد - و خواہ بحق خواہ بباطل اصلاً با اہلِ مجلس خاصۃً با بزرگاں

و سفیہاں لجاج و خلاف نورزد - و با کسے کہ مبالغہ با وے مفید نباشد - الحاح نکند - و در مناظرہ شرطِ انصاف نگاہ دارد - و سخنِ دقیق با کسے کہ فہمِ او بآں نرسد - نگوید - و با ہر کسے بقدرِ عقلِ او سخن کند - چنانچہ حضرتِ رسالت پناہ صلے اللہ علیہ و سلّم فرمود - نَحْنُ مَعَاشِرُ الْاَنْبِیَاءِ اُمِرْنَا اَنْ نُکَلِّمَ النَّاسَ عَلٰی قَدْرِ عُقُوْلِهِمْ + و عیسےٰ علیہ السلام فرمود - وَ لَا تُضِیْعُوا الْحِکْمَةَ عِنْدَ غَیْرِ اَهْلِهَا تَظْلِمُوْهُمْ + و در محاورت طریقِ ملاطفت مرعی دارد - و حرکات و افعال و اقوالِ ہیچ کس را محاکات نکند - و سخنِ موحّش نگوید - و چوں پیشِ بزرگے سخن گوید - ابتدا بچیزے کند - کہ بفال مبارک باشد - چوں بقاے دولت و دوامِ سعادت و نظائرِ آں - و از غیبت و نمامی و بہتان و دروغ گفتن و شنودن بکلّی احتراز واجب داند - و با اہلِ آں مداخلت نکند - و باید - کہ شنیدنِ او از گفتن بیشتر باشد - و از حکیمے پرسیدند - کہ چرا شنفتنِ تو از گفتن بیش است - گفت - زیرا کہ مرا دو گوش دادہ اند - و یک زباں - مصرعہ

یعنی کہ دو بشنو و یکے بیش مگو

آداب حرکت و سکون

در رفتن تعجیل نکند - کہ نشانۂ طیش است - و تأنّی زیادہ از حد نکند - کہ علامتِ کسل است - و چوں متکبّراں نخرامد - و بہ شیوۂ زناں و مخنّثاں خود را

نجنباند - و طریقهٔ اعتدال نگاه دارد - و بسیار باز پس
نه نگرد - که آں شیوهٔ ابلهان است - و پیوسته سر
در پیش ندارد - که آں دلیلِ غلبهٔ حزن و فکر است -
و در رکوب نیز اعتدال نگاه دارد - و در نشستن پاے
دراز نکند - و یک پاے بر دیگر ننهد - و بر زانو
نه نشیند - الّا در خدمتِ پادشاه و استاد و پدر و کسے
که بمثابهٔ ایشاں باشد - و سر بر زانو و دست ننهد -
که علامتِ حزن و کسالت باشد - و گردن کج نکند - و
از حرکاتِ عبث مثلِ بازی با ریش و دیگر اعضا احتراز
کند - و انگشت در بینی و دهن نکند - و از مفاصلِ
انگشت وغیره بانگ بیروں نیاورد - و از تثاؤب و تمطّی
اجتناب کند - و آب دهن و بینی چناں نیندازد - که
حاضراں مشاهده کنند - یا آوازِ آں بشنوند - و رو بقبله
نیندازد - و بدست و سرِ آستیں و دامن پاک نکند - و
چوں به مجلسے رود - فروتر از جایگاهِ خود و بلند تر از آں
ننشیند - و اگر بزرگِ مجلس او باشد - هر جا که نشیند -
جائز بود - چه صدر آنجا خواهد بود - و اگر بے وقوف نه بر
جاے خود نشیند - چوں واقف شود - باز بجاے خود آید - و اگر
جاے خود خالی نیابد - باز گردد - بے آنکه اضطرابے و کراهتے بخود
راه دهد - و پیشِ غیرِ حرم و خدم جز روے و دست برهنه نکند -
و از زانو تا ناف به هیچ حال برهنه نسازد - نه در خلا
و نه در ملا - مگر عند الاحتیاج - مثلِ قضاے حاجت و
غسل و نظائرِ آں - و در پیشِ مردم نخسپد - و اصلاً

به پُشت باز نخُفتد - خاصّۃً کہ در خواب غطیط کُند - چہ باین ہیئت خُفتن سببِ زیادتیٔ آں شود - و اگر درمیانِ مجلس خواب بر او غلبہ کُند - اگر تواند برخیزد - و اِلّا خواب را بہ حکایتے یا فکرے یا غیرِ آں از خود دفع کُند - و اگر با جماعتے باشد - و ایشاں خواب کُنند - یا موافقت کُند - یا بیروں آید - و حاصل آنکہ بر وجہے سلوک کُند - کہ مردم را ازو نفرتے و زحمتے نباشد - و اگر بعضے ایں عادات بر او ثقیل نماید - تامّل کُند - کہ ملامت کہ بر اضدادِ آں مترتّب شود - شنیع تر و ثقیل تر از تحمّلِ مشقّت است در کسبِ آں +

لمعۂ پنجم در رعایتِ حقوقِ پدراں و مادراں

چوں بمقتضاے عقل و نقل شکرِ منعم واجب است - و بعد از نعمِ الٰہی ہیچ نعمت در حقِ فرزنداں چوں نعمتِ پدر و مادر نیست - چہ پدر سبب صوریٔ وجودِ اوست - و بعد ازآں وسیلۂ تربیتِ او بہ تہیۂ اغذیہ و البسہ و ضروریات - کہ سببِ بقاے او و بلوغ بکمالِ نشو و نما ست - و باز واسطۂ حصولِ کمالاتِ نفسانیٔ او چوں آداب و ہنرہا و صناعات - و بانواعِ مشقّت و تعب جمعِ اسبابِ دنیوی مے نماید - و براے او ذخیرہ مے سازد - و آں را باو ارزانی مے دارد - بلکہ بایثارِ او بر خود

می نماید - و مادر در سببیتِ وُجود شریکِ پدر است -
بآنکہ تحمّلِ مشقّتِ حمل و مُقاساتِ خطرِ ولادت و اوجاعِ
طلق کردہ - و اوّل قُوتے کہ سببِ حیاتِ فرزند شُدہ -
خُونِ بدنِ اوست - و مُدّتے مدید حفظ و سیاست و تربیتِ
او نمُودہ - و از فرطِ شفقت خُود را فِدایِ او داشتہ -
و ازیں جہت کہ محبّتِ والِدین فرزند را محبّتِ طبعی است -
و ایشاں را در رِعایتِ حُقُوقِ فرزنداں اِحتیاج بہ تکلّفے
نیست - بخلافِ محبّتِ فرزنداں ایشاں را - در شرائع امرِ
اولاد بہ اِحساں بر والِدین بیشتر از عکس است - پس
مُقتضایِ عدالت آں باشد - کہ برِّ والِدین را تالیِ طاعتِ
خالق داند - چُنانچہ در آیاتِ اِعجاز غایات و احادیث
ہدایت سمات بےواسطہ از عقب آں مذکور شُدہ - و چُوں
اِستغنایِ ساحتِ اِلٰہی از آں مُتعالی است - کہ مُفلِسانِ
کُویِ نیستی در مُقابلۂ نِعمِ نامُتناہیۂ او بادایِ شُکرے
یا مُکافاتے تُوانند درآمد - و نہایتِ اِقدامِ سالِکاں دریں
راہ اِعتراف بعجز و قُصُور است - بخلافِ پدر و مادر -
کہ وُجوہِ اِحتیاج ایشاں ظاہر - پس ازیں وجہ حقُوقِ
ایشاں برعایت اَولےٰ باشد - و بحسبِ قواعدِ شریعت نیز
مُبالغہ در حقُّ النّاس بیشتر از حقُّ اللہ است - چہ حضرتِ
حق سُبحانہٗ و تعالےٰ جوادِ مُطلق است - وَ اِنَّ اللّٰہَ لَغَنِیٌّ
عَنِ الْعٰلَمِیْنَ + قضیۂ مُحقّق در رِعایتِ حقُوقِ والِدین بسہ
چیز تُواند بُود - اوّل دوستیٔ خالص بجاں - و تعظیم بالغ
بزبان و ارکان - و اِمتثالِ اوامر و نواہیٔ ایشاں بقدرِ

امکاں - مادام کہ مؤدّی بمعصیتے یا فوتِ مصلحت کُلّی نباشد - و اگر مؤدّی بہ یکے ازیںہا شود - بر سبیلِ مجاملت مخالفت باید کرد - نہ بر سبیلِ مجادلۃ - اِلّا در صورتے کہ شرعاً واجب باشد - اِمام غزالی رحمۃُ اللہ علیہ از اکثر علما نقل فرمودہ - کہ در شبہات اِطاعتِ والدین واجب است - چہ جائے مباحات + دوم مساعدت با ایشاں در مصالحِ معاش پیش از طلب بے منّت و توقعِ عوض - مادام کہ مؤدّی بمحذورے نشود + سوم اظہارِ خیر خواہیٔ ایشاں در سِر و علانیہ - و محافظت بر وصایائے ایشاں - خواہ در حیاتِ ایشاں و خواہ بعد از وفات - و چوں حقوقِ پدر را طرفِ روحانیّت غالب است - و حقوقِ مادر را طرفِ جسمانیّت - و لہٰذا تنبیہ در حقِّ پدراں و محبّتِ ایشاں بعد از قوّتِ تمیز حاصل شود - و حقِّ مادراں در مبادیٔ حال معلوم گردد - و بایں سبب میلِ اطفال بایشاں زیادہ است - پس اداے حقِّ پدراں بہ امورے کہ روحانیّت بر آں غالب باشد - مثلِ اِطاعت و دُعا و ثنا انسب باشد - و قضائے حقِّ مادراں بجسمانیّات مثلِ بذلِ مال و ترتیب اسبابِ معاش - و چوں عقوق رذیلتے است مقابلِ ایں فضیلت - پس او را سہ نوع ہم باشد در مقابلِ انواعِ ثلٰثہ - و کسانے کہ بمنزلۂ والدین باشند - چوں اجداد و اعمام و اخوال و برادرانِ بزرگ و دوستانِ حقیقی - ہم بمثابۂ ایشاں باید داشت - بقدرِ امکاں مواسات با ایشاں باید کرد - و در حدیثِ صحیح است - کہ بہترینِ نیکو کارِیہا آنست -

که شخص دوستانِ پدرِ خود را رعایت نماید- و بموجبے که سابقاً ذکر نموده شد- که قرابتِ روحانی نیز معتبر است- با معلم که پدرِ نفسانی است- ہمیں طریق بلکہ زیادہ سلوک باید داشت +

لمعۂ ششم در سیاستِ خدم

بحکمِ عقل خدم- بمنزلۂ دست و پاے و دیگر جوارحِ شخص باشند- چہ ایشاں بکارہا اقدام نمایند- کہ اگر نہ ایشاں باشند- شخص را بہ نفسِ خود متوجہِ آنہا باید شد- البتہ عضوے از اعضاے خود دراں اشتغال باید کرد- و اگر نہ ایں طائفہ باشند- اسباب راحت منقطع گردد- و از حرکات و ترددات متوالی بہ ہیچ صناعت و فضیلت اقدام نتواند نمود- با آنکہ اسبابِ سقوطِ وقار و مہابت شود- و انواعِ تعب و مشقت بہ شخص عائد گردد + پس باید- کہ ایشاں را ودائعِ الٰہی دانستہ شکرِ وجودِ ایشاں واجب داند- و با ایشاں طریقۂ رفق و مدارات مسلوک دارد- و زیادہ از حدِ اعتدال ایشاں را کار نفرماید- و اوقاتِ راحت براے ایشاں تعیین کند- چہ ہر آیینہ ایشاں را نیز ملال و کلال و ضعف باشد- و دواعیٔ طبیعت در جبلت مرکوز- و ملاحظہ باید کرد- کہ در جوہرِ فطرت میانِ او و ایشاں اشتراک است- و شکرِ آنکہ حق تعالےٰ ایشاں را مامورِ او داشتہ بجا باید آورد- و بر ایشاں جور نباید کرد- چنانچہ حضرتِ متممِ مکارمِ اخلاق علیہ الصلوٰۃ والتحیاتُ

مِن المَلِکِ الخَلّاقِ فرمود - در ماکول و ملبوس ایشاں را
با خود برابر باید داشت - و چوں کسے را برائے خدمتے
قبول کند - باید - کہ اوّلاً بہ اِمعانِ نظر ملاحظۂ حالِ او
بکند - و اگر تجربۂ دریں باب میسّر نشود - بفراست و
کیاست استعانت نماید - و اصحاب صُوَرِ متخالفہ و تخطیطاتِ
متفاوتہ را اختیار نکند - چہ غالباً خُلق تابعِ خَلق است -
و خلافِ آں نادر - و حکماے فُرس گفتہ اند - نیکو ترینِ
چیزے از زشت صورت اوست - و در حدیثِ نبوی است
اُطلبوا الحوائج عند حِسانِ الوُجوہِ + فرمودہ - کہ چوں
رسول بجائے فرستند - باید - کہ نیکو نام و خوبصورت باشد
چہ حُسنِ صورت اوّل نعمتے است - کہ از شخص رسد -
و در حدیثے دیگر است - کہ ہمہ پیغمبراں خوبصورت و
خوش آواز بودہ اند - و باید - کہ از معلولاں چوں اعور
و اعرج و اقرع و ابرص و نظائرِ آں اجتناب نماید -
و چوں اماراتِ کیاست از خادم مشاہدہ نماید - باو باحتیاط
باشد - چہ در اکثر حال حیلت و مکر بایں خصلت باشد - و
حیاے بسیار باندک عقل دریں باب بہتر از عقلِ بسیار
با وقاحت است - چہ حیا بہترینِ خصلتہاست - و خادم را بکاریکہ
اثرِ قابلیتِ آں در او مشاہدہ و آلاتِ آں او را مساعد
و طبع او باں ملائم باشد - مشغول باید کرد - چہ ہر کس
را قابلیتِ کاریست - و ہمچنانکہ از اسب حراثت نیاید - و
گاو کرّ و فرّ را نشاید - از ہر کس غیر از آنچہ قابلیتِ آں
داشتہ باشد - چشم نتواں داشت - و چوں بخادم کارے

رُجُوع کُنند - بظہورِ اندک خللے او را از آں کار معزُول نباید کرد - چہ ایں فعلِ متہتِکاں و کوتاہ بیناں اسْت - و ہر آئینہ بعد از عزلِ او بدلے باید - و نتواں دانست - کہ بدل بہتر ازو باشد یا بد تر + و در دِلِ خدم مُقرّر باید داشت - کہ ایشاں را جُدائی ازو بہ ہیچ وجہ در حساب نیست - تا ہم بہ مُروّت نزدیکتر باشد و بوفا و کرم لائق تر - و ہم مُوجِب مزیدِ رغبتِ ایشاں - تا شرطِ ہوا داری و جانسپاری بتقدیم رسانند - چہ ہرگاہ کہ دوامِ اختلاطِ خُود با مخدُوم تصوُّر نماید - خُود را در مال و اسباب شریکِ او داند - و نعمت و مُکنتِ او را نعمت و مکنتِ خُود شناسد - و چُوں داند - کہ علاقۂ ایشاں مُستحکم نیست - و باندک چیزے قابلِ زوال - خدمتِ او را عاریتے شُمارد - و شرطِ اشفاق بجا نیاورد - بلکہ از برائے رُوزِ مُفارقت ذخیرہ جمع کُند - و اصل در خدمت آنکہ باعث برآں محبّت باشد - نہ ضرُورت - تا خدمت عاشقانہ کُند - نہ مزدُورانہ - و بعد ازآں باعثِ رجا باشد - نہ خوف - تا چُوں مُحِبّانہ نباشد - بارے مزدُورانہ باشد نہ مظلُومانہ - چہ ہرگاہ کسے را بہ تخویف بر کارے دارند - البتّہ او را ذوقِ باطنی بآں کار نباشد - و بقدرِ دفعِ ضرر برآں اقدام نماید - و باید - کہ مصالحِ خدم را بر مصالحِ خُود مُقدّم دارد - و نوعے سازد - کہ کارہا کہ بایشاں مُتعلّق اسْت - از سرِ نشاط کُنند - نہ از رُوئے ملالت و کُرہ - و در اصلاحِ حالِ ایشاں مراتب نگاہ باید داشت - و ایشاں را بلُطف اُمّیدوار

و از قہر خائف باید ساخت - و اگر یکے از ایشاں بعد از توبۂ گناہ مراجعت نماید - بعقوباتِ لائقہ او را گوشمالی باید داد - و بمجردِ ایں ازو نومید نباید شد - و اگر بتکرارِ تجارب معلوم شود - کہ قابلِ اصلاح نیست - او را بزودی طرح باید کرد - تا بمجاورتِ او دیگر خدم فاسد نشوند - و بندہ از آزاد بخدمت اولےٰ است - چہ میلِ بندہ بانقیاد و اطاعت و تادّب باخلاق و آدابِ سید بیشتر است - و وہمِ انقطاع کمتر + و از طبقاتِ خدم و عبید آنکہ در او عقل و نطق و حیا و جلادت بیشتر باشد - برائے خدمتِ نفس تعیّن کنند - و آنکہ عفّت و کفایت و کسب در او بیشتر باشد - برائے تجارت - و آنکہ قوی تر و بر اعمالِ شاقّہ صبور تر - برائے عمارت - و آنکہ بیدار تر و بلند آواز تر - برائے حراست + اصنافِ بندگاں سہ اند - یکے حُر بہ طبع - و دیگر عبد بہ طبع - و سوم عبد بہ شہوت - و اوّل را بمنزلۂ اولاد تربیت باید کرد - و دوم را بمنزلۂ دواب و مواشی - و سوم را بقدرِ ضرورت بہ دام مشتہیات رنگاہ باید داشت - و بحسبِ مصلحت کارہا فرمود + و از اصنافِ اُمم عرب بہ نطق و فصاحت و دہا ممتاز باشد - و امّا بہ جفائے طبع و قوّتِ شہوت موسوم - و از ایشاں حبشہ بہ وفا و ثباتِ قدم معروف اند - امّا بہ کبر و عدمِ تحمّلِ ہواں موصوف - و عجم بہ عقل و سیاست و لطافت و کیاست ممتاز - امّا بحیلت و حرص و نفاق منجاز - و روم بوفا و امانت و کفایت موسوم - امّا بہ بخل و لوم ملوم - و ہند

بقوّتِ حدس و وہم و چُستی و چالاکی موسُوم اند۔ امّا بسبب عُجب و حقد و مکر مذمُوم۔ و تُرک بشجاعت و جودتِ خدمت و حُسنِ منظر مذکُور۔ امّا بغدر و فساد و قساوت و بے حفاظی مشہُور +

مغرب در بعضے لواحق

سمتِ اُولےٰ در وصایاے افلاطُون

مے گوید۔ خُداے را بشناس و حقِ او نگاہ دار + و ہمیشہ ہمتِ خُود را بر تعلیم و تعلُّم مقصُور دار و اہلِ علم را بکثرتِ علم امتحاں مکُن۔ بلکہ باجتناب از شرُور و فساد اختیار کُن + و از حق تعالےٰ چیزے مخواہ کہ زوال را بمنفعتِ آں راہ باشد۔ بلکہ ازو باقیاتِ صالحات طلب کُن + ہمیشہ بیدار باش۔ کہ شرُور را اسباب ہشیار است + آنچہ نباید کرد۔ بآرزُو مخواہ + و بدانکہ انتقامِ الٰہی از بندہ نہ بر طریقِ غضب است۔ بلکہ بطریقِ تادیب و تہذیب است + بہ تمنّاے حیاتے بایستہ فارغ مباش۔ تا موتے شایستہ باں منضم نباشد۔ و حیات را شایستہ مشمر۔ مگر آنکہ وسیلۂ اکتساب خیر باشد۔ بخواب و آسایش میل مکُن۔ اِلّا بعد از آنکہ در سہ چیز محاسبۂ نفس کردہ باشی۔ یکے آنکہ تاُمّل کُنی۔ کہ در آں رُوز ہیچ خطا

از تو واقع شده یا نہ - دوم آنکہ اندیشہ کنی - تا در آں روز ہیچ خیر اکتساب نمودۂ یا نہ - سوم ہیچ عمل بہ تقصیر فوت کردۂ یا نہ + یاد کن کہ پیش از حیات چہ بودی - و بعد ازاں چہ خواہی شد + ہیچکس را ایذا مکن - کہ کارہاے عالم در معرضِ تغیّر و زوال است + بد بخت آنکس بود - کہ از تذکّرِ عاقبت غافل بود - و از گناہ باز نایستد + سرمایۂ خود را از چیزے کہ از ذاتِ تو خارج باشد - مساز + در ایصالِ خیر مستحقاں موقوفِ سوالِ ایشاں مباش + حکیم مشمر کسے را کہ بہ لذّتے از لذّاتِ دنیوی شاد شود - یا از مصیبتے جزع کند + ہمیشہ یادِ مرگ کن - و بمردگاں عبرت گیر + خساستِ مردم از بسیارئِ سخنِ بے فائدۂ او بود - و از اخبار بچیزیکہ ازو نپرسیدہ باشد - بشناس - و بدانکہ کسے کہ شر بر کسے خواہد - نفسِ او قبولِ شر کردہ باشد + بارہا اندیشہ کن - آنگاہ بگو - آنگاہ بعمل آور + دوستِ ہمہ کس باش - زود بخشم مرو - تا غضب عادتِ تو نگردد + حاجتِ محتاج بفردا میفگن + ع چہ دانی کہ فردا چہ حادث شود؟ گرفتاراں را معاونت کن - مگر آنکہ بخوے بد گرفتار باشد + تا سخنِ ہر دو خصم فہم نکنی - حکم میانِ ایشاں مکن + بقولِ تنہا حکیم مباش - بلکہ بقول و عمل ہر دو باش - کہ حکمتِ قولی دریں جہاں بماند - و حکمتِ عملی بداں جہاں رسد و آنجا بماند + اگر در نیکی رنجے بری - رنج نماند و نیکی بماند - و اگر از بدی

لذّتے یابی - لذّت نماند - و بدی بماند + از آں روز یاد کُن کہ تُرا آواز دہند - و از آلتِ اِستماع و نُطق محروم باشی - نشنوی - و نگوئی - و نتوانی یاد کرد - یقیں داں کہ مُتوجہ بجائے شُدہ کہ آنجا نہ دوست شناسی نہ دُشمن - پس اینجا کسے را بنقصاں موسوم مدار - و جائے خواہی شُد کہ خُداوندگار و بندہ یکساں باشد - پس اینجا تکبُّر مکُن - توشہ مُہیّا کُن - کہ چہ دانی کہ رحیل کے خواہد شُد ؟ بدانکہ از عطایائے اِلٰہی ہیچ چیز بہتر از حِکمت نیست - و حکیم کسے است - کہ فکر و قول و عملِ او مُتوافق باشند + نیکی را مُکافات کُن - و بدی را در گُذار + در ہیچ کار از کارہائے بُزرگِ آں عالم ملالت منمائے - و در ہیچ وقت تہاوُن مکُن - و از خیرات تجاوُز جائز مدار + ہیچ سیّئہ را در اِکتسابِ حسنہ وسیلہ مساز - و ترکِ اَولٰے بجہتِ سُرورے زائل مکُن - کہ از سُرورے دائم اِعراض کردہ باشی + حِکمت را دوست دار - و سخنِ حُکما بشنو + ہوائے دُنیا از خُود دُور کُن - و از آدابِ ستُودہ اِمتناع مکُن + در ہیچ کار پیش از وقت شُروع مکُن - و چوں بکارے مشغُول شوی - از رُوئے فہم و بصیرت اِشتغال کُن - بتوانگری مُعجب مباش - و از مصائبِ شکستگی و خواری بخُود راہ مدہ + با دوست مُعاملہ چُناں مکُن - کہ بحاکم مُحتاج شوی + با دُشمن مُعاملہ چُناں کُن - کہ اگر بحاکم عرض رود - ظفر تُرا باشد + با ہیچ کس سفاہت مکُن - و با ہمہ کس تواضع کُن +

هیچ متواضع را حقیر مشمر ✤ در آنچه خود را معذور داری - برادرِ خود را ملامت مکن ✤ به بطالت شادماں مباش - و بر بخت اعتماد مکن - و از فعلِ نیک پشیماں مشو - با هیچکس جدال مکن - همیشه ملازمِ سیرتِ عدل و مواظبِ خیرات باش ✤

سمتِ دوم در وصایاے ارسطاطالیس

مترجمِ کتابِ سرّ الاسرار که بامرِ ماموں خلیفه کتابِ مذکور را از لغتِ یونانی بعربی نقل کرده - در صدرِ ترجمه مے گوید که چوں ارسطاطالیس که وزیرِ اسکندر و استادِ او بود - بواسطهٔ پیری و ضعف از ملازمتِ او تخلف نمود - و اسکندر بر بلادِ عجم استیلا یافت - و درمیانِ ایشاں اربابِ عقل و کیاست و اصحابِ نجدت و شجاعت بسیار بودند - و در ابقاے ایشاں خوف و خللِ ملک بود - و استیصالِ ایشاں از قانونِ عدالت و مروّت دور مے نمود - در امرِ ایشاں متحیر شد - و کتابتے بارسطاطالیس نوشت مشحون بفنونِ تلطف و تعطف و در آں اثنا ایں معنی درج کرد - که بواسطهٔ بعد از دولتِ محاوره بسے حیرت در امور بخاطر راه مے یابد - از جمله دریں صورت در ظلماتِ مضائق بے نورِ تدبیرِ خاطرِ مشرقِ حکیم بیروں شدن متعذر است - بهر وجه که میسّر باشد - که سعے در نظمِ اسبابِ ملاقات فرمایند ✤ ارسطاطالیس در جواب نوشت - که همانا راے فرزندِ جلیل و سلطانِ نبیل را

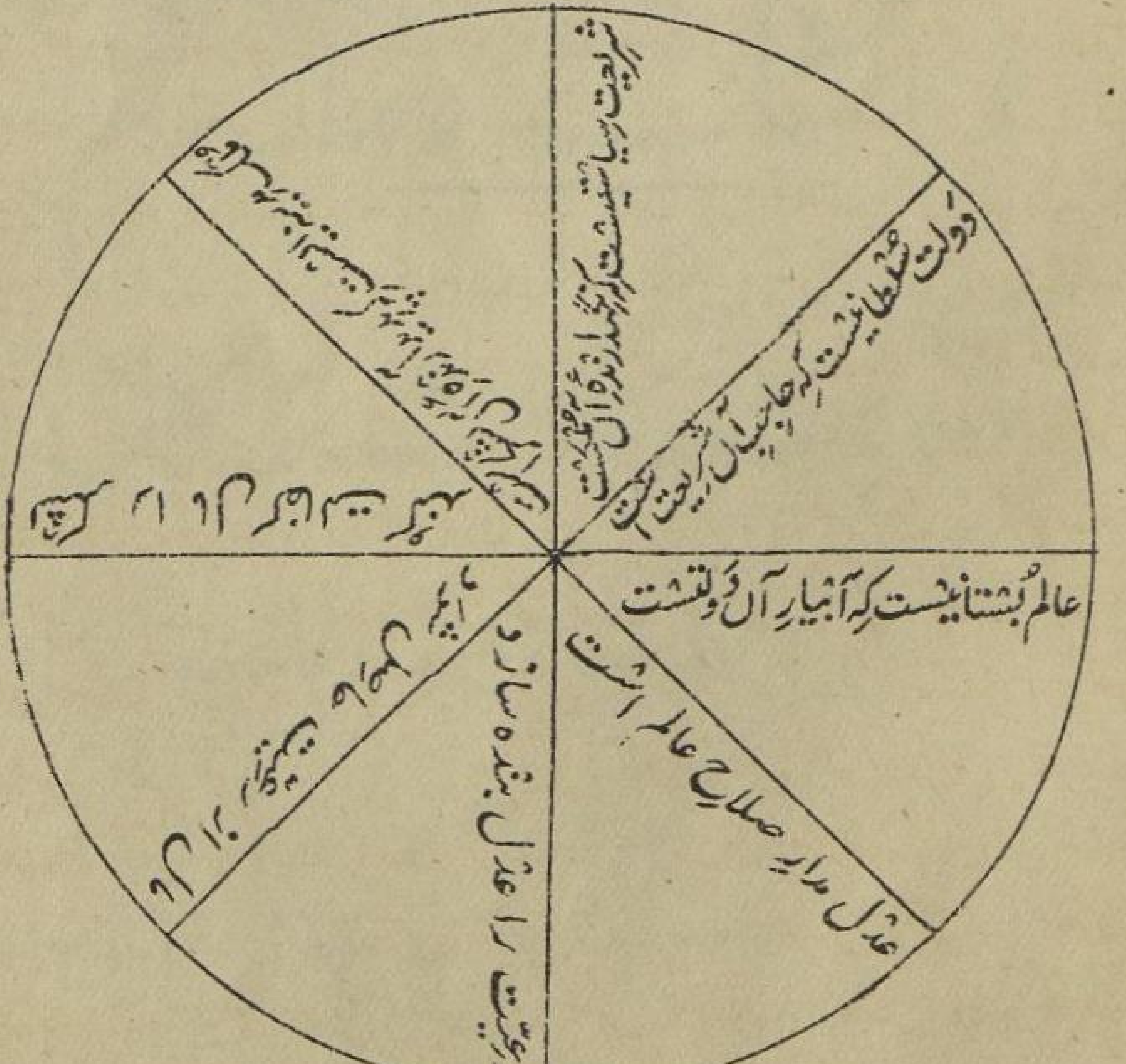
معلوم باشد - کہ تخلف از خدمت نہ بنا بر عدمِ رغبت بصحبت است - بلکہ بنا بر پیری و ضعفِ بنیہ و فتورِ قوے است - و چوں مصاحبت میسّر نیست - دریں رسالہ دستورے بیاں کنم کہ در جزویات بآں رجوع کنی - و بآں از صحبتِ من مستغنی شوی + امّا امرائے عجم و فضلاے ایشاں - بدانکہ اگر توانی کہ ایشاں را ہلاک کنی - تغیرِ آب و ہواے ایشاں نمیتواں کرد - و ہرآئینہ شبیہ بایشاں پیدا شود - پس جہد کن - کہ ایشاں را باحساں بندۂ خود سازی - تا ہمہ مخلص شوند - و از ہمہ بندگانِ تو مطیع تر باشند - بعد ازآں مے گوید - پادشاہاں چار صنف اند - یکے آنکہ با خود و رعیّت ہر دو سخی باشد - دوم آنکہ با خود سخی باشد - و با رعیّت لئیم - سوم آنکہ با رعیّت سخی باشد - و با خود لئیم - چہارم آنکہ با خود و رعیّت ہر دو لئیم باشد - و قسمِ اوّل باتّفاق محمود است - و قسمِ دوم و چہارم باتّفاق مذموم - و در قسمِ سوم خلاف است - و حکماے ہند بر آنند - کہ محمود است - و حکماے فرس بر آنند - کہ محمود نیست - بلکہ مذموم است - و سخاوت آنست - کہ بقدرِ حاجتِ اہلِ استحقاق برسانی - و ہر کہ ازیں مرتبہ تجاوز نماید - و بحدِ افراط گراید - از سخا باسراف انحراف یافتہ باشد - و ہر پادشاہے کہ بزیادت از آنچہ مکنتِ او باشد بخشندگی نماید - البتّہ سببِ فسادِ ملکِ او شود + اَے اسکندر! با تو بارہا گفتہ ام کہ اصل در سخا و کرم و بقاے ملک آنست - کہ طمع در مالِ مردم نکنی - و از جملۂ سخا و

کرم آنکہ ستم جائز نداری - و از عیب پوشیدۂ مردم تفتیش نکنی - و از انعامے کہ با کسے دہی - یاد نکنی - و تمامۂ فضل و احسان بآن است - کہ نیکاں را گرامی داری - و با مردم کشادہ رو باشی - و جواب بحسب مردم بگوئی - و از خطاے جاہلاں در گذری + اے اسکندر! عقل مدارِ تدبیرات و آئینۂ کمالات و نقائص است - و اصلِ ہمہ فضائل و اوّل آلاءِ عقل محبتِ نامِ نیک است - چہ از سلطنت و ریاست لذّتہا مقصود نیست - بلکہ مقصود از آں نامِ نیک است - چہ ہر پادشاہے کہ دیں را تابع خود دارد - و استخفافِ ناموسِ الٰہی کند - ناموسِ الٰہی او را بکشد - اے اسکندر! باید - کہ پادشاہ بلند ہمت و صاحب راے و فصیح و شیریں زباں و بلند آواز باشد - و سخن کم گوید - و بہ اراذل نہ نشیند - و چوں بیروں آید - زینت لائقِ منصبِ سلطنت بکار دارد چنانکہ از دیگراں ممتاز باشد - و رعایتِ بازرگاناں کہ از بلادِ بعیدہ بمملکتِ او آیند - واجب داند - تا موجبِ انتشارِ صیتِ جمیل و میلِ قلوب و کثرتِ تردّدِ تجّار شود - و بآں سبب مملکت معمور گردد - و باندک مسامحت کہ بایشاں کند - نفع بسیار یابد - و خندہ بسیار نکند - چہ کثرتِ خندہ ہیبت و وقار را از دلہا ببرد - و ممدِّ پیری و ضعفِ حرارتِ غریزی شود - اے اسکندر! در شہوت حریص مباش - کہ آں از خواصِ خنازیر است - چہ فخر باشد در چیزے کہ حیواناتِ خسیسہ در آں بر تو راجح باشند؟ و افراط در آں مؤدّی

بضعفِ بدن و نقصانِ عمر است - و سبب کسبِ اخلاقِ زنان + از احوالِ مسکیناں و ضعیفاں غافل مباش - و تفقدِ احوالِ ایشاں واجب داں - کہ موجبِ رضائے خالق و جذبِ قلوبِ خلائق است + حبوب و غلات ذخیرہ کن - تا در خشک سال بہ وصلہ نشیند + چناں کن کہ اہلِ صلاح از تو ایمن باشند - و اہلِ فساد خائف + اے اسکندر! ترا بارہا وصیت کردہ ام - باز تاکید میکنم - کہ در خوں ریختن دلیر مباش - کہ اہلاکِ حیوانات مخصوص بحق است - و حقیقتِ حال جز علام الغیوب کسے را معلوم نیست - و شاید کہ بسببِ تہمتے کہ شخصے ازآں بری باشد - یا او را در اقدام بداں جریمہ عذرے باشد - قتلِ او روا داری - و چہ جریمہ اصعب ازیں باشد؟ و از ہرمسِ اکبر یعنی ادریس علیہ السلام بمن رسیدہ - کہ چوں مخلوق قتلِ دیگرے کند - ملائکِ آسماں در حضرتِ باری زاری کنند - کہ فلاں بندۂ تو در قتلِ بندۂ دیگر بتو تشبہ کرد - اگر آں قتل بقصاص باشد - حضرتِ حق فرماید - کہ او را بحکمِ من بحق قصاص کشتہ - و اگر بظلم باشد - فرماید - بعزت و جلالِ من کہ خونِ کشندہ را مباح کردم - پس ملائکہ در ہر تسبیح و استغفار دعائے بد بر او کنند - تا زمانے کہ بقصاص رسد - و ایں بہترین حالِ او باشد - و اگر خود بمیرد - نشانۂ غضب خدائے تعالےٰ باشد - چہ بعذاب مدید و عقاب شدید واصل شود + نکثِ عہد مکن - و سوگند اصلاً یاد مکن و چوں یاد کردی - بہیچ وجہ ازآں بر مگرد -

کہ مملکتِ بسے از سلاطینِ یونان بشامتِ سوگندِ دروغ و نقضِ عہد بفساد انجامید + بر چیزے کہ از تو فوت شود۔ تاسّف منماے ۔ کہ شیمۂ صبیاں و ناقصان است + اہلِ مملکتِ خود را بکسبِ فنونِ علوم امر کن ۔ و کسے را کہ در علم فائق شدہ ۔ بمزیدِ عنایت و تربیت مخصوص دار۔ کہ ایں خصلت سببِ زیادتئِ محبّتِ تو در دلہا شود۔ و موجبِ رونقِ ملک و بقاےِ ذکرِ جمیل ۔ و پادشاہےِ یونانیاں بمیامنِ ہمیں دو خصلت دوام داشت ۔ چہ ایشاں رعایا را بر تحصیلِ علوم امر مے فرمودند ۔ بمرتبۂ کہ دختراں در خانۂ پدراں فرائض و آدابِ نوامیس و جملۂ اصولِ طب و نجوم مے دانستند + از دستِ کسے کہ معتمدِ تو نباشد۔ چیزے مخور ۔ و از محافظتِ خود غافل مباش و آں قصہ را فراموش مکن ۔ کہ پادشاہِ ہند تحف از براے تو فرستاد۔ و از جملۂ آں کنیزکے بود ۔ کہ او را از طفولیت بزہر پروردہ بودند ۔ تا طبیعتِ او قریب بافاعی شدہ بود۔ و غرضِ ایشاں از آں قصدِ تو بود ۔ و من ایں حال را بفراست دریافتم ۔ و ترا تنبیہ کردم + اے اسکندر! بیک دلیل حکم مکن ۔ و چوں دلائل متعارض شوند میل بطرفِ اقوے کن + اے اسکندر! عدل صفتے از صفاتِ الٰہی است۔ و بعدل آسماں و زمیں قائم شدہ ۔ و بعدل پیغمبراں مبعوث شدہ اند ۔ و عدل صورتِ عقل است و بعدل مالکِ قلوب و رقاب تواں شد۔ و اہلِ ہند گفتہ اند ۔ عدلِ سلطاں بہتر از خصبِ زمان است ۔ و سلطانِ عادل انفع است

از مظہرِ واہل ۔ و در بعضے اخبار بسُریانی نوشتہ بُود ۔ کہ مُلک و عدل دو برادر اند ۔ کہ ہیچ کُدام را ازآں دیگر اِستغنا نیست + بعد ازآں مے گوید ۔ کہ کیفیّتِ اِرتباطِ اسبابِ نظامِ عالم بہمدیگر در صُورتِ دائرۂ شریفہ وضع مے کُنم ۔ تا صُورتِ توالی و تشابُکِ ایشاں محسُوس و مُشاہدہ گردد ۔ و زُبدۂ ایں کتاب و خُلاصۂ مطالبِ آں ایں دائرہ است ۔ و اگر بغیرِ آں بتو فرستادمے ۔ کافی مے بود + صُورتِ دائرہ ایں است +

تذکرۂ مُصنّف

مُلّا جلالُ الدّین دوّانی فاضلیست در زبانِ عرب ۔ و کاملے است به زبانِ فُرس ۔ صاحبِ تصانیف کثیرۃُ المنافع ۔ چُنانکہ ازآں جُملہ یکے ، ہمیں لوامعُ الاشراق فی مکارمِ الاخلاق مشہور به اخلاقِ جلالی است ۔ که بعہدِ سُلطاں نُصرۃُ الدّین حسن بیگ خاں بازشتدعاے صاحبِ عالم و عالمیاں سُلطاں خلیل ولی عہدِ شاہِ موصوف بسلکِ تحریر کشیدہ ✣

اِنتخاب از رُقعاتِ میرزا غالِب - رُقعاتِ میرزا قتیل و اِنشاے بہارِ عجم

مکتوبات بخدمتِ بزرگاں

از رُقعاتِ میرزا غالِب

عریضۂ اوّل

جنابِ عالی! اِمروز کہ آدینہ رُوزِ سیزدہم از اپریل است۔ فُرصتِ نامہ نگاری یافتہ ام۔ و عُذرِ تقصیر مے خواہم + نہُفتہ مباد۔ کہ لارڈ وِلیم گونڈس بینٹنک بہادر بروزِ ہشت و ششم از مارچ بدیں دِیار رسیدہ بکوٹھےِ رسیڈنٹی

فرود آمد۔ و بعد از دو روز لشکر و بازارِ لشکر را رشتۂ جمعیت از ہم گسست۔ و مردم را برفتن دستوری داد۔ از آں جملہ خیامِ خاصہ بہ شملہ رواں شد۔ صاحبانِ سکرٹر جا بجا در شہر رختِ اقامت افگندند۔ مولوی محمد محسن و مولوی سید محمد دو شبا روز غمکدۂ راقم را آرامگاہ داشتہ کاشانہ در خورِ گنجائےِ خویش بہ ہمسایگیٔ کوٹھۂ رسیڈنٹی بکرایہ گرفتند۔ و در آنجا فرود آمدند + شاہِ دہلی با نوّاب عالی جناب نہ پیوست + رفتنِ صاحب سکرٹر بہادر ہمپاے صاحب رسیڈنٹ بہادر بہ بارگاہِ خسروی و رسیدنِ مختارانِ شاہی بحضورِ گورنری صورت بست + سپسِ پنجمِ اپریل صلاے بار دادند۔ و گروہا گروہ مردم پایہ بہ پایہ زمیں بوسیدند + رسمِ منعِ نذر از میاں برخاستہ بود۔ و نیز پرسشے بہ سزا قرار نیافتہ۔ ہر کس بخواست نذر گزرانید و ہر کس خواست۔ ہماں کورنش بجاے آورد + نخستیں بار نوّاب فیض محمد خاں بہادر مرزبانِ جھجّر با برادراں و پسرِ خود سعادتِ بار اندوختہ یک صد و یک اشرفی پیش کشیدہ و بہ قبولِ نذر و عطاے خاتمِ الماس نگیں چہرۂ نشاط افروختہ + دومیں بار از جاگیردارانِ دگر بود۔ مثلِ نوّاب امین الدین خاں و اکبر علی خاں و دوندے خاں + زیں پس اُمراے شاہی و عمائد و وکلا و کارگزارانِ دفترہاے سرکار۔ ہویدا باد۔ کہ درایں ہنگامہ میر حامد علی خاں داماد اعتماد الدولہ میر فضل علی خاں نیز ملازمت حاصل ساختہ۔ و ہشت اشرفی نذر کردہ و بہ یافتنِ انگشتری آبرو

یافتہ + دیگر چہ نویسم - کہ مقصود جز ایں قدر اظہار نبودہ است +

عریضۂ دوم

خداوندِ نعمت سلامت! جوہری عرضِ جوہرِ بے آزرمی کرد - آبروے عہدِ وفا برد + ہر چند چوں منے را نسزد بہ ملازماں زحمتِ بے حساب دادن و پا از جادۂ ادب فراتر نہادن - امّا چہ کنم - کہ چارہ جز ابرام ندارم - بے کسی عذر خواہِ گستاخئ من است - ایدوں صرفۂ خویشتن دراں مے نگرم - کہ ملازماں کس فرستادہ اندر جیت و ہیرا لال را بحضور بخوانند - و در انجمن بنشانند - و آنگاہ مرا یاد فرمایند - تا بیایم و سرِ کلاوۂ گفتگو بکشایم + آنچہ گفتہ آید - ما حصلِ آں ہمہ حرف و سخن ایں باشد - کہ اسدُ اللہ وام پرستِ شما و سر رشتۂ توانائیش بدستِ شما ست - حالیا از اندوہِ تنگدستی دِل ریش و درماندہ بکارِ خویش است - دستش گیرید و بیک ہزار روپیۂ دیگر بکارش آئید - سعیِ شما ضائع نخواہد رفت - و سود مند خواہد بود - ہم براے ایں بیچارہ و ہم براے شما + چہ خوش باشد - کہ ہم امروز عیارِ ایں اتفاق نیز گرفتہ آید - تا ہر چہ پسِ ایں پردہ نہان است - روے نماید + زیادہ حدِّ ادب + دریوزہ گر اسدُ اللہ +

عریضۂ سوم

بخدمتِ جناب نواب صاحب قبلہ و کعبۂ دو جہاں مدّ ظلّہ العالی! آداب کورنش بجا آوردہ معروض میدارد۔ بندہ امروز آہنگِ ملاقاتِ یکے از صاحبانِ انگریز دارد۔ لیکن ازآنجا کہ مسکنش بیرونِ شہر در چھاؤنی قریبِ باغِ مخلدار خان است۔ رہی از سطوتِ آفتابِ مرداد خیلے ہراسان است۔ اگر پالکی عنایت گردد۔ در سایۂ عطوفتِ گرامی رہ گرائے مدعا تواند گردید۔ مگر التماس اینکہ وقتِ ملاقات دوپہر روز بر آمدہ قرار یافتہ است۔ بکہاراں فرماں باید داد کہ ہرگاہ آدمِ فلانی بیاید۔ پالکی ہمپائے او برند۔ چہ آں وقت جناب در خوابِ راحت خواہند بود + زیادہ جز تسلیم چہ عرضہ دارد۔ فقیر اسد اللہ +

از انشائے بہارِ عجم

عریضۂ چہارم

دستگیرِ بے دست و پایاں! دستِ دستیاری گشادہ باد! دیر است۔ کہ دست بردِ سرپنجۂ روزگار دست رایں بیدست یکدست شکست۔ پیش آنکہ چوں دستار دست بر سر نہاد۔ دستے بجنبانید۔ و روبروے ہرکہ بدستورِ دستوانہ دست بر دست گشتہ دستے نہ سپردہ۔ چوں زبر دستِ دستوراں

بالا دشت را دشتے داد کہ دستگیرئ ہر دشتے تواند نمود۔ دشت پیش آورد۔ اینکہ کارے از دشتم آید۔ شعر

دشتِ دشتت بدشتِ یک دشت است
دشتِ دشتی و دشت را دستور

عریضۂ پنجم

عالی جاہا! از نوشتۂ گلاب رائے دریافت شد۔ کہ ہنگامِ درخواستِ پاسخِ نیاز نامہ بر زبانِ گرامی رفت۔ کہ اکنوں خاکسار را بآں خدایگاں چہ سروکار۔ کہ خامہ گوہرے بنامش ریزد۔ ہرچند گردِ دل گردید۔ گناہے ندانشت۔ کہ شایانِ چنیں سزا باشد۔ آمدم بر اینکہ اگر چیزے سرزدہ باشد۔ گذشتنی است نہ گرفتنی۔ چہ بزرگاں گاہے گناہ از خرداں ندیدہ اند ٭ بیت

کم گناہے گناہِ من باشد
پیشِ آں بخشش از شمار افزوں

عریضۂ ششم

والا جاہا! سایۂ خداوندی پایندہ باد! نیازِ بندگانہ پایانے ندارد۔ کہ گزارد۔ ناچار بدل سپردہ اند کے ازآنچہ نوشتنی است۔ بروے خامہ مے سپارد۔ و آں این است۔ کہ دہی پاسے از روز برآمدہ پیکے رسید از اختر نگر۔ مژدہ رسانید۔ کہ از سرکارِ والا ہمگی کار و بار نام زدم گردید۔ اکنوں زود رسیدنم باید۔ چوں سامانے ندارم سخت لاچارم۔

اگر کوشش گرامی بجائے تواند رسانید - بروے کار آید

مکتوبات بجانب ہمسراں

از رقعات میرزا غالب

نامۂ اوّل کہ از دہلی بہ برادر خود میرزا علی بخش خاں نوشتہ بودند

برادر صاحب مہربان گرامی تر از جان سلامت! مداری خاں مے رسد و نامہ را مے رساند - آنچہ از کالاے نا رواے من در آنجا باشد - بوے بسپارند - و نیز آنچہ نزد منّا حقّہ بردار ودیعت است - ہم بنام گرفتہ بدہانند - شنیدہ مے شود - کہ نوّاب بدہلی مے آیند - بارے از صدق و کذب ایں خبر رقم کنید - و نیز آگہی دہید - کہ شما نیز ہمپاے نوّاب مے رسید یا نہ؟ من آں مے خواہم - کہ اگر خبر عزیمت نوّاب دروغ بودہ باشد - خود بہ فیروز پور رسم - و شرف قدم بوس عمّ عالی مقدار و مسرّت دیدار شما دریابم - عمر و دولت روز افزوں باد!

نامۂ دوم بنامِ شیخ امیر اللہ سرور تخلص

حضرت سلامت! رسیدنِ دلنواز نامہ دِل را تنومند و شاخ آرزو را برومند ساخت + گلہ از نا رسیدنِ پاسخ نامہاے خویش مے کنید - و از خدا شرم ندارید - من خود از جانبِ شما نگرانی داشتم - کہ کجائید - و چہ در سر دارید - بارے پردہ از روے کارِ شما بر گرفتم و دانستم - کہ یک چند مرا فراموش کردہ بودید - ناگاہ ورودِ جناب مولانا تراب علی صاحب بداں بقعہ اتفاق افتاد - شنیدید - کہ فلانی از سخت جانی ہنوز زندہ است - رگِ کہن بجنبید - خواستید - کہ بنامہ یاد آورید - از فراموشیٔ روزگارِ گذشتہ اندیشہ کردید - لاجرم دروغے چند برہم بافتید و آں را دیباچۂ نامہ ساختید - بہر حال دیر بمانید! و از دہر جز نیکی نہ بینید! و بہ پایہ ہاے بلند رسید! از حالِ من پرسیدہ اید چہ گویم - کہ بگفتن نیرزد - چنانکہ گفتہ اند - **فرد**

شکستہ دل تر ازآں ساغرِ بلورینم
کہ درمیانۂ خارا کنی زِ دور رہا

خیرہ سر و آشفتہ راے - نہ زباں سخن سراے - و نہ دِل از سراسیمگی بر جاے - چہار سال مے گذرد - کہ مقدمہ باجلاسِ کونسل در پیش است - و دِلم از تفرقۂ بیم و امید ریش - حکمے کہ قطعِ خصومت تواند کرد - بر نیامدہ - و ہنگام بپایاں رسیدنِ تیرہ شبِ نا امیدی در نیامدہ - حالیا بر آں سرم - کہ چوں جزوِ اعظم کونسل اشرف الامرا

لارڈ ولیم گونڈس بینٹنک بہادر بدین دیار در آید۔ بہ دامنش در آویزم ۔ و داد خواہم ۔ و راشتدعاے صدورِ حکم اخیر کنم + گروہے بر آنند ۔ کہ نوّاب عالی جناب بہ دہلی نخواہد آمد۔ و ہم ازاں رہ گذرہا بہ اجمیر خواہد رفت + اگر ہمچنین است۔ بدامن و روزگارِ من ! و آوخ از دوریِ راہ و درازیِ کارِ من ! خواشتہ اید ۔کہ نتائج طبع والاے شما بنگرم ۔ و از تراوِیدہ ہاے کام و زبانِ خود بہ شما ارمغانے فرستم۔ فرصتِ آں کجا ؟ و دماغ آں کو ؟ آمد آمدِ نوّاب گورنر و دریوزۂ اخبار از ہر در ۔ ترتیبِ افرادِ مقدمہ و تمہید نگارشِ حال ۔سنجیدنِ اندیشہ ہاے رنگا رنگ ۔ و سگالیدنِ اندازۂ بیاں ۔ آں مایہ دشتیاری و نمخوا۔ی چشم از کسے ندارم ۔ کہ چوں ورقے انشا کردہ باشم ۔ نقلِ آں تواند برداشت ۔یا چوں دفترے از بہرِ نگرِستن پریشاں کنم ۔ آں اوراقِ پراگندہ را فراہم تواند کرد۔بہر رنگ چند روز دگر معاف دارید ۔ و تا زمانے کہ بمن پیوندید ۔گاہ گاہ بنامہ زنگ زداے آیینۂ وداد باشید + اوراقِ اشعار بہ نظرِ اجمالی نگرِستہ ام ۔ و از جملہ بزرگانے کہ در آں افراد مذکور اند ۔ میرزا حیدر علی افصح را فردِ کامل دیدہ ام۔ روشے پسندیدہ و طرزے گزیدہ دارد۔ و ہمین است طرزِ مکرّمی شیخ امام بخش ناسخ و خواجہ حیدر علی آتش و دیگر تازہ خیالانِ لکھنؤ + غزلے ازاں بزرگوار مخمّس کردہ اید۔ امّا ندانم ۔کہ در حسنِ مطلع تصرّف شماست ۔یا سہوِ کاتب ۔ چہ در رکنِ اخیرِ مصرعِ اوّل کہ بہ اصطلاح عروضیاں

آں را عجز نامند - زمانے بے مزہ واقع شدہ - کہ بر صاحب طبع سلیم نہفتہ نمے ماند - دانم در اصل مصرع ایں چنیں خواہد بود - **فرد**

نہ خریدار کا حصّہ ہوں نہ حق بائع کا
میں وہ دانہ ہوں کہ گر جائے کفِ میزاں سے

نامۂ سوم بہ یکے از دوستانِ کلکتہ

کرم گسترا! والا نامہ رسید - و نویدِ فراقِ دائمیِ میرزا احمد بیگ رسانید + مے گفت - کہ بدہلی مے آیم - وعدہ فراموش راہ گردانید - و ناقہ بسر منزلِ دیگر راند + گرفتم - کہ خاطرِ دوستاں عزیز نہ داشت - چرا بحالِ خُرد سالانِ خود نہ پرداخت؟ و سایہ از سرِ شاں باز گرفت؟ وائے بے یاریٔ یاراں! و دریغا بے پدریٔ پسرانِ وے - ہر چند از مرگ نتواں نالید - و گسستنِ تار و پودِ پندارِ ہستی را چارہ نتواں کرد - لیکن انصاف بالائے طاعت است. ہنوز ہنگامِ مُردنِ میرزا احمد نہ بود - چرا آں قدر صبر نکرد - کہ بہ کلکتہ رسیدے و روئے نظر فروزش دگر بارہ دیدے؟ چرا آں مایہ درنگ نورزید - کہ حامد علی جواں گشتے و کارہا بہ اندازۂ دانشِ وے رواں گشتے؟ حیف کہ مہیں پسرش خُرد سال است! باشد کہ بحقیقت سرمایۂ پدر دانا و بگرد آوردنِ زرہائے پراگندۂ وے توانا نباشد - و باشد کہ چوں آں سرمایہ فراچنگ آرد - بباد دہد - و بر فرودستاں ستم کند - و کہیں برادراں را ناکام گذارد -

و ہر آئینہ دریں حال اُمیدے باید ہوشمند و حق شناس۔
کہ گرد چارہ بر آید۔ و غمخوارئے بے پدر ماندگاں نماید۔

بیت

مرا باشد از دردِ طفلاں خبر
کہ در طفلی از سر برفتم پدر

واللہ کہ تیمارِ آں بیچارگاں عین فرض و فرض عین است
ہم بر شُما و ہم بر میرزا ابُو القاسم خاں۔ بیکسیٔ ایں
جماعہ در نظر باید داشت۔ و غافل نہ باید بُود +

از رُقعاتِ میرزا قتیل

نامۂ چہارُم

نُورِ جبینِ مُروّت و گُلگُونۂ عارضِ فُتُوّت سلّمکُم اللہُ تعالےٰ!
لفافۂ خُطُوطِ دیروزہ کہ پانزدہم شہرِ حال بُود۔ بمُطالعہ
در آمد۔ بسیار بجا کردید۔ کہ از حُکمِ حُضُور عُدُول نکردید +
ہزارہا آفریں بر سلیقہ و شعُورِ شُما! باللہ! کہ مرضیٔ
بُزُرگانِ شُما برفتنِ صاحب بہ شُکُوہ آباد نہ بُود است و
نیست۔ و حق بجانب ایں صاحبان است۔ زیرا کہ عُلُوّ
دُودمانِ ایشاں مُقتضیٔ آں نیست۔ کہ فرزندانِ ایشاں
اطاعتِ عُمّال بکُنند۔ لیکن نزدِ من ایں اطاعت در اصل
انقیادِ حُکمِ حُضُور است۔ و با اطاعتِ عامل چہ سروکار۔
انحراف ازیں معنی بعینہٖ انحراف از حُکمِ ولی نعمت است۔

حالا ہرچہ از حضور ارشاد مے شود - بجا آرید - رایں نیابت در اصل تربیتِ شما ست - البتہ در چندے از کارِ تحصیلداری آگاہ خواہید شد - و پریروز کہ چہار شنبہ بود - از خدمتِ خاں صاحب مرخص شدم - زبانیِ آدم خود دیروز دریافت کردم - کہ اسباب خاں صاحب ہمہ روانہ شدہ بود - خود برائے رخصت در خانہ رفتہ بودند - کہ شاید یک پاس روز برآمدہ خود ہم روانہ شدند - یعنی دیروز کہ پنج شنبہ تاریخ پانزدہم بود - خاں صاحب مع الخیر از لکھنؤ روانۂ پرگنہ شدند ۔ و دیگر آنکہ من ایں وقت تنگ فرصت بودم - ازیں سبب بہ ہمیں اکتفا ورزیدہ شد - بعد ازیں خطِ طویل خواہد رسید - از تفضلاتِ حضور چہ عجب کہ وقتِ روانگیِ خود ہر جا کہ بدولت و اقبال تشریف برند شما را نیز در رکاب خود سرفراز فرمایند + زیادہ خیریت +

نامۂ پنجم

خواجۂ خواجگاں - ذو المجد و العلا - غارسِ نہالِ بلاغت در زمینِ انشا سلمکم اللہ تعالےٰ ! بعدِ اشتیاقے کہ مافوقِ آں متصور نباشد - واضح باد کہ مکتوبِ دل نواز مرقومِ بست و یکمِ شہرِ حال بصحابتِ آدمِ جالینوسِ زماں بقراطِ دوراں حکیمُ الحکما خواجہ محمد خاں صاحب رسیدہ نشاط بر نشاط ارزانی داشت + صاحبِ من ایں خطِ ہفتم است - کہ بشما نوشتہ مے شود - دریں مدت ہمگی دو خطِ صاحب

رسیدہ اشت۔ خط در ڈاکِ جنابِ عالی تلف نمے شود۔
من کہ دو سہ خط سوائے ڈاک فرستادم۔ سبب این اشت۔
کہ در خانۂ تاج الدین حسین خاں نوشتہ بہ ایشاں دادم۔
کہ ملفوفِ عریضۂ خود کہ اسمِ غلام حسین خاں صاحب روانہ
مے نمایند۔ بفرستند۔ معلوم نیشت۔ کہ سوائے ایں دو خط
ہم خطے بشما رسیدہ یا نہ۔ اگر البتہ مے رسید دریں خط
مے نوشتید۔ لیکن نمے دانم۔ آدم خاں صاحب را چہ بلا
زد۔ کہ خط نرسانید؟ خلاصہ ترجمۂ پنج مسودہ پیشتر
فرستادہ شد۔ حالا دو مسودۂ حال ہم ترجمہ شدہ مے رسد۔
دہ یا یازدہ رقعۂ دیگر ماندہ باشد۔ پیشتر در خطے احوالِ
دربار نوشتہ بودم۔ خدا داند۔ رسید یا نرسید۔

نامۂ ششم

منشی صاحب والا قدر سلمکم تعالےٰ! عجب مسودہ
نوشتہ اید۔ کہ ملا ظہوری باید۔ کہ درسِ آں از خدمتِ
صاحب استفادہ نماید۔ بشرطِ فرصت در یک روز تمامش
را مے توانم دید۔ و اصلاح کرد۔ لیکن دریں روزہا کہ
ضیقِ فرصت اشت۔ دو سہ روز خواہد کشید۔ مختصر آنکہ
غزلِ عموئے شما مے رسد۔ باید رسانید۔ و دو غزلِ نو کہ
دیروز چاپیدہ ام۔ بخدمت فرستادہ شد۔ نقلِ آں بردارید۔
و ایں کاغذ را نگاہ دارید۔ و بر کاغذِ جداگانہ ایں دو
غزل و سہ غزلِ دیگر کہ پیشتر بخدمت رسیدہ اشت۔
نوشتہ بگذارید۔ من از دستِ میرزا جی نجات یافتہ نزدِ

شما مے آیم - و ایں کاغذ و آں کاغذ ہر دو را خواہم گرفت +
و جناب آغا صاحب برائے شما وقتِ شام شیر فالودہ درست کردہ اند - شاید دو گھڑی پیش از شام برسد - و احیاناً اگر بعدِ چراغاں بفرستند - پس تعجیل در طعام بکار نخواہند برد - و تقریبِ پختنِ شیر فالودہ ایں شد - کہ شب وقتِ تواضع شما گفتید - کہ من چیز خوردہ ام - و من در دست شستن اصرار کردم - باز شما گفتید - کہ حاجت بدست شستن نیست - قدرے از شیر فالودہ خواہم چشید - ہمیں حرف باعثِ دریافت شدنِ فرطِ رغبتِ طبعِ شریف بہ شیر فالودہ گردید + زیادہ خیریت +

نامۂ ہفتم

بلاغت آفرینِ من! صاحب کلاں بروزِ جمعہ یا دو شنبہ بحضور خواہد آمد - ہنوز مبہم است - تا دوپہر معلوم خواہد شد - اگر روزِ دوشنبہ قرار مے گیرد - محمد جمال باورچی را نزدِ شما روانہ مے کنم - کہ امروز اسباب ضروری حسبِ دلخواہ خریدہ بیارد - و فردا شام مشغولِ طبخ شود - یا فردا صبح حاضر شدہ موادِ طبخ را سر انجام دہد - و شام بپزد - و اگر روزِ جمعہ معین شد - ایں جا ہم ضرورتِ طبخ داعی خواہد شد - دریں صورت شخصے از اقربائے او یا پسرش کہ در طبخ مثلِ نامبردہ باشد - خواہد رسید - اطلاعاً بقلم آمد +

نامۂ ہشتم

خواجۂ عالی جناب من! جزوِ دیگر بخدمت مے رسد۔ باید گرفت۔ و جزوِ اوّل بہ حکمِ کالاے بد بریشِ مالک بہ فقیر رد باید کرد۔ و چہار روپیہ از رشتم گرفتہ دو روپیہ بآں زنِ کور باید رسانید۔ و دو روپیہ بہ شاہ علی خاں ارماں تخلّص باید داد + و از خانِ مزبور باید پرسید۔ کہ خطِ دیروزہ کہ در امام بارۂ میرزا حاجی صاحب بردہ بودی۔ بہ کہ دادی؟ زیادہ خیریّت + دواے مذکور گرسنۂ بِلسیار کرد۔ دو روز خوردم۔ امروز ترک کردم + آغا رجب ایں وقت نشستہ اند۔ یک بہل بہ اتّفاقِ دو کس بدوازدہ روپیہ تا اکبر آباد انفصال یافتہ + بہلیاں دریں زمانہ کمیاب اند۔ اگر بہلی بہ بہ ہم رسد خوب است۔ ورنہ بہ یک سواری اکتفا کردہ براہ مے افتد + اگر شخصِ چارمیں ہم بہم رساند + اگر امروز و فردا بہم رسید۔ خوب است۔ و الّا بہمیں سہ کس اکتفا ورزیدہ براہ مے افتد + چوں ایں کتاب ہنوز ابتدا ندارد۔ لہٰذا ابواب و فصولِ آں را بہ سرخی مقیّدِ تحریر نکردہ ام۔ وقتیکہ خطبہ و ہرچہ تبع آں نوشتہ میشود۔ آں وقت سرخیہا چنداں دشوار نیست + زیادہ خیریّت +

از انشاے بہارِ عجم

نامۂ نہم

جانِ من! خواہشِ نیک یار باد! آرزومند میخواست۔

کہ اند کے از پشیاریٔ رنجہاے دُوری کہ بہ او رُو داد۔ بر نگارد۔ خامہ رُو سیاہ دید و کاغذ کوتاہ۔ ناچار بدِل گُذاشتہ بنگارِش سرگُذشت مے گراید ٭ خوشم بہ اینکہ خُوشی نامہاے ایشاں پئے ہم رسیدند ٭ گُناہ بخشیٔ خُود کہ آرزو کردہ اند۔ شایستگیٔ شُما شت۔ وگرنہ دریں ہنگام کرا سرِ آں کہ بر سرِ چنیں سخن آید ٭ آزمُودہ ام۔ کہ بیک دم ہزار گُناہ مے کُنم۔ و درے از بخشایش نے زنم۔ واے بر من! و آفریں بر ایشاں! آمرزگارِ جہانیاں ہمواره بریں دانش داراد! بخُدا! کہ بستگی ازآں شائستہ کردار نے داشتم۔ و تا بزیست نخواہم داشت٭ چُوں ماہے چند بر آمد۔ کہ از خرسندیٔ خُود آگاہ نساختند۔ گُونہ شکر رنجی رسیدہ بُود۔ کہ شبدیزِ خامہ را از شاہراہِ نامہ نگاری باز داشتم۔ اکنُوں کہ پَے بہ کینہ بُردید۔ و تن بہ نیاز دادید۔ نگارے از خُوشخُوے ایشاں بہ تختۂ دِل بنگاشتم۔ کہ گاہے ناپدید نتُواند شُد ٭

ابیات

از گُناہت ہمہ گُذر کردم	کینۂ تو ز دِل بدر کردم
شاد مے باش و یاد مے آور	دوستاں را بہ مژدۂ خوشتر

نامۂ دہُم

خوشۂ انگوُر رسید۔ شیریں کام گردانید ٭ خُوشا میوۂ کہ پارسیاں از رُوے بُزرگی ریش بابایش دانند۔ و تازیاں

بہ جان و دل فخر بیش خوانند۔خوشہ اش را خوشۂ پروین تواں خواند- اگر از دانہاے پروین شیرۂ جاں بخش بر آید ۔ و ہر دانہ اش را گوہرِ یکتا باید شمرد -اگر آب گوہر مستی افزاید ۔ از نزاکتِ پوستش سوارانِ آب ہموارہ در گرداب شرم سر گرداں - و از رشکِ شیرہ اش لبِ شیریں دہناں ہمیشہ زیرِ دنداں ۔ نامش را اگر بر زباں گردانند- زر یابند-تا بہ پردگیِ چشمش نگزینند- ہیچ نہ بینند ۔ آویزۂ گوشِ خوباں است-کہ از زمرد ساختہ آب مروارید درو پُر کردہ اند - و یا گوہرِ دلِ پاکاں کہ از ہوا و ہوس پرداختہ مےِ مِہرِ خدا درو در آوردہ اند ۔ درختش کہ بار دار است - چوں بار نہد - دخترے زاید -و آں دختر ہوش از سرِ جہانے رباید ۔ خوش گفت آنکہ گفت - **بیت**

تاک را سیراب ساز اے ابرِ نیساں در بہار
آب تا مے مے تواند شد چرا گوہر شود

نامۂ یازدہم

انبہاے نغز پُر مغز فرستادۂ آں مہرباں رسید- کامِ جاں را شیریں گردانید - وہ ! چہ میوہ کہ گلش مولا ست و بارش انبیا -دیدن مانندِ ایں شیریں پیکرے ندیدہ- و شنیدن در ہیچ شیرینی ایں گونہ مزہ نشنیدہ - **ابیات**

زِ سبزی بر زمرد لب گشادہ
بہارِ تازہ در سبزی نہادہ
زہے تخمے بکشتِ کار کشتند
کہ زیرِ پوستش موئے سرشتند
برنگِ دردمنداں زرد رخسار
بگاہِ پختگی سازد نمودار

چو شیریں پیکرش خوباں بدیدند	بصد خواہش لبِ او را مکیدند
زہے خوش پختہ کارے زرد روئے	کہ دارد دوشتش ہر تازہ خوئے
بُود شیرین و فرہادی نماید	کسے را ایں سخن باور نیاید

نامۂ دوازدہم

فرد

دشمنِ زندگیست موئے سفید روئے دشمن سیاہ باید کرد

از داروئے شنیدہ شد - کہ نزدِ شما ست - و پیر را جواں مے سازد - ہرچند خواہشِ ایں گونہ دارو درخواستِ سیاہ روئی است - مگر بسخنِ آنکہ سیاہی اگر ہمہ گناہ است پیراں بسفید روئی مے خرند - و سپیدی اگر ہمہ نیکی است بہ موئے روا ندارند - اگر اندکے برائے دوست فرستادہ شود - ہر آئینہ روے را سیاہ نمودہ ہر مو را بہ سپاس گذاری گماشتہ آید +

بیت

پیرانہ سرم سرِ جوانی دارمو
اے تازہ جواں پئے خدا بخشے دِہ

نامۂ سیزدہم

بیت

از نامۂ تو پیدا بوئے نوازش آمد
شاید بکُنہِ کارم پنہاں رسیدہ باشی

نامۂ دل نواز از جاں رسید - ہر موئے تنم گردِ نوازش

گردید + در جستجوے رہزبانے کہ پاس رہنر تواند داشت ۔ چشم دوختہ بودم ۔ در دیدہ نمے آمد ۔ گماں بردم ۔ کہ نیافریدہ اند ۔ کہ ستایش گرامی گوہر گوش شنیدن شد ۔ خواستم ۔ کہ آرزوے دیرین بخامہ سپارم ۔ ازآں سو پیشگامی رفت ۔ شنید بدیدہ رسیدہ ۔ اکنوں دل نمے شکیبد ۔ یا گامے چند پیش نہند یا دستوری دہند ۔ کہ خود رسم +

نامۂ چہاردہم

فرد

بیاموزد ز پاپوشت رو بے پا نوازی را
کسے کو پا نہد در راہ بخشش از سر ساماں

جفت پاپوش کہ از راہ بے پا نوازی براے پائدارئے ایں پیر و خاکسارے پا براہ نہادہ بود ۔ از ہمگاماں توانِ پیشگامی بخشید ۔ چوں رسید ۔ اگر بادپاے خامہ مانند رخشِ روزگار بہ ہمہ شتابی شب و روز گردش نماید ۔ از گشادگیِ میدانِ سپاسِ آں بخششِ بے پایاں گامے نہ سپردہ باشد +

نامۂ پانزدہم

از من بر من رہزباں تر ۔ نامۂ گرامی در ہنگامے کہ دیدہ در رہیں بود ۔ رسید ۔ براے کاریکہ نوشتند ۔ بے آنکہ ازآں سو چشمکے رود ۔ پیش نہادہ است ۔ و ہموارہ ہمیں آرزو کہ کوششم گرہ از کار کسے کشاید ۔ و کارے از

دشتم آید۔ کہ آفرین و ستایش را شاید + پس از چندے بخت بکام مے شوید۔ شتابی نکنید +

نامۂ شانزدہم

در ہنگامے کہ بادِ فیروزی از ہر سو مے وزید۔ و گلبانگِ فرخی و کامرانی بگوشِ جہان و جہانیاں مے رسید۔ پیکے باد رفتار مژدۂ فیروزیِ فیروز گڑھ رسانید۔۔ دوگانۂ سپاس بدرگاہِ داور بجا آوردہ شادیانۂ شادی بلند آوازہ ساخت + کاریکہ دریں کارزار از دستِ آں شیرِ بیشۂ جوانمردی آمد۔ روکشِ کارنامۂ رستم و اسفندیار است۔ فیروزی بخشِ دلیراں ایں شگونِ فرخ را آغازِ کارہاے سنجیدہ گرداناد ! قطعہ

خوش کارنامہ ایست کہ آمد بروےِ کار | ایں کار از تو آید و مرداں چنیں کنند
یابند دست گر بہ سخن خنجر و کماں | بر دست و بازوےِ تو ہزار آفریں کنند

مکتوبات بطرفِ خرداں

از رقعاتِ میرزا غالب

رقعۂ اوّل

نورِ دیدۂ غالب آشفتہ نوا یوسف میرزا کہ چہ گوہم از

رفتنش بر من رچہ رفت - فرا رسیدہ باشد - کہ ہرزہ رہ بُریدند - و رنج رہ روی کشیدند - جدّۂ ماجدۂ خود را بہ فرّخ آباد نیافتہ باشند - بارے سعادتے کہ در غمگساری و خدمتگاریٔ خالِ فرّخ فال اندوختہ اند - مفتِ ایشان است ، میر مہدی کہ بہ جے پور رفتہ اند - و یارِ عزیز یوسف علی خاں کہ در بنارس جا دارد - سلامہا بہ شما ازمغاں مے فرستند ، کاش بیائید - کہ تا آں ہمہ کہ نزدِ من فراہم است - از من بستانید ، نامۂ شما بہ من رسیدہ است - و ایں کہ من مے نویسم - پاسخ آن است - زنہار با مردم آں شہر میاویزید - و طرحِ ستیزہ مریزید - گفتارِ موزوں کہ آں را شعر نامند - در ہر دِل جاے دیگر - و در ہر دیدہ رنگے دیگر - و سخن سراپاں را ہر زخمہ جنبشے دیگر - و ہر ساز آہنگے دیگر دارد - از دید و دانشتِ دیگراں چشم پوشید - و در افزوں آگاہیٔ خویش کوشید - اسد اللہ غالب ،

از رُقعاتِ میرزا قتیل

رُقعۂ دوم

خواجہ امامی صاحب سلّمکم اللہ تعالیٰ ! دیروز رُقعہ رسید - و مضمون دریافت گردید ، البتہ رُقعہاے تُرکی خالی از مزہ نیست - براے اینکہ خوانندہ را ازاں لذّتے

دشت دہد - باریں طریق نوشتہ شد - و بیشتر ایں حرکت بہ ایماے عموے شما ست + آمدم بر ذکرِ دیگر - بہ تاریخ ہفتدہم سہ گھڑی شب گذشتہ نکاحِ میر تقی خواندہ خواہد شد - بہ جناب قبلہ و کعبہ یعنی جدّ امجدِ خود عرض باید کرد - کہ بروزِ یکشنبہ رُشتم را براے مسند خواہم فرستاد + پوشیدہ نماند - کہ در نکاح زیادہ از سہ آدم - کہ یکے ازآں حاجی کربلائی صاحب ہستند - نخواہند بود + خلاصہ ایں کہ فرداے نکاحِ میرِ موصوف و زوجہ اش زعفرانی پوش خواہند شد - و بہ تاریخ بست و دوم رسم ساچق بہ عمل خواہد آمد - و فرداے آں حنا بندی - و بست و چہارم یعنی شبِ بست و پنجم مجلسِ عروسی مرتب خواہد شد +

رقعۂ سوم

بلند دستگاہِ من سلامت ! ازیں غزلِ شما معلوم شد - کہ طبیعتِ شما موزوں و مناسب با فنِ شعر است - لیکن بسیار متوجہِ ایں نباید بود - چرا کہ لذت ایں بے پیر آدمی را از تحصیلِ علومِ شریفہ باز مے دارد - کم کم گفتہ باشید - مضایقہ ندارد - وقتیکہ قدرے عربیت بہم خواہد رسید - و در صحیح و غلط قوتِ ممیزہ پیدا خواہد شد - آں وقت تعلیمِ اسرارِ ایں فن ہم بہ عمل خواہد آمد + ایں ہر دو خط را حوالۂ میاں امیر محمد کہ آں شب از باندہ آمدہ بودند - ہر گاہ بیایند - باید نمود - یقین است - کہ براے گرفتنِ فرمایشِ میرزا مغل خواہند آمد +

رُقعۂ چہارم

خواجہ امامی صاحب سلّمکُم اللہ تعالےٰ! دیروز بپاسِ خاطرِ شُما در مُقدمۂ شیخ محمّد حُسین عرضی بجائے معلوم فرستادہ بُودم - آنچہ دستخط شُدہ است - راقم را از اوّل ہمیں گمان بُود - لیکن بپاسِ خاطرِ شُما نوشتہ شُد + نوکری در سرکارِ ایشاں خیلے مُشکل است - کسانیکہ ایں سرکار را ندیدہ اند - ہوس دارند - و آنہا کہ نوکر اند - در فکرِ ترک بسر مے برند - لیکن توقُفے کہ در ترکِ نوکری رُو مے دہد - از سبب بر نیامدنِ تنخواہ ہست - در انتظارِ بر آمدنِ تنخواہِ اوّل تنخواہِ دیگر جمع مے شود - بیچارہا ایں قدر پول بخانہ ندارند - کہ از تنخواہ دست بردارند +

رُقعۂ پنجم

نسترنِ نو بہارِ انشا پردازی و عندلیبِ شاخسارِ بذلہ طرازی حفظکُم اللہ تعالےٰ! یقینِ کُلّی است - کہ بعدِ آمدنِ فقیر بہ ایں طرف ہم شُغلِ فارسی بطورِ خُود با عموئے شفیق داشتہ باشید - من ہم در دو سہ رُوز مے رسم - لیکن خُدا کند - کہ باراں بایستد - گرد و غبار سہل است - و الّا در کُوچہائے لکھنؤ راہ رفتن خیلے دُشوار خواہد بُود + آمدم بر مطلب - چہار انار و یک ناشپاتی و یک بہی و چند دانۂ انگور و چند تا خُوبانی و قدرے پستہ و کشمش کہ از حضُور برائے من آمدہ بُود - بجنسہٖ نزدِ شُما فرستادہ شُد -

باید کہ بطورِ مناسب میانۂ خود ہا حصۂ خود بگیرید + زیادہ خیریت + مکرر آنکہ بعدِ تمام نمودنِ رقعہ ایک رکابیٔ کیلہ کہ سیزدہ کیلہ دارد - ہم عنایت شد - ایں ہم مے رسد +

رقعۂ ششم

خواجہ امامی صاحب سلمکم اللہ تعالیٰ! بعدِ اشتیاق مخفی نماند - کہ از دیروز در عجب ریگستانے افتادہ ایم - کہ ہیچ بہم نمے رسد - امروز مقام است - فردا کوچ - لیکن مقامِ امروزہ دریں ارضِ ذات الرمال بر من ناگوار است + صبحے مار بر آمدہ بود - پیادہا کشتند + دیگر آنکہ پنج روپیۂ بدستِ ہمیں آدم مے رسد - گرفتہ پیشِ خود نگاہ دارید - و ہر گاہ مردم معلوم بیاید - باید داد - کہ بیچارہ بہ مصرفِ خود در آرد +

رقعۂ ہفتم

عزیز از جانِ من! پریروز یک خط اسمۓ عمو صاحب شما نوشتہ در ڈاک رسانیدہ ام - یقیں کہ رسیدہ باشد یا برسد - در ہماں خط سطرے چند برائے شما ہم است - ملاحظہ خواہید کرد + حالا از طرفِ عبارتِ شما خاطرِ فقیر جمع است - لیکن اندک خط پیدا باید کرد - کہ رو برائے تحصیل ہمیں عمر است - وقتے کہ خط پیدا شد - خط کجا - و بدانید - کہ بہترین علوم علمِ تحصیلِ معاش و بہم رسانیدنِ ترفع در امثال و اقران است - خوشا وقتِ

فرزندیکہ بزورِ بازو حقِ والدین ادا نماید - از اطوارِ شما
مے بارد - کہ چیزے خواہید شد - بہر حال از فارسی حرف
زدن دشت بر نخواہید داشت - کہ ایں دولت نصیب ہرکس
نمے شود - و دیگر چیزہا از کتاب حاصل مے تواں کرد -
ایں بغیرِ صحبت دشت نمے دہد - ہر چند مشکل است -
برائے شما پر آسان است - زیرا کہ تسویداتِ شما ہمہ
روزمرہ است - آنچہ در خطوط مے نویسید - ہمیں در
حرف زدن بکار برید - حالا ہم فارسیٔ شما قابلِ مذمت
نیست - ایں قدر ہست - کہ کم حرف مے زنید - و در
حرف زدن دم بند مے شوید - ایں خوب نیست - روانی از
ہمہ چیز بہتر است + امروز دریں جا مقام بود - فردا
مائیم و کوچ پیشتر + زیادہ خیریت +

از انشاے بہارِ عجم

رقعۂ ہشتم

عزیزِ من ! از ستم پرہیز و از آزارِ مردم گریز کارے است
سترگ - چہ ہرگاہ ستمگار از زور و ستم در ماند ستمش گیرد -
بیشتر ستم رسیدہ نگذارد - و کمتر بہ بہانۂ دیگر از پا در آرد +
سگِ تازی کہ آہو گیر گردد بگیرد آہوش چوں پیر گردد

رقعۂ نہم

برادرِ من ! دریں سراے ناپائدار خوابے کمُن و آبے

مخواہ - کہ دمے نیاسائی - و اندکے سیراب نشوی - زادے بردار - کہ بکار آید - و کارے کُن - کہ پشیمانی نہ زاید - ہرچہ دیر نپاید - دِلبستگی را نشاید - جہاں رُوزے چند - انجام کار باخُداوند - از ہمہ گُسستہ بہ او پیوند - و دِل از ہمہ برداشتہ بہ او بند +

رُقعۂ دہم

ناز پرورِ من ! کاہِ پارینہ برباد دادن از پاے مردی دُور اشت - و از باد فروشی نزدیک - اگر دستے باشد - در آستیں دارند - بروزگار بکار آرند +

رُقعۂ یازدہم

عزیزُ القدر ! از نوشتۂ کوتوالِ جہاں آباد دریافت شُد - کہ تنے چند خانہ بدوش گندُم نماے جَو فروش بہ پیرایۂ درویشی آراستہ و بسنجیدگی و آراستگی پیراستہ در بازار فرود آمدند - و بزباں آرائی و جادُو بیانی دِلِ باشندگانِ آں جا بدست آوردند - از پیدا و پنہانِ ہمہ آگاہ شُدند - آنگاہ پیشۂ خُود فرا گرفتند - رُوزہا بروشِ مردانِ خُدا مے پرداختند - و شبہا بدُزدی مے ساختند - در اندکے اندوختۂ مردُماں گرفتند - و رفتند - باید کہ پۓ آنہا شناختہ گرفتار سازند - اندک نوشتہ را بسیار دانند +

انتخاب از سکندر نامہ

خراجِ خواستنِ دارا از سکندر و جواب دادنِ او

بیا تا ز بیداد شوئیم دست	کہ بیداد نتواں ز بیداد رست
چہ بندیم دل در جہاں سال و ماہ	کہ ہم دیو خانہ است و ہم غولِ راہ
جہاں وامِ خویش از تو یکسر برد	بجرعہ فرشتد بہ ساغر برد
چو باراں کہ یکیک مہیا شود	شود سیل و آنگہ بدریا شود
بیا تا خوریم آنچہ داریم شاد	درم بر درم چند باید نہاد
نہنگے بما بر گزر کردہ گیر	ہماں گنج ناخوردہ را خوردہ گیر
ازاں گنج کاورد قاروں بدست	سرانجام در خاک بیں چوں نشست
چہ باید نہادن بریں خاک دل	کزو گنجِ قاروں فرو شد بگل
ازاں خشتِ زرینِ شدادِ عاد	چہ آمد بجز مردنِ نامراد
دریں باغِ رنگیں درختے نرست	کہ ماند از قفاے تبرزن درست
گذارش کنِ زیورِ تاج و تخت	چنیں گفت کاں شاہِ فیروز بخت
یکے روز فارغ دل و شاد بہر	بر آسودہ بود از ہوسہاے دہر
مئے ناب در جامِ شاہنشہی	گہے پُر ہمے کرد و گاہے تہی
حکیمانِ ہشیار دل پیشِ او	خردمند مونس خرد خویشِ او
بہر نشبتے کامد از بانگِ چنگ	سخن شد بسے بر نمطہاے تنگ

بهر جرعهٔ می که شه می فشاند — مهندس درختی درو می نشاند
درخشان شده می چو روشن درخش — قدح شکر افشان و می نوش بخش
دماغ نیوشندگان سرگران — ز نوش می و رود رامش گران
سرشک قدح نالهٔ ارغنون — روان کرده از دیدها رود خون
زهی زخم کز زخمهٔ چون شکر — شود رود خشکی بدو رود تر
در آن بزم آراسته چون بهشت — گل افشان تر از ماه اردی بهشت
سکندر جهان جوی فرخ سریر — نشسته چو بر چرخ بدر منیر
ز دارا در آمد فرستادهٔ — سخن گوی روشن دل آزادهٔ
چو خسرو پرستان پرستش نمود — هم او را و هم شاه خود را ستود
چو کرد آفرین بر جهان پهلوان — شنیده سخن کرد با او روان
ز دارا درود آوریدش نخست — نداده خراج کهن باز جست
که چون بود کز گوهرین تخت و تاج — ز درگاه ما وا گرفتی خراج
زبونی چه دیدی تو در کار ما — که بردی سر از خط پرگار ما
همان رسم دیرینه را کار بند — مکن سرکشی تا نیابی گزند
سکندر نه گرمی چنان بر فروخت — که از آتش دل زبانش بسوخت
کمان گوشهٔ ابروش خم گرفت — ز تندیش گوینده را دم گرفت
چنان دید در قاصد راه سنج — که از جوش دل مغزش آمد برنج
زبان چون بگرمی بر آشفته شد — سخنهای ناگفتنی گفته شد
فرو گفت لختی سخنهای سخت — که گوید خداوند شمشیر و تخت
کرا در خرد رای باشد بلند — نگوید سخنهای ناسودمند
زبان کو بگرمی صبوری کند — نه دوری کن خویش دوری کند
سخن گرچه با او زبانزه بود — نگفتن هم از گفتنش به بود
چه خوش گفت فرزانهٔ پیش بین — زبان گوشتین است و تیغ آهنین

نباشد بخود بر کسے مهرباں
که گوید هر آنچه آیدش بر زباں

گذارنده پیرے کیانی سرشت
گذارش چنیں کرد ازآں سرنوشت

که وقتیکه از گوهر و تیغ و تاج
ز یوناں شدے پیش دارا خراج

دراں گوهریں گنج بن ناپدید
بدے خایهٔ زر خدا آفرید

منقش یکے خسروانی بساط
که بینندہ را تازہ کردے نشاط

چو قاصد زباں تیغ پولاد کرد
خراج کهن گشته را یاد کرد

برو بانگ زد شهریار دلیر
که نشواں ستد غارت از تند شیر

زمانه دگر گونه آییں نهاد
شد آں مرغ کو خایه زریں نهاد

سپهر آں بساط کهن در نوشت
بساط دگر ملک را تازه گشت

همه سال گوهر نخیزد ز سنگ
گهے صلح سازد جهاں گاه جنگ

بگردن کشی بر میاور نفس
بشمشیر با من سخن گوے و بس

ترا آں کفایت که شمشیر من
نیارد سر تخت تو زیر من

چو من پا رکابی که برداشتم
عنان جهاں بر تو بگذاشتم

تو با آنکه داری چناں توشهٔ
رها کن مرا در چنیں گوشهٔ

بر آنم میاور که عزم آورم
بهم پنجگی با تو رزم آورم

بیک سو نهم مهر و آزرم را
بجوش آورم کینهٔ گرم را

مگر شه نداند که در روز جنگ
چه سرها بریدم در اقصاے زنگ

بیک تاختن تا کجا تاختم
چه گردن کشاں را سر انداختم

کسے کاز مغانی دهد طوق و تاج
چو زنهاریاں چوں فرستد خراج

ز من مصر باید نه زر خواشتن
سخن چوں زر مصری آراشتن

به بیں پایگاه مرا تا کجاشت
بدیں پایه باید ز من مایه خواشت

میانگیز فتنه میفروز کیں
خرابی میاور در ایراں زمیں

ترا ملکے آسوده بے داغ و رنج
مکن ناسپاسی دراں مال و گنج

مشوران بخود کامی ایام را	قلم در کش اندیشهٔ خام را
ز من آنچه بر ناید آنرا مخواه	چنان باش با من که با شاه شاه
فرستاده کین داستان گوش کرد	سخنهای خود را فراموش کرد
سوی شاه شد داغ بر دل کشان	ستابنده چون برق آتش فشان
فرو گفت پیغامهای درشت	کزو سرو بن را دوتا گشت پشت
چو دارا جواب سکندر شنید	یکی دور باش از جگر بر کشید
به تندی یکی داستان یاد کرد	کزان شد بنوشنده را روی زرد
که بی سکّه را چه یارا بود	که هم سکّهٔ نام دارا بود
بخندید و گفت اندر آن زهر خند	که افسوس بر کار چرخ بلند
فلک بین چه ظلم آشکارا کند	که اسکندر آهنگ دارا کند
سکندر نه خود گر بود کوه قاف	که باشد که با من شود هم مصاف
چنان پشّه را بجنگ عقاب	کم از قطره دان پیش دریای آب
سبک قاصدی را بدرگاه او	فرستاد و شد چشم در راه او
یکی گوی و چوگان بقاصد سپرد	قفیزی پر از کنجد ناشمرد
در آموختش راز آن پیشکش	بدان تعبیه شد دل شاه خوش
سوی روم شد قاصد تیز گام	ز دارا پذیرفته با خود پیام
ز ره چون بر آمد بر شاه روم	فروزنده شد همچو آتش ز موم
سر افگنده در پایهٔ بندگی	نمودش نشان پرستندگی
نخستین گره کز سخن باز کرد	سخن را بچربی سر آغاز کرد
که فرماندهان حاکم جان شدند	فرستادگان بنده فرمان شدند
چه فرمایدم شاه فیروز رای	که فرمان فرماندهٔ آرم بجای
سکندر بدانست کان عذر خواه	پیام درشت آرد از نزد شاه
به پیغاره گفتا بیاور پیام	پیام آور از بند بگشاد کام

متاعیکه در بُنگهِ خویش داشت ‌ ‌ ‌ بر آورد و یکیک فرا پیش داشت

چو آورده پیشِ سکندر نهاد ‌ ‌ ‌ به پیغامِ دارا زباں بر گشاد

زِ چوگان و گوے اندر آمد نخست ‌ ‌ ‌ که طفلی تو بازی بایں کُن دُرُست

وگر آرزوے نبرد آیدت ‌ ‌ ‌ ز بیهودگی دل بدرد آیدت

همان گنجدِ نا شمرده فشاند ‌ ‌ ‌ کزیں بیش خواهم سپه بر تو راند

سکندر جهاں داورِ هوشمند ‌ ‌ ‌ دریں فالها دید فتح بلند

مثل زد که هر کو گریزد زِ پیش ‌ ‌ ‌ بچوگاں کشیدن تواں سوے خویش

مگر شه ازاں داد چوگاں بمن ‌ ‌ ‌ که تا زو کشم مُلک بر خویشتن

همان گوے را مردِ اختر شناس ‌ ‌ ‌ بشکلِ زمیں مے نهد در قیاس

چو گوےِ زمیں شاه ما را سپرد ‌ ‌ ‌ بدیں گوے خواهم ازو گوے برد

چو زیں گونه کرد آں گذارش گری ‌ ‌ ‌ بگنجد در آمد در آں داوری

فرو ریخت گنجد بصحنِ سرائے ‌ ‌ ‌ طلب کرد مرغانِ گنجد ربائے

بیک لحظه مرغاں درو تاختند ‌ ‌ ‌ زمیں را ز گنجد بپرداختند

جوابیست گفتا دریں رهنموں ‌ ‌ ‌ چو روغن که از گنجد آید بروں

که گر لشکر از گنجد انگیخت شاه ‌ ‌ ‌ مرا مرغِ گنجد خور آمد سپاه

پس آنگه قفیزے سپندانِ خرد ‌ ‌ ‌ بپاداشِ گنجد بقاصد سپرد

که شه گر کشد لشکرے بیقیاس ‌ ‌ ‌ سپاهِ مرا هم بدینساں شناس

چو قاصد جواب چنیں دید سخت ‌ ‌ ‌ به پشتِ خرِ خویش بر بست رخت

به دارا رساند از سکندر جواب ‌ ‌ ‌ جوابے گلوگیر چوں زهرِ ناب

بر آشفت ازاں تیرگی شاه را ‌ ‌ ‌ که حجّت قوی دید بد خواه را

جهاندار دارا بداں داوری ‌ ‌ ‌ طلب کرد از ایرانیاں یاوری

ز چین و ز خوارزم و غزنین و غور ‌ ‌ ‌ زمیں آهنیں شد ز نعلِ ستور

سپاهے بهم کرد چوں کوه قاف ‌ ‌ ‌ همه سنگ فرسا و آهن شگاف

چو عارض شمارِ سپہ بر گرفت | خرد ماند عقل از شمردن شگفت
ز جنگی سوارانِ چابک رکاب | بہ نہصد ہزار آمد اندر حساب
جہانجوے چوں دید کز لشکرش | ہمے موج دریا زند کشورش
سپاہے چو آتش سوے روم راند | کجا او شد آں بوم را بوم خواند
بہ ارمن در آمد چو دریاے تند | صبا را شد از گردِ او پاے کند
زمیں بر زمیں تا باقصاے روم | بجوشید دریا بلرزید بوم
علف در زمیں گشت چوں گنج گم | ز نعلِ ستورانِ پیکانہ سم
پئے شاہ گر آفتابی کند | بہر جا کہ تابد خرابی کند
بیا ساقی آں راوقِ روح بخش | بکارم دلم بر فشاں چوں درخش
من او را خورم دل فروزی بود | مرا او خورد خاک روزی بود

ترتیب کردنِ سکندر لشکر را بحربِ دارا

چہ نیکو متاعیست کار آگہی | کزیں نقد عالم مبادا تہی
بعالم کسے سر بر آرد بلند | کہ در کارِ عالم بود ہوشمند
بہ بازی نہ پیماید ایں راہ را | نگہدارد از دزد بنگاہ را
نیندازد آں آلت از بارِ خویش | کزو روزے آساں کند کارِ خویش
میفگن گوال گرچہ عار آیدت | کہ ہنگامِ سرما بہ کار آیدت
خرے بر گریوہ ز سختی بمرد | کہ از کاہلی جُل با خود نبرد
گزارندۂ شرحِ شاہنشہی | چنیں داد پرسندہ را آگہی
کہ دارا چو لشکر بہ ارمن کشید | تو گفتی کہ آمد قیامت پدید
نبود آگہ اسکندر از کارِ او | کہ آرد قیامت بہ پیکارِ او
رسیدند زنہاریاں خیل خیل | کہ طوفاں بدریا در آورد سیل
شبیخونِ دارا در آمد ز راہ | ز پولاد پوشاں زمیں شد سیاہ

پژوہندهٔ گفت بد خواه مست — شب و روز غافل شد آنجا کہ ہست
برو شاه گر یک شبیخوں کند — ز ملکش ہمانا کہ بیروں کند
سکندر بخندید و دادش جواب — کہ پنہاں نگیرد جہاں آفتاب
ملک را بوقتِ عناں تافتن — بدزدی نشاید ظفر یافتن
پژوہندهٔ دیگر آغاز کرد — کہ دارا نہ چنداں سپہ ساز کرد
کہ آنرا شمردن تواں در قیاس — کسانیکہ ہستند لشکر شناس
سکندر بدو گفت یک تیغ تیز — کند چرم صد گاو را ریز ریز
یکے گرگ را کو بود خشمناک — ز بسیاریٔ گوسفنداں چہ باک
سپہ را جواب چناں ارجمند — پسند آمد از شہریارِ بلند
خبر گرم تر شد ہمے ہر زماں — کہ آمد بروم اژدہاے دماں
سکندر چو دانست کاں تند میغ — بہ تندی بر آرد ہمے برقِ تیغ
فرستاد تا لشکر از ہر دیار — روانہ شود بر درِ شہریار
ز مصر و ز افرنجہ و روم و روس — شد آراستہ لشکرے چوں عروس
چو انبوه شد لشکرِ بیکراں — عدد خواست از نامِ نام آوراں
خبر داد عارض کہ ششصد ہزار — بر آمد دلیرانِ مفرد سوار
چو شد ساختہ کارِ لشکر تمام — یکے انجمن ساخت بے رود و جام
نشستند بیدار مغزانِ روم — بمہرِ ملک نرم کردند موم
شہ از کارِ دارا و پیکارِ او — سخن راند و پیچید در کارِ او
چنیں گفت کایں نامور شہریار — کمر بست بر جستنِ کارزار
چہ سازیم تدبیرش از صلح و جنگ — کہ آمد باویزش ایں کار تنگ
اگر بر نیاریم تیغ از نیام — بمردی ز ما بر نیارند نام
وگر تاج بستانم از تاجور — بہ بیداد خود بستہ باشم کمر
کیاں را گے از ملک بیروں کنم — من راہِ رہزنی با کیاں چوں کنم

بترسم که اختر بدین تیرگی　　بداندیشِ ما را دهد چیرگی
چه تدبیر باشد درین رسم و راه　　کزو کار بر ما نگردد تباه
باندیشهٔ خوب و رایِ صواب　　پدید آورید این سخن را جواب
جهاندیده پیرانِ بیدار هوش　　چو گفتارِ گوینده کردند گوش
بپاسخ گشادند یکسر زبان　　دعا تازه کردند بر مرزبان
که سرسبز باد آں همایوں درخت　　که نامش بلند است و نیروش سخت
به تاج و به تختش جهاں تازه باد　　سرِ خصمِ او تاجِ دروازه باد
همه رایِ تو هست چوں دیں درست　　درشتی چه باید زِ ما باز جست
ولیکن زِ فرمانِ تو نگذریم　　بجز راهِ فرمانِ تو نسپریم
چناں در دِل آید جهاندیده را　　همه زیرکانِ پسندیده را
که چوں کینه ورزد دِلِ کینه خواه　　همه خارِ وحشت در آید زِ راه
تو نیز آتشِ کینه را بر فروز　　که فرخ بود آتشِ کینه سوز
تو سروِ نوی خصم بیدِ کهن　　کجا سر کشد بید با سرو بن
کهن باغ را وقتِ نو کردن است　　نواں را حسابِ درو کردن است
بدیبایِ ایں دولتِ تازه عهد　　عروسِ جهاں را بر آرای مهد
بداندیشِ تو هست بیدادگر　　بپیچد رعیت ز بیداد سر
چه باید هراسیدنت زاں کسے　　که دارد هم از خانه دشمن بسے
قلم در کش آیینِ بیداد را　　کفایت کن از خلق فریاد را
زِ خصمِ تو چوں مملکت گشت سیر　　بخصم افگنی پاے در ره دلیر
تنورے چنیں گرم در بند ناں　　ره انجام را گرم تر کن عناں
کجا شاه را پاے ما را سر است　　دلے کو گزیں داوری برتر است
تمنایِ شه را که بر هم زند　　کرا زهره باشد که ایں دم زند
بر آں ختم شد رخصتِ رهنموں　　که شه پیش دستی نیارد بخوں

نگهدارد آزرمِ تختِ کیاں
بخونریزی اوّل نه بندد میاں

سکندر چو در حکمِ ایں داوری
ز لشکر کشاں یافت آں یاوری

بدستورئے رخصتِ راستاں
بلشکر کشی گشت همداستاں

یکے روز کز گردشِ روزگار
بدست آمدش طالعِ کامگار

بفالِ همایوں بترتیبِ راه
بفرمود کز جا بجنبد سپاه

عناں تاب شد شاهِ فیروز جنگ
میاں بسته بر کینِ بدخواه تنگ

ز شمشیرِ پولاد چوں شیرِ مست
بکشور کشائی کلیدے بدست

سپاهے چو زنبور پُر نیشتر
ز غوغاے زنبور هم بیشتر

نشاں باز جُست از درفشِ بلند
که ماند از فریدونِ فیروزمند

بوقتے که آں وقت سازنده بود
فلک دوستاں را نوازنده بود

بسے برتر از کاویانی درفش
بمنجوق بر زد پرندِ بنفش

صنوبر ستونے به پنجه ارش
بخونِ جگر یافته پرورش

برو اژدها پیکرے از حریر
که بیننده را زو برآمد نفیر

زده بر سر از جعدِ پرچم کلاه
چو بر قلّهٔ کوه ابرِ سیاه

بفرسنگها بود پیدا ز دور
عقابے سیه پر و بالش ز نور

شد آں اژدها با چنیں لشکرے
بسر بر چناں اژدها پیکرے

جهاں کرد ز آشوبِ خود گردناک
ز بهرِ چه از بهرِ یک مشتِ خاک

ازیں گرد به گوں خاک تا چند چند
بشیری تواں کردنش گرگ بند

جهاں یک نوال است پیچیده سر
درو گاه حلوا بود گه جگر

فلک بر بلندی زمیں در مغاک
یکے طشتِ خوں شد یکے طشتِ خاک

نبشته بریں هر دو آلوده طشت
ز خونِ سیاوش بسے سرگذشت

زمیں گر بضاعت بروں آورد
همه خاک در زیرِ خوں آورد

نیفگنده دریں طشتِ فریاد کس
که بر بسته شد راهِ فریاد رس

چو فریاد را بر گلو بستہ راہ / گلو بستہ بہ مردِ فریاد خواہ
بہ از پردۂ خود حصارے کنی / بخاموشئ خویش کارے کنی
بیا ساقی آں آتشِ توبہ سوز / بہ آتش گرِ مغزِ من بر فروز
بمجلس فروزی دلم خوش بود / کہ چوں شمع بر فرقم آتش بود

راے زدنِ دارا در کارِ اسکندر با خاصانِ خویش

خردمند را خوبی از دادِ اوست / پناہِ خدا ایمن آبادِ اوست
کسے کو بدیں ملک خرسند نیست / بنزدیکِ دانا خردمند نیست
خرد نیک ہمسایہ شد زاں بداشت / کہ ہمسایۂ کوے نابخرد اشت
چو در کوےِ نابخرداں دم زنی / بہ از داستانِ خرد کم زنی
دریں رہ کسے خانہ آباد کرد / کہ گردن زِ دہقانی آزاد کرد
تو نیز از تہی بارِ گردن زِ دوش / زِ گردن زناں بر نیاری خروش
چو دریا بسرمایۂ خویش باش / ہم از بودِ خود سودِ خود بر تراش
بمہمانئ خویش تا روزِ مرگ / درختے شو از خویشتن ساز برگ
چو پیلہ زِ برگِ کساں خورد گاز / ہمہ تن شد انگشت وقتے کرد باز
گذارندۂ پیرے از موبداں / گذارش چنیں کرد با بخرداں
کہ چوں شاہِ روم آمد آراستہ / ہمش تیغ در دست و ہم خواستہ
خبر گرم شد در ہمہ مرز و بوم / کہ آمد بروں اژدہائے ز روم
بپرخاشِ دارا سر افراختہ / ہمہ آلتِ داوری ساختہ
جہاں را بدیں مژدہ نوروز بود / کہ بیدادِ دارا جہاں سوز بود

ازو بوم و کشور بیکبارگی
ستوه آمدند از ستمکارگی

ز دارا پرستی منش خاسته
بمهر سکندر بیاراسته

چو دارای دریا دل آگاه گشت
که موج سکندر ز دریا گذشت

ز پیران روشندل و رای زن
برآراست پنهان یکی انجمن

ز هر کاردانی برای درست
در آن داوری چارهٔ کار جست

که بدخواه را چون در آرد شکست
بد چرخ را چون کند پای بست

چه افسون در آموزد از رهنمون
که آید ز کار سکندر برون

چو در جنگ پیروز کیش دیده بود
ز پیروز جنگیش ترسیده بود

نکردش در آن کار کس چارهٔ
نخوردش غمی هیچ غمخوارهٔ

چو دانسته بودند کو سرکش است
بسوزندگی گرم چون آتش است

سخنهای کس در نیارد بگوش
در آن کار بودند یکسر خموش

بتخمه در از زنگیٔ شاوران
سری بود نامی ز نام آوران

فرابرز نامی که از فر و برز
تنش جوشنی بود و بازوش گرز

به بیعت در آن انجمن گاه بود
ز احوال پیشینه آگاه بود

ثنا گفت بر شاه و بر بزم شاه
که آباد باد از تو این بزمگاه

مبادا تهی عالم از نام تو
همان جنبش دور ز آرام تو

گذشته نیای من از عهد پیش
چنین گفت با من در اندرز خویش

که چون کرد کیخسرو آهنگ غار
خبر داد زان جام گوهر نگار

که در طالع ملک ما تا بدیر
فرود آید اختر ز بالا به زیر

برون آید از روم گردن کشی
زند در هر آتشکده آتشی

همه ملک ایران بدست آورد
به تخت کیان بر نشست آورد

جهان گیرد و هم نماند بجای
سرانجام او هم در آید ز پای

مبادا که آن مرد رومی نژاد
درین غالب افتد که هرگز مباد

به ار شاه بر تیغ زند نام او
نیارد دریں کشور آرام او

نباید کزو دولت آید برنج
که مفلس بجاں کوشد از بهر گنج

فریبے فرشتش که طاعت کند
بیک روم تنها قناعت کند

فریبے خوش از خشم ناخوش به است
بر افشاندن آب ز آتش به است

مکن تکیه بر زور بازوے خویش
نگهدار وزن ترازوے خویش

بر آتش میاور که کیں آورد
سکاهن باهن کمیں آورد

اگر سهم شیری بیفتد ز شیر
چوں اشترے مغزش آرد بزیر

بناموس باید جهاں داشتن
وز آنجا شنت رایت بر افراشتن

برون آرش از دعوئے همسری
گر ایں پایه یابد کند سروری

هر آں جو که با زر بود همعیار
بنرخ زر آرندش اندر شمار

بسا شیر درنده و سهمناک
که از نوک خارے در آید بخاک

چو با کژدمے گرم کینی کنی
مبیں خرد گر خرده بینی کنی

بیندیش ازاں پشۀ نیش دار
که نمرود را گفت سرپیش دار

جهاں آنکسے راشت کو در نبرد
پئے مرد نگذاشت بر هیچ مرد

گرسنه چو با شیر خاید کباب
بفربه ترین لقمه آرد شتاب

نه بیگانه گر هشت فرزند زن
چو همجامه گردد شود جامه کن

چو شد جامه بر قد فرزند راشت
نباید دگر مهر فرزند خواست

چو بالا بر آرد گیاه بلند
سهی سرو را باشد از وے گزند

ز پند بزرگاں نباید گذشت
سخن را ورق در نباید نوشت

که چوں آزموده شود روزگار
بیاد آیدت پند آموزگار

سگا لشگرے کو نصیحت شنید
در چاره را در کف آرد کلید

شه از پند آں پیر پالوده مغز
هراساں شد از کار آں پاے لغز

ولیکن بهشت آتش گرم را
بسر کوچکی داشت آزرم را

شد از گفتهٔ رای زن خشمناک — بہ پیچید چوں مار بر روے خاک
گرہ بر زد ابروے پیوستہ را — گشاد از گرہ خشمِ سربستہ را
درو دید چوں اژدہا در گوزن — بخشمے کہ دور افتد از سنگ وزن
کہ در من چہ نرم آہنی دیدهٔ؟ — کہ پولادِ او را پسندیدهٔ؟
نمائی بمن مردیِ اہلِ روم — رہِ کورہ آتش بر آری بموم
بکہ برگ سازکن کنی باد را — ہراسانی از بید پولاد را
عقاباں ببازی و کبکاں بجنگ — سرِ نازنیناں در آید بسنگ
چہ بندم کمر در مصافِ کسے — کہ دارم کمر بستہ چوں او بسے
دلیری کند بر من آں نادلیر — چو گورِ گرازندہ با شرزہ شیر
سرش لیکن آنگہ در آید زِ خواب — کہ شیر از تنش خوردہ باشد کباب
چو من بر سرِ خسرواں افسرم — چہ اندیشہ باشد زِ اسکندرم
بود خایهٔ مرغ سخت و گراں — نہ چوں پتک و خایشکِ آہنگراں
کہ دانست کیں کودکِ خرد سال — شود با بزرگاں چنیں بد سگال
بہ اول قدح دردے آرد بہ پیش — گذارد شکوہِ من و شرمِ خویش
بخود ننگ را رہنمونی کنم — کہ پیشِ زبوناں زبونی کنم
اگر خود شود غرقہ در زہرِ مار — نخواہد نہنگ از وزغ زینہار
زِ رومی کجا خیزد آں دشت زور — کہ کشتی بروں راند از آبِ شور
بشوراند اورنگِ خورشید را — تمنا کند جاے جمشید را
بتاراج ایراں بر آرد علم — برد تختِ کیخسرو و جامِ جم
شکوہِ کیاں پیش باید نہاد — قدم در خورِ خویش باید نہاد
سگِ کیست روباہِ نازورمند — کہ شیرِ ژیاں را رساند گزند
زِ شیراں بود روبہا را نوا — نخندد زمیں تا نگرید ہوا
تہیدست گر مایہ داری کند — چو لنگیشست کو راہواری کند

تو خود نیک دانی که با این شکوه ... ز یک طفل رومی نیابیم ستوه
بدشت غلامان مستش دهم ... بچوب شبانان شکستش دهم
هژبرے که از سگ زبونی کند ... خر پیر با او حرونی کند
عقابے که از پشه گیرد گریز ... گر افتادنش هست گو بر مخیز
پلنگے که ترسد ز روباه پیر ... بسوزاد مغزش بسر سام تیر
به بینی که فردا من پیل زور ... سرش چوں سپارم بسُم ستور
که باشد زبونے خراج آورے ... که همسر بود با بلند افسرے
نشیننده بر تخت گاه کیاں ... منم تاج بر سر کمر بر میاں
کرا یارهٔ کز سر گفتگوے ... ز من جاے آبا کند جستجو
کلاه کیاں هم کیاں را سزد ... دریں خز تن رومیاں گے سزد
من از تخمهٔ بهمن و پشت کے ... چرا ترسم از کودکِ شست پے
ز روییں تن درع اسفندیار ... بر اورنگ زریں منم یادگار
اگر باز گردد به پیشینه راه ... برو روز روشن نگردد سیاه
وگر کشتی آرد بدریاے من ... سرے بیند افتاده در پاے من
چو دریا بتلخی جوابش دهم ... ز خاکش ستانم بآبش دهم
ازاں ابر عاصی چناں ریزم آب ... که نارد دگر دست بر آفتاب
ستیزنده چوں روستائی بود ... شکستن به از مومیائی بود
خر از زین زر به که پالاں کشد ... که تا رخت خر بنده آساں کشد
من آں صید را کرده ام سربلند ... کنش باز در گردن آرم کمند
تو اے مغز پوسیدهٔ سال خرد ... ز گستاخیِ خسرواں باز گرد
نه چابک شد ایں چابکی ساختن ... کمندے بکوهے در انداختن
چراغے بصحرا بر افروختن ... فلک را جهانداری آموختن
کنش جز باندازهٔ خویش پاے ... که هر جوهرے را پدید است جاے

قبا گو نہ در خوردِ بالا بود
ہمانا کہ دزدیدہ کالا بود

تُرا فترتِ پیری از جاے بُرد
کہن گشتنت از سرِ راے بُرد

چو پیرِ کہن گردد آزردہ پُشت
زِ نیزہ عصا بہ کہ گیرد بمُشت

زِ پیری نمونہ بود پاے لغز
فراموشگاری در آید بمغز

زِ پیراں دو چیز اشت بازیب و ساز
یکے در ستوداں یکے در نماز

جہاں بر جوانانِ جنگ آزماے
رہا کُن رفرد کش تو پیرانہ پاے

تنِ ناتواں کے سواری کند
سلاحِ شکستہ چہ یاری کند

سپہ بہ کہ برنا بود زانکہ پیر
میانجی کند چوں رسد تیغ و تیر

بہنگامِ خود گفت باید سخن
کہ بے وقت بر ناورد نار بُن

خروسیکہ بے گہ نوا بر کشید
سرش را بگہ باز باید بُرید

زباں بند کُن تا سر آری بسر
زباں خشک بہ یا گلو گاہ تر

سرِ بے زباں گو بخوں تر بود
بہ اشت از زبانے کہ بے سر بود

زباں بہ کہ او کام داری کند
چو کامش رسد کامگاری کند

زباں را نگہدار در کامِ خویش
نفس بر مزن جز بہنگامِ خویش

زبانِ ترازو کہ شد راشت نام
ازآں شد کہ بیروں نیاید زِ کام

چو از کامِ خود گامے آید بروں
بہر سو کہ جنبد شود سر نگوں

بسا گفتنیہا کہ باشد نہفت
بدیگر زباں بایدش باز گفت

بگفتن کسے کو بود سخت کوش
نیوشندہ را در نیاید بگوش

سخن بہ کہ با صاحبِ تاج و تخت
بگویند سختہ نگویند سخت

چو زاں گونہ تندی بسے کرد شاہ
پشیماں شد آں پیرو شد عذر خواہ

خطر ہا اشت در کارِ شاہاں بسے
کہ با شاہ خویشی ندارد کسے

چو از کینۂ بر فروزند چہر
بفرزندِ خود بر نبارند مہر

ہمانا کہ پیوندِ شہ آتش اشت
بآتش در از دور دیدن خوش اشت

نصیحت موافق بود شاه را   که از کبر خالی کند راه را
نصیحت گری با خداوند زور   بود تخمی افگنده در خاک شور
چو آگاه گشت آن نصیحت گزار   که از پند او گرم شد شهریار
سخن را دگر گونه بنیاد کرد   بشیرین زبان شاه را یاد کرد
که دارای دور آشکارا توئی   مخالف چه باشد که دارا توئی
که باشد سکندر که آرد سپاه   ز دارای دولت ستاند کلاه
ترا این کلاه آسمان دوخته است   ستاره چراغ تو افروخته است
کلوخی که با کوه سازد نبرد   بسنگی توان زو بر آورد گرد
درخت کدو تا نه بس روزگار   کند دعوی همسری با چنار
چو گردد ز دولابهٔ تاک سیر   رسن بسته در گردن آید بزیر
کدو پشت او گردن افراخته   ز ساق گیاهی رسن ساخته
رسن زود پوسد که باشد گیاه   دگر بار دوش در افتد به چاه
چو خورشید مشعل در آرد بباغ   بپروانگی پیش میرد چراغ
بهنگام سرپنجه روباه لنگ   چگونه نهد پای پیش پلنگ
گره ز ابروی خویش بر گوشه نه   که در گوشه بهتر کمان را گره
بآهستگی کار عالم بر آر   که در کار گرمی نیاید بکار
چراغ ار بگرمی نیفروختی   نه خود را نه پروانه را سوختی
خمیر آمد و آتش اندر تنور   نباشد ز نان تا دهان راه دور
شکیب آورد بندها را کلید   شکیبنده را کس پشیمان ندید
نه نیکوست شطرنج بد باختن   فرس در تنگ فیل انداختن
بسا رود کز زخمه گردن شکست   که تا زخمهٔ رودی آید بدست
تو شاهی قیاس تو افزون کنم   حساب تو با دیگران چون کنم
به تعظیم دارا جهاندیده مرد   بسی زین نمط داستان یاد کرد

جهاندارِ دارایِ جوشیده مغز
نشد نرم دل زآں سخنہاے نغز

در آں تندی و آتش افروختن
کزو خواست مغزِ سخن سوختن

طلب کرد کاید ز دیواں دبیر
بکار آورد مشک را بر حریر

دبیرِ نویسنده آمد چو باد
نوشت آں که دارا برو کرد یاد

رواں کرد کلکِ شبہ رنگ را
ببرد آب مانی و ارژنگ را

یکے نامۂ نغز پیکر نوشت
بنغزی بکردارِ باغِ بہشت

سخنہاے از تیغ پولاد تر
زباں از سخن سخت بنیاد تر

چو شد نامۂ نغز پرداختہ
برو مہرِ شاہانہ شد ساختہ

رسانندۂ نامۂ خسرواں
ز دارا به اسکندر آمد دواں

بدو داد نامه چو سر باز کرد
دبیر آمد و خواندن آغاز کرد

بدہ ساقی آں جامِ جمشید را
شبِ تیره رخشنده خورشید را

مۓ کز فروغش شبِ زاغ چہر
ستاره عقیقی کند بر سپہر

نامۂ دارا به اسکندر به تہدید و عتاب

بنامِ بزرگ ایزدِ داد بخش
که ما را ز ہر دانش او داد بخش

خداوندِ روزی دہ و دستگیر
پناہندہ را از درش ناگزیر

فروزندۂ کوکبِ تابناک
منورکنِ مردم از تیره خاک

توانا و دانا بہر بودنی
گنہ بخش و ہشیار بخشودنی

ازو ہر زماں روح را مایۂ
خرد را دگر گونه پیرایۂ

یکے را چناں تنگی آرد به پیش
که نانے نه بیند در انبانِ خویش

یکے را بدست افگند کوہِ گنج
نسنجیدہا میدہد کوہ سنج

نشاید سر از حکمِ او تافتن
جز او جائے کے تواں یافتن

نه آں کس گنه کرد کو رنج یافت
نه سعیے نمود آں که او گنج یافت

کند ہرچہ خواہد برو حکم نیست	که جاں دادن و کشتن او را یکیست

درودِ خدا باد بر بندهٔ	که افگنده شد با سر افگندهٔ

چہ شد داشت کیں قومِ ناحق‌شناس	کنند آفریں را بہ نفریں قیاس

بجائے که بد خواه خونی بود	تواضع نمودن زبونی بود

نکو داستانے زد آں شیرِ مست	که با زیر دستاں مشو زیر دست

تو اے طفلِ ناپختہ و خام رائے	مزن پنجہ با شیرِ جنگ آزمائے

بہم پنجگی با منت یار کو	سپاہت کجا و سپہدار کو

چو کژدم بوی مار خوئی کنی	که با اژدہا جنگ جوئی کنی

اگر کردی ایں خوے ماراں رہا	وگرنہ من و تیغ چوں اژدہا

چنانت دہم مالش از تیغ تیز	که یا مرگ خواہی ز من یا گریز

برخشنده آذر باستا و زند	بخورشیدِ روشن بچرخ بلند

بروم اندر آیم ز گردِ سپاه	کنم چشمِ خورشیدِ روشن سیاه

بہ یزداں که آہرمنش دشمن است	بزردشت کو خصمِ آہرمن است

که از روم و رومی نمانم نشاں	شوم بر سرِ ہر دو آتش فشاں

ترا آں بہ اے سرورِ رومیاں	که بندی چو ہندو بخدمت میاں

گرفتم ہمہ آہن آری ز روم	در آتشکده ما چہ آہن چہ موم

ز رومی چہ برخیزد و لشکرش	بپاے ستوراں برم کشورش

گر آری بخروارہا درع و ترگ	کجا باشدت برگِ یک بید برگ

مگر تیرِ ترکانِ یغماے من	نخوردی که تندی بغوغاے من

سرت کو که سر بخشِ دارا کنی	بہ ار پیشِ دارا مدارا کنی

کماں بشکنی پر بریزی ز تیر	زره در نوردی بپوشی حریر

وگرنہ چنانت دہم گوش پیچ	که دانی تو ہیچی و کمتر ز ہیچ

حذر کن ز خشمِ جگر جوشِ من	مباش ایمن از خوابِ خرگوشِ من

بخرگوش خفته مبین زینهار
که چندانکه خسپد دود وقت کار

زبیس شیر گردون جهان چون گرفت
که خرگوش با ماه گردون گرفت

توانم که من با تو ای خام خوے
کنم پختگی گردم آزرم جوے

ولیک این مثل راست باشد که شاه
به از وقت خواری در افتد بچاه

بده جزیه از ما ببر کینه را
قلم در مکش رشیم دیرینه را

نشاید همه سال گرگینه دوخت
خز و رشته یکبار باید فروخت

مزن رخنه در خاندان کهن
تو در رخنه باشی دلیری مکن

بر آنم مبادر که جنبم ز جاے
ندارد پر پشه با پیل پاے

بملک خدا داده خرسند باش
مکن ز آهنی چنگ شیران تراش

کلاغے تگ کبک در گوش کرد
تگ خویشتن را فراموش کرد

بساز انجمن کانجم آمد فراز
فرشته در آسمان کرد باز

ندانم که دیهیم کیخسروی
ز فرق که خواهد گرفتن نوی

زمانه کرا کار سازی کند
ستاره بجان که بازی کند

ز خاکے که بر آسمان افگنی
سر و چشم خود را زیان افگنی

منم سر دگر سروران پاؤ دشت
سر خویشتن را چه باید شکست

طبانچه بر اعضاے خود میزنی
سر تیشه بر پاے خود میزنی

غرور جوانی بر آن آردت
که گردن بشمشیر من خاردت

خلافم نه تنها ترا کرد پشت
بسا گردنان را که گردن شکست

مرا زیبد از خسروان عجم
سر تخت کاوس و اکلیل جم

بسختی کشی سخت چون آهنم
که از پشت شاهان روئین تنم

ز باران کجا ترسد آن گرگ پیر
که گرگینه پوشد بجاے حریر

ز دارنده نتوان ستد بخت را
نشاید خرید افسر و تخت را

گر اسفندیار از جهان رخت برد
نسب نامهٔ خود به بهمن سپرد

دگر بهمن از پادشاهی گذشت　　جهاں پادشاهی بمن باز گشت
بجز من که دارد گهِ کارزار　　دلِ بهمن و زورِ اسفندیار
بمن ختم شد بازوے بهمنی　　که اسفندیارم بروئین تنی
نژاده منم دیگراں زیر دست　　نژادِ کیاں را که آرد شکست
در اندازهٔ من غلط بودهٔ　　که بازوے بهمن نه پیمودهٔ
خداوندِ مُلکم به پیوندِ خویش　　مشو عاصی اندر خداوندِ خویش
پشیماں کنوں شو که چوں کار بود　　ندارد پشیمانی آنگاه سود
جوانی مکن گرچه هستی دلیر　　منه گام گستاخ در کامِ شیر
درشتی رها کن بنرمی گراے　　زِ جایم مبر تا بمانی بجاے
به تندی بغارت برم کشورت　　بخواهش دهم کشورے دیگرت
من از ساکنی هستم آں کوه سنگ　　که در جنبش آهسته دارم درنگ
صفِ لشکرت گر شود دشمنم　　اگر کوهِ آهن بود بشکنم
مجنباں مرا تا نه جنبد زمیں　　همیں گویمت باز گویم همیں
چو خوانندهٔ نامهٔ شهریار　　بپرداخت آں نامهٔ چوں نگار
سکندر بفرمود کارد شتاب　　سزاے نبشته نویسد جواب
دبیرِ قلمزن قلم در گرفت　　همه نامه در گنج و گوهر گرفت
جوابے نبشت آں چناں دلپسند　　که بوسید دستش سپهرِ بلند
چو سربسته شد نامهٔ دل نواز　　رساننده را داد تا برد باز
دبیر آمد و نامه را سر گشاد　　زِ هر نکته صد گنج را در گشاد
فرو خواند نامه زِ سر تا به بُن　　بر آموده چوں دُر سخن در سخن
بیا ساقی از بهرِ دفعِ خمار　　دواے دلِ دردمنداں بیار
ازاں مے کزو شادمانی کنم　　اگر چند پیرم جوانی کنم

جوابِ نامۂ دارا از اسکندر

سرِ نامہ نامِ جہاندارِ پاک   بر آرندۂ رُستنیہا زِ خاک
بلندی دِہِ آسمانِ بلند   گشایندۂ دیدۂ ہوشمند
جہاں آفریں وز جہاں بے نیاز   بہنگامِ بیچارگی چارہ ساز
زمیں را بمردم بر آراست چہر   کمر بست گردش زِ گرداں سپہر
نیامِ زمیں را ز شمشیرِ آب   برافروخت چوں چشمۂ آفتاب
خداوندِ بے نسبتِ بندگی   نہ پرسی در او نے پراگندگی
یکے کو نہ مانندۂ ہر یکے است   ہمہ ہستی از مُلکِ او اندکے است
قوی حجّت از ہر چہ گیری شُمار   بری حاجت از ہر چہ آید بکار
مرا و ترا مایہ باید نخُست   کہ تا زو بسازیم چیزے دُرُست
ہر آنچہ آفرید او باسباب نیست   بدریافتنش عقل را تاب نیست
خرد دانش آموزِ تعلیمِ اوست   دل از داغدارانِ تسلیمِ اوست
پُر از حکمت و حکمِ او شُد جہاں   بحکم آشکارا بہ حکمت نہاں
فرشتہ وشاں را دریں سادہ دشت   ازو آمدن ہم بدو باز گشت
دل و دیدہ را روشنائی ازوست   مرا و ترا پادشائی ازوست
زِ فرمانِ او نیست کس را گزیر   خُدا اوست ما بندہ فرماں پذیر
مرا گر کند در جہاں تاجدار   عجب نیست از بخششِ کردگار
تو نیز اے جہاندارِ فیروز بخت   نہ از مادر آوردۂ تاج و تخت
خدا دادت ایں چیرہ دستی کہ ہست   مشو با خُدا دادگاں چیرہ دست
سپاسِ خدا کن کہ بر ناسپاس   نگوید ثنا مردِ ایزد شناس
مبادا بہشیاری و بے ہُشی   کسے را ز فرمانِ او فرمُشی
مرا گر خداوند یاری دہد   عجب نیست گر شہریاری دہد

توانم که گردن فرازی کنم — بشمشیر با شیر بازی کنم
به تیغ افسر و گاه خواهم گرفت — بدین اژدها ماه خواهم گرفت
نخواندی ز تاریخ جمشید شاه — که آں اژدها چوں فرو برد ماه
فریدوں بآں اژدها پاره مرد — هم از قوتِ اژدهائی چه کرد
بدارندهٔ آسمان و زمیں — کزو مایه دارد همان و همیں
خدائے کزو هر که آگاه نیست — خرد را باں بے خرد راه نیست
براهِ نیاگانِ پیشینِ ما — که بودند پیغمبرِ دینِ ما
بصحفِ براهیم ایزد شناس — کزاں دیں کنم پیشِ یزداں سپاس
که گر دست یابم بر ایرانیاں — برم دینِ زرتشت را از میاں
نه آتش گذارم نه آتشکده — شود هر دو از دستم آتش زده
چنیں رسم پاکیزه و راهِ راست — رهِ ما و رسمِ نیاگانِ ماست
بریں مشک خاشاک نتواں فشاند — که بوے خوشِ مشک پنهاں نماند
کسے راست خرما ز نخلِ بلند — که بر نخلِ خرما رساند کمند
به بستاں گلے راست گردن دراز — که بوئے و رنگے دهد دلنواز
ز گوراں سر افراز گورے بود — که با فحلیش دست زورے بود
ز شیراں هماں شیر خونریز تر — که دندان و چنگش بود تیز تر
دو شیرِ گرسنه است و یک رانِ گور — کباب آں کسے راست کو راست زور
دو پیلند خرطوم درهم کشاں — ز هر دو یکے برد خواهد نشاں
تو مردی و من مرد وقتِ نبرد — بمردی پدید آید از مرد مرد
من آنگه عناں باز پیچم ز راه — که یا سر دهم یا ستانم کلاه
رچه پنداشتی در جهاں نیست کس — جهاندار تنها تو باشی و بس
بهر زیر برگے شتابنده ایست — بهر منزلے راه یابنده ایست
بمارے چو من غمزه بازی مکن — بپرداز نیرنگ سازی مکن

ز ملکِ من اقطاعِ من میدہی — براتِ سہیل از یمن میدہی
پنیر آب دادن نشاید بہ میش — کہ یابد درو قطرۂ خونِ خویش
مزن بیش ازیں لافِ گردن کشی — کہ خاکی بہ گوہر نہ از آتشی
بیارام و تندی رہا کن زِ دست — کہ الماس ز ارزید یابد شکست
ہماں شیشۂ مے کہ داری بچنگ — نگہدار و مستیز با خارہ سنگ
جہانے چنیں پُر زِ نفطِ سپید — ز طوفانِ آتش نگہدار بید
بہ آسودگی عیشِ خود میگذار — جہانجوے را با جزیرہ چہ کار
یکے داد باغے بہ بے توشۂ — ندادش زِ باغ آں دگر خوشۂ
زبوں تر زِ من صیدے آور بزیر — کہ چیزی نخیزد ز پہلوے شیر
بشاخے چہ باید در آویختن — کہ نتواں ازو میوۂ ریختن
تمنّاے شہ آنگہ آید بدست — کہ بر روے دریا تواں پل بہ بست
چہ باید غرورے بر آراشتن — نہ بر جاے خویش آرزو خواشتن
چو بہمن جوانی بر آں آردت — کہ تند اژدہائے بیازاردت
زند دیو راہت چو اسفندیار — کہ با رستم آئی سوے کارزار
چو با دیو دارد سلیماں نشست — کند یاوہ انگشتری را زِ دست
بترس از غلط کاریٔ روزگار — کہ چوں ما بسے را غلط کرد کار
حسابیکہ با خود بر انداختی — چناں نیست بازی غلط باختی
عناں باز کش زیں تمنّاے خام — کہ سیمرغ را کس نیارد بدام
ز زنگی نۂ آدمی خوار تر — نہ از بربری مردم آزار تر
ببیں تا بہنگامِ کیں گستری — چہ خوں راندم از زنگی و بربری
مدارا کن از کیں کشی باز گرد — کہ مردم نیازارد از نیک مرد
نہ من بستم اول بدیں کیں کمر — تو افگندی از سلۂ مار سر
بخونریزِ من لشکرے ساختی — شبیخوں کناں سوے من تاختی

بدان تا بهم بر زنی جای من ... ستانی ز من ملک آبای من
مرا نیز بایست برخاستن ... کمر بستن و لشکر آراستن
سپه راندن از ژرف دریا برون ... گشادن ز شمشیر دریای خون
تو گر هوشیاری نه من بیخودم ... همان هوشیارم همان بخردم
گر افگند بر کار تو بخت نور ... من از بختیاری نیم نیز دور
جهان گر ترا داد کاری بدست ... مرا نیز دستی دریں کار هست
ترا تاج یاور مرا تیغ یار ... منم تیغ زن گر توئی تاجدار
مزن تکیه بر مسند و تخت خویش ... که هر تخت را تخته هست پیش
مبیں گنبد کوه را سنگ بست ... مگو سنگ را کے در آید شکست
چو آرد زمیں لرزه ناگه نبرد ... بر آرد بآسانی از کوه گرد
چو دوران فلکی بپایاں رسد ... بدو دشت جوینده آسان رسد
جهان چوں نباشد بجان آمده ... منی و توئی در میان آمده
جز ایں با منت هیچ در خواست نیست ... که در یک ترازو دو من راست نیست
بهم سنگئی خود مرا بر مسنج ... که از اژدها بهمن آمد به رنج
گرم سنگ و آبے دهی در جواب ... چو کوه افگنم سنگ خود را در آب
زره پوشم ار تیغ بازی کنی ... کمر بندم ار صلح سازی کنی
بهر چه آں نمائی تو از گرم و سرد ... پذیرنده ام نه آشتی وز نبرد
بیا تا چه داری ز شمشیر و جام ... که دارم بریں هر دو دستے تمام
جهاندار چوں نامه را کرد گوش ... دماغش ز گرمی در آمد بجوش
فرستاد سرهنگ و تعجیل جست ... سکندر نیامد در آں کار سست
در آورد لشکر به پیکار تنگ ... بر آراسته یک بیک کار جنگ
چو دارا خبر یافت کاں اژدها ... نخواهد پس شیر کردن رها
بجنبید جنبیدن با شکوه ... چو از زلزله کالبد های کوه

رسیدند لشکر به لشکر فراز
زمانه درِ کینه بگشاد باز

زمینِ جزیره که از موصل است
خوش آرامگاه است و خوشبو گل است

مصافِ دو خسرو در آن مرز بود
کز آشوبِ شان کوه در لرز بود

هنوز ار بجوئید زان خسروان
توان یافتن در زمین استخوان

بیا ساقی از باده بردار بند
ز پیمانهٔ پیمودنِ باد چند

خرابم کن از بادهٔ جامِ خاص
مگر زین خرابات یابم خلاص

مصاف کردنِ دارا با سکندر در موصل

خرامیدنِ لاجوردی سپهر
همان گرد بر گشتنِ ماه و مهر

مپندار کز بهرِ بازی گری است
سراپردهٔ این چنین سرسری است

درین پرده یک رشته بیکار نیست
سرِ رشته بر ما پدیدار نیست

که داند که فردا چه خواهد رسید
ز دیده که خواهد شدن ناپدید

کرا مژده از خانه بر در نهند
کرا تاجِ اقبال بر سر نهند

گذارندهٔ نیک و بدهای خاک
سخن گفت زان پادشاهانِ پاک

که چون صبح را شاهِ چین بار داد
عروسِ عدن دُر به دینار داد

رسیدند لشکر بجای مصاف
دو پرگار بستند چون کوهِ قاف

خسک بر گذرگاهِ کین ریختند
نقیبان خروشیدن انگیختند

یزک بر یزک سو بسو در شتاب
نه در دل سکونت نه در دیده خواب

ز هشیاریِ لشکر از هر دو جای
فرو بسته کوشنده را دست و پای

دو رویه بستادند در جای جنگ
نمودند در پیشدستی درنگ

مگر در میان صلح آید پدید
که شمشیرِ شان بر نباید کشید

چو بود از جوانی و گردن کشی
همان جانب آبی همان آتشی

پدید آمد از بردباری ستیز
دلِ کینه ور گشت بر کینه تیز

ازآں پس کہ بر کینہ راہ یافتند
سر از جستنِ مہر بر تافتند

در آمد بغرّیدن آوازِ کوس
فلک بر دہانِ دہل داد بوس

شغبہاے آیینۂ پیلِ مست
ہمے شانہ بر پشتِ پیلاں شکست

چناں آمد از ناے ترکی خروش
کہ از ناے ترکاں برآورد جوش

بر آورد خرمہرہ آوازِ شیر
دماغ از دمِ گاؤ دُم گشت سیر

طرافے کہ از مقرعہ خاستہ
بروں رفت زیں طاقِ آراستہ

روارو بر آمد ز راہِ نبرد
ہزاہز در آمد بمردانِ مرد

زمیں گفتی از یکدگر بر درید
سرافیل صورِ قیامت دمید

غبارِ زمیں بر ہوا راہ بست
عنانِ سلامت بروں شد ز دست

زبس گرد بر تارکِ ترک و زیں
زمیں آسماں آسماں شد زمیں

فرو رفت و بر رفت راہِ نبرد
نم خوں بماہی و بر ماہ گرد

ز سمِ ستوراں درآں پہن دشت
زمیں شش شد و آسماں گشت ہشت

جگر تاب شد نعرہاے بلند
گلو گیر شد حلقہاے کمند

ز تابِ نفس در ہوا بستہ میغ
جہاں سوخت از آتشِ برقِ تیغ

ز بس عطسۂ تیغ بر خون وخاک
دماغِ ہوا پُر شد از جانِ پاک

سپہدارِ ایراں ہم از صبح بام
بر آراست لشکر بسازِ تمام

نخستیں صفِ میمنہ ساز کرد
ز تیغ اژدہا را دہن باز کرد

صفِ میسرہ ہم برآراست چست
یکے کوہ گفتی ز پولاد رست

جناح آں چناں بست در پیشگاہ
کہ پوشیدہ شد روے خورشید وماہ

ز قلبے کہ چوں کوہِ پولاد بود
پناہندہ را قلعہ آباد بود

ز دیگر طرف لشکر آراے روم
بر آراست لشکر چو نخلے ز موم

سلاح و سلب داد خواہندہ را
قوی کرد پشتِ پناہندہ را

چپ وراست آراست از ترک و تیغ
چو آرایشِ گلبن از اشکِ میغ

پس و پیش را کرد چوں خاره کوه
بر انگیخت قلب ثریا شکوه

چو از هر دو سو لشکر آراستند
یلاں سو بسو مردمی خواستند

سیاست در آمد بگردن زنی
ز چشم جہاں دور شد روشنی

ز بس خوں که گرد آمد اندر مغاک
چو گوگرد سرخ آتشیں گشت خاک

ز شمشیر بر گشته جائے نبود
که در غار او اژدہائے نبود

نهنگ خدنگ از کمین کماں
نیاسود بر یک زمیں یک زماں

کمند اژدہاے مسلسل شکنج
دہن باز کرده به تاراج گنج

ز غریدن ژنده پیلان مست
گره در گلوے هزبراں شکست

ز بس تیغ بر گردن انداختن
نیارست کس گردن افراختن

پدر با پسر کیں بر آراسته
محابا شد و مهر برخاسته

ستون علم جامه در خوں زده
نجات از جہاں خیمه بیروں زده

ز بس خسته تیر پیکاں نشاں
شده آبله دست پیکاں کشاں

چناں گرم گشت آتش کارزار
که از نعل اسپاں بر آمد شرار

جہانجوے دارا ز قلب سپاه
بر آشفت چوں شیر شرزه سیاه

ز دشمن گزائی و قلب افگنی
گشاده بر و بازوے بهمنی

بهر جا که بازو بر افراختے
سر خصم در پایش انداختے

نشد بر تنے تا نه پرداختش
نزد بر سرے تا نینداختش

ز بس خون رومی دراں ترکتاز
هزار اطلس رومی افگند باز

وزیں سو سکندر بشمشیر تیز
بر انگیخته بر جہاں رستخیز

دو دست آوریده بکوشش بروں
بهر دست شمشیر الماس گوں

دو دستی چناں میگذارید تیغ
کزو خصم را جاں نیامد دریغ

چو بر فرق پیل آمدے خنجرش
فرو ریختے زیر پایش سرش

چو بر آب دریا غضب ریختے
ز دریاے آب آتش انگیختے

چو شیرے که آتش زره دم بر زند دمِ بادپا را بهم بر زند
بدارا نمودند کاں تند شیر بسا شیر کز مرکب آورد زیر
شه آرزم او به که یکسو کنند کز آں پهلواں پیل پهلو کنند
بلشکر بگوید که یکبارگی براند بر جنگِ او بارگی
چناں دید دارائے دولت صواب که لشکر بجنبد چو دریائے آب
همه هم گروهه بیکسر زنند بیکبارگی بر سکندر زنند
بفرمانِ فرماندهِ تاج و تخت بجوشید لشکر بکوشید سخت
عناں یکرکابی بر انگیختند دو دستی به تیغ اندر آویختند
سکندر چو غوغائے بدخواه دید ز خود دشتِ آرزم کوتاه دید
بفرمود تا لشکرِ روم نیز بدادن ندارند جاں را عزیز
ببندند بر دشمناں راه را بخاک اندر آرند بدخواه را
دو لشکر چو مور و ملخ تاختند نبردِ جهاں در جهاں ساختند
بشمشیرِ پولاد و تیرِ خدنگ گذرگاه بر مور کردند تنگ
چو زنبورِ گیلی کشیدند نیش زمیں را بزنبور کردند ریش
سکندر در آں داوریگاهِ سخت پے افشرد مانندِ بیخِ درخت
همیوں بروے افگند پیل افگنے سوے پیلتن شد چو آهرمنے
یکے زخم زد بر تنِ پهلواں کزاں زخم لرزید پیر و جواں
بدرید خفتاں زره پاره کرد عمل بیں که پولاد با خاره کرد
نبرید بازوے تابنده هور ولیکن شد آزرده در زیرِ زور
بموئے تنِ شاه رست از گزند بزد تیغ و بدخواه را سر فگند
هراسید زاں دشمنِ بے هراس دلِ خصم را کرد ازانجا قیاس
بر آں شد که از خصم تابد عناں رهائی دهد سینه را از سناں
دگر بار کز بختِ امیدوار پے افشرده بر جائے خود استوار

چو در فال فیروزئ خویش دید
بر اعدای خود دستِ خود بیش دید

قوی کرد بر جنگ بازوی خویش
بکوشید با هم‌ترازوی خویش

نیاسود لشکر ز خوں ریختن
ز دشمن بدشمن در آویختن

نبرد آزمایانِ ایراں سپاه
گرفتند بر لشکرِ روم راه

زبوں گشت رومی ز پیکار شاں
اجل خواست کردن گرفتار شاں

دگر ره بمردی فشردند پاے
نرفتند چوں کوهِ آهن ز جاے

بناموس رایت همے داشتند
غنیمت به بد خواه نگذاشتند

چو گوهر برآمود زنگی به تاج
شهِ چیں فرود آمد از تختِ عاج

مهِ روشن از تیره شب تافته
چو آیینهٔ روشنی یافته

دو لشکر بیک جا گروه آمدند
شدند از خصومت ستوه آمدند

بآرامگاه آمدند از نبرد
ز تن زخم شستند از روے گرد

باندیشه از گنبدِ تیز گشت
که فردا بسر بر چه خواهد گذشت

دگر روز کاں روے شسته ترنج
چو روحانیاں سر بروں زد ز گنج

سپاه از دو سو صف بیاراستند
هژبراں به نخچیر برخاستند

بپولادِ شمشیر و چرمِ کماں
بسے زورِ بازو نمود آسماں

بغوغاے لشکر در آمد شکیب
که دست از عناں رفت و پا از رکیب

بدارا دو سرهنگ بودند خاص
به اخلاص نزدیک و دور از خلاص

ز بیدادِ دارا به جاں آمده
دل آزردگی در میاں آمده

برآں دل که خونریزِ دارا کنند
برو کینِ خویش آشکارا کنند

چو زینگونه بازارے آراستند
به خوں از سکندر اماں خواستند

که مائیم خاصانِ دارا و بس
بدارا ز ما خاص تر نیست کس

ز بیدادِ او چوں ستوه آمدیم
بخونریزِ او هم گروه آمدیم

بخواهیم فردا برو تاختن
ز بیدادِ او ملک پرداختن

یکی امشب بکوشش نگهدار جای — که فردا مخالف در آید ز پای
چو فردا علم در کشد در مصاف — خورد ضربت تیغ پهلو شگاف
ولیکن بشرطیکه بیدشت رنج — بما بر گشاده کنی قفل گنج
ز ما هر یکی را توانگر کنی — به زر کار ما هر دو چون زر کنی
سکندر بآن خواسته عهد بست — به پیمان در آن خواسته داد دست
نشد باورش کان دو بیداد کیش — کنند این خطا با خداوند خویش
ولی هرکس آن در بدست آورد — کزو خصم خود را شکست آورد
در آن ره که بیداد داد آمدش — کهن داستانی به یاد آمدش
که خرگوش هر مرز را بی شگفت — سگ آن ولایت تواند گرفت
چو آن عاصیان خداوند کش — خبر یافتند از خداوند هش
که بر گنج شاه کامگاری دهد — به خونریز بدخواه یاری دهد
حق نعمت شاه بگذاشتند — پی کشتن شاه برداشتند
چو یاقوت خورشید را دزد برد — بیاقوت جستن جهان پی فشرد
بدزدی گرفتند مهتاب را — که آن دزد آن جوهر ناب را
دو لشکر گشاده کمر چون دو کوه — شدند از نبرد آزمائی ستوه
به منزل گه خویش گشتند باز — به رزم دگر روزه کردند ساز
بیا ساقی از من مرا دور کن — جهان از می لعل پر نور کن
میی کو مرا ره به منزل برد — همه دل برند او غم دل برد

پیروزی یافتن سکندر بر دارا و کشته شدن دارا

جهان گرچه آرامگاه خوش است — شتابنده را نعل در آتش است

دو در دارد ایں باغِ آراستہ
درو بند ازیں ہر دو برخاستہ

در آ از درِ باغ و بنگر تمام
ز دیگر درِ باغ بیروں خرام

اگر زیرکی با گلے خو مگیر
کہ باشد بجا ماندنش ناگزیر

دریں دم کہ داری بشادی بسیچ
کہ آیندہ و رفتہ ہیچ است و ہیچ

نہ ایم آمدہ از پئے دلِ خوشی
مگر از پئے رنج و محنت کشی

خراں را کسے در عروسی نخواند
مگر آں زماں کآب و ہیزم نماند

گذارندۂ نظمِ ایں داستاں
سخن راند بر سنتِ راستاں

کہ چوں آتشِ روزِ روشن گذشت
پر از دود شد گنبدِ تیز گشت

شب از ماہ بر بست پیرایۂ
زشگفتے بود نور در سایۂ

طلایہ ز لشکر گہِ ہر دو شاہ
شدہ پاس دارندہ تا صبح گاہ

بتاقی برآمد شدن چوں خراس
نیاسودہ دراج از بانگِ پاس

بسا خفتہ کز ہیبتِ پیلِ مست
سراسیمہ ہر ساعت از خواب جست

غنودہ تنِ مردم از رنج و تاب
نظر ہر زمانے در آمد زِ خواب

نیایش کناں ہر دو لشکر براز
کہ اے کاشکے بودے امشب دراز

مگر کآں درازی نمودے درنگ
بہ دیری پدید آمدے روزِ جنگ

سگالش چناں شد دو کوشندہ را
کہ ریزند صفرائے جوشندہ را

چو خورشیدِ روشن برآرد کلاہ
پدیدار گردد سپید از سیاہ

دو خسرو عناں در عناں آورند
رہِ دوستی درمیاں آورند

بازرم و خوشنودی از یکدگر
بتابند و زآں بر نتابند سر

چو دارا درآں داوری رائے جست
دلِ رائے زن بود در رائے سست

سوے آشتی کس نشد رہنموں
نمودند رایش بشمشیر و خوں

کہ ایرانی از رومیے نیش خورد
بقارم کجی ریزد اندر نبرد

چو فردا فشاریم در جنگ پاے
ز رومی نمانیم یک تن بجاے

بدیں عشوه دادند شه را شکیب — یکے بر دلیری یکے بر فریب
هماں قاصداں نیز کردند جهد — که بر خونِ او بسته بودند عهد
سکندر ز دیگر طرف چاره ساز — که چوں پاے دارد دراں ترکتاز
خیالِ دو سرهنگ را پیش داشت — جز ایں خود که سرهنگیِ خویش داشت
چنیں گفت با پهلوانانِ روم — که فردا دریں مرکزِ سخت بوم
بکوشیم کوشیدنی مرد وار — رگِ جاں بکوشش کنیم استوار
اگر دشت بردیم ما راست ملک — وگر ما شدیم آنِ دارا ست ملک
قیامت که پوشیده بر راے ماست — بوکو روزے آں روز فرداے ماست
ز اندیشهاے چنیں هولناک — دو لشکر غنودند با ترس و باک
چو گیتی درِ روشنی باز کرد — جهاں بازئِ دیگر آغاز کرد
بآتش بدل گشت مشتِ شرار — گلیچه شد آں سیمِ گاورس وار
درآمد بجنبش دو لشکر چو کوه — کزاں جنبش آمد جهانے ستوه
فریدوں نسب شاهِ بهمن نژاد — چو برخاست از اوّلِ بامداد
همه سازِ لشکر بترتیب جنگ — بر آراست از جبه و نیم لنگ
ز پولاد صد کوه بر پاے کرد — بپایینِ او گنج را جاے کرد
چو بر میمنه ساز درگشت کار — هماں میسره شد چو روییں حصار
جناح از هوا بر زمیں برد میخ — پس آهنگ شد در زمیں چار میخ
جهاندار در قلب گه کرد جاے — درفشِ کیانیش بر سر بپاے
سکندر که تیغ جهاں سوز داشت — چناں تیغ از بهرِ ایں روز داشت
بر انگیخت رزمے چو بارنده میغ — تگرگش ز پیکان و باراں ز تیغ
جناحِ سپه را بگردوں کشید — سمِ بارگی بر سرِ خوں کشید
گرانمایگاں را بدانساں که خواست — بفرمود رفتن سوے دستِ راست
گروهے که بد تازیاں ساخت شاں — چپ انداز شه بر چپ انداخت شاں

همان استواران درگاه را	کز ایشان بود ایمنی شاه را
بقلب اندرون داشت با خویشتن	چو پولاد کوهی شد آن پیلتن
برآمد ز قلب دو لشکر خروش	رسید آسمان را قیامت بگوش
تبیره بغرید چون تند شیر	در آمد برقص اژدهای دلیر
ز شوریدن نالهٔ کرنای	بر افتاد تب لرزه بر دشت و پای
ز فریاد رویین خم از پشت پیل	نفیر نهنگان در آمد ز نیل
ز بس بانگ شیپور زهره شگاف	بدرید زهره به پیچید ناف
ز غریدن کوس خالی دماغ	زمین لرزه افتاد در کوه و راغ
در آمد به بحران سر بید برگ	گشاده بدو روزن درع و ترگ
ز بس تیر باران که آمد بجوش	بگلشد ابر بارانئ خود ز دوش
گر آن تیر باران کنون آمدی	بجای نم از ابر خون آمدی
خروشیدن کوس رویینه طاس	نیوشنده را داد بر جان هراس
جلاجل زنان از نواهای زنگ	برآورد خون از دل خاره سنگ
بجنبش در آمد دو دریای خون	شد از موج آتش زمین لاله‌گون
زمین کو بساطی بد آراسته	غباری شد از جای برخاسته
بابرو در آمد کمان را شکنج	شتابان شده تیر چون مار گنج
ستیزنده از تیغ سیماب ریز	چو سیماب گرده گریزا گریز
ز پولاد پیکان پیکر شکن	تن کوه لرزید بر خویشتن
ز بس زخم پولاد خارا ستیز	زمین را شده استخوان ریز ریز
ز نوک سنان چرخ دولاب رنگ	ز پرگار گردش فرو ماند لنگ
ز بس بر دهن ناچخ انداختن	نفس را نه راه برون تاختن
سنان در سنان رشته چون نوک خار	سپر بر سپر بسته چون لاله زار
گریزندگان را در آن رستخیز	نه روی رهائی نه راه گریز

سواراں ہمہ تیر پرداختہ — گہے تیر و گہ ترکش انداختہ
دراں مسلخ آدمی زادگاں — زمیں گشتہ کوہ از بس اُفتادگاں
بجاں بُردِ خود ہر کسے گشت شاد — کس از کُشتنِ کس نیاورد یاد
ندارد کسے سوگ در حربگاہ — نہ کس جز قزاگند پوشد سیاہ
سخنگو سخن سخت پاکیزہ راند — کہ مرگے بانبوہ را جشن خواند
چو مرگ از یکے تن برآرد ہلاک — شود شہرے از گریہ اندوہناک
بمرگِ ہمہ شہر زیں شہر دور — نگرید کسے گو بود نا صبور
ز بس کُشتہ بر کُشتہ مردانِ مرد — شدہ راہ بر بستہ بر رہ نورد
برآں دجلۂ خوں بلند آفتاب — چو نیلوفر افگندہ زورق بر آب
سنانِ سکندر درآں داوری — سبق بُردہ بر چشمۂ خاوری
شرارے کہ شمشیرِ دارا فگند — تپش در دلِ سنگِ خارا فگند
چو لشکر بہ لشکر در آمیختند — قیامت ز گیتی بر انگیختند
پراگندگی در سپاہ اوفتاد — پژوہش در آرزم شہ اوفتاد
سپہ چوں پراگندہ شد سوئے جنگ — فراخی در آمد بہ میدانِ تنگ
کس از خاصگاں پیشِ دارا نبود — گزو در دلِ کس مدارا نبود
دو سرہنگِ غدار چوں پیلِ مست — برآں پیلتن بر گشادند دست
زدندش یکے زخمِ پہلو گذار — کہ از خوں زمیں گشت چوں لالہ زار
در اُفتاد دارا بداں زخمِ تیز — ز گیتی بر آمد یکے رستخیز
درختِ کیانی در آمد بہ خاک — بغلطید در خوں تنِ زخمناک
برنجید تنِ نازک از درد و داغ — چہ خویشی بود باد را با چراغ
کُشندہ دو سرہنگِ شوریدہ رائے — بنزدِ سکندر گرفتند جائے
کہ آتش ز دشمن بر انگیختیم — باقبالِ شہ خونِ او ریختیم
بیک زخم کردیم کارش تباہ — سپردیم جانش بفتراکِ شاہ

بیا تا به بینی و باور کنی بخونش ستم بارگی تر کنی

چو آمد ز ما آنچه کردیم رای تو نیز آنچه گفتی بیاور بجای

بما بخش گنجی که پذرفتهٔ وفا کن بچیزی که خود گفتهٔ

سکندر چو دانست کاین ابلهان دلیر اندر بر خون شاهنشهان

پشیمان شد از کرده پیمان خویش که برخاستش عصمت از جان خویش

فرو برد امیدواری ز مزد که همسال را سر در آید بگرد

نشان جست کان کشور آرای کی کجا خوابگه دارد از خون وخی

دو بیداد پیشه براه اندرون به بیداد خود شاه را رهنمون

چو در موکب قلب دارا رسید ز موکب روان هیچکس را ندید

تن مرزبان دید در خاک و خون کلاه کیانی شده سر نگون

سلیمانی افتاده در پای مور هما پشهٔ کرده بر پیل زور

ببازوی بهمن بر آسوده مار ز رویین دژ افتاده اسفندیار

بهار فریدون و گلزار جم بباد خزان گشته تاراج غم

نسب نامهٔ دولت کیقباد ورق بر ورق سو بسو برده باد

سکندر فرود آمد از پشت بور در آمد ببالین آن پیل زور

بفرمود تا آن دو سرهنگ را دو کژ زخمهٔ خارج آهنگ را

بدارید بر جای خویش استوار خود از جان بجنبید شوریده وار

ببالین گه خسته آمد فراز ز درع کیانی گره کرد باز

سر خسته را بر سر ران نهاد شب تیره بر روز رخشان نهاد

فرو بسته چشم از تن خوابناک بدو گفت برخیز ازین خون و خاک

چو دارا برویش نظر کرد و دید بسوز جگر آه از دل کشید

چنین داد دارا بخسرو جواب که بگذار تا سر نهم من بخواب

رها کن که در من رهائی نماند چراغ مرا روشنائی نماند

سپہرم بداں گونہ پہلو درید   کہ شد در جگر پہلویم ناپدید
تو اے پہلواں کامدی سوے من   نگہدار پہلو ز پہلوے من
کہ با اینکہ پہلو دریدم چو میغ   ہمے آید از پہلویم بوے تیغ
سر سروراں را رہا کن ز دشت   تو مشکن کہ مارا جہاں خود شکست
چہ دستی کہ با ما درازی کنی   بتاراج کیاں دستبازی کنی
نگہدار دستت کہ داراشت رایں   نہ پنہاں چو روز آشکارست رایں
چو گشت آفتاب مرا روے زرد   نقابے بمن در کش از لاجورد
مبیں سرو را در سرافگندگی   چناں شاہ را در چنیں بندگی
دریں بندم از زحمت آزاد کن   بآمرزش ایزدی یاد کن
زمیں را منم تاج تارک نشیں   ملرزاں مرا تا نلرزد زمیں
رہا کن کہ خواب خوشم مے برد   زمیں آب و چرخ آتشم مے برد
مگرداں سر خفتہ را از سریر   کہ گردون گرداں بر آرد نفیر
زمان من اینک رسد بے گماں   رہا کن بکارم خودم یک زماں
اگر تاج خواہی ربود از سرم   یکے لحظہ بگذار تا بگذرم
چو من زیں ولایت گشادم کمر   تو خواہ افسر از من ستاں خواہ سر
سکندر بنالید کاے تاجدار   سکندر منم چاکر شہریار
نخواہم کہ بر خاک بودے سرت   نہ آلودہ خوں شدے پیکرت
ولیکن چہ سود است کایں کار بود   تاسف ندارد دریں کار سود
اگر تاجور سر بر افراختے   کمر بند او چاکری ساختے
دریغا بدریا کنوں آمدم   کہ تا سینہ در موج خوں آمدم
چرا مرکبم را نیفتاد سم   چرا پے نکردم دریں راہ گم
مگر نالۂ شاہ نشنیدمے   نہ روے چنیں روز را دیدمے
بدارائے گیتی و داناے راز   کہ دارم بہ بہبود دارا نیاز

ولیکن چو بر شیشه افتاد سنگ ‌‌‌ کلیدِ درِ چاره ناید بچنگ
دریغا که از نسلِ اسفندیار ‌‌‌ همین بود بس ملک را یادگار
چه بودے که مرگ آشکارا شدے ‌‌‌ سکندر هم آغوشِ دارا شدے
چه سود است مردن نشاید بزور ‌‌‌ که پیش از اجل رفت نتواں بگور
بنزدیکِ من یک سرِ موے شاه ‌‌‌ گرامی تر از صد هزاراں کلاه
گر ایں زخم را چاره دانستمے ‌‌‌ طلب کردمے تا توانستمے
مبادا که اورنگِ شاهنشهی ‌‌‌ ز دارائے دولت بماند تهی
چرا خوں نگریم بریں تاج و تخت ‌‌‌ که دارنده را بر در افگند رخت
مباد آں گلستاں که سالارِ او ‌‌‌ بدیں خستگی باشد از خارِ او
نفیر از جهانے که دارا گذشت ‌‌‌ نه پنهاں چو روز آشکارا گذشت
بچاره گری چوں ندارم تواں ‌‌‌ کنم نوحه بر یادِ سروِ رواں
چه تدبیر داری و رائے تو چیست ‌‌‌ امید از که داری و همت ز کیست
بگو هرچه خواهی که فرماں کنم ‌‌‌ بچاره گری با تو پیماں کنم
چو دارا شنید آں دمِ دلنواز ‌‌‌ بخواهشگری دیده را کرد باز
بدو گفت کاے بهتریں بختِ من ‌‌‌ سزاوارِ پیرایهٔ تختِ من
چه پرسی ز جانِ بجاں آمده ‌‌‌ گلے در سمومِ خزاں آمده
جهاں شربتِ هریک از تیغ سرشت ‌‌‌ بجز شربتِ ما که بر تیغ نبشت
ز بے آزمی سینه سوزد دروں ‌‌‌ قدم تا سرم غرقِ دریاے خوں
چو برقے که در ابر دارد شتاب ‌‌‌ لب از آب خالی و تن غرقِ آب
سبوئے که سوراخ باشد نخست ‌‌‌ بموم و سریشم نگردد درست
جهاں غارت از هر درے مے برد ‌‌‌ یکے آورد دیگرے مے برد
نه زو ایمن اینان که هستند نیز ‌‌‌ نه آنانکه رفتند رستند نیز
ببیں روزِ من راستی پیشه کن ‌‌‌ تو نیز از چنیں روز اندیشه کن

چو هشتی به پندِ من آموزگار / بدین روز ننشاندت روزگار
نه من ره زِ بهمن شدم کاژدها / بخاریدنِ سر نکردش رها
نه اسفندیارِ جهانگیر گُرد / که از چشم زخم جهان جان نبُرد
چو در نسلِ ما کشتن آمد نخست / کشنده نسب کرد بر من درُست
تو سرسبز بادا به شاهنشهی / که من کرده ام سر زِ بالین تهی
چو درخواستی کارزوی تو چیست / بوقتی که بر من بباید گریست
سه چیز آرزو دارم اندر نهان / برآید باقبالِ شاهِ جهان
یکی آنکه بر کشتنِ بی گناه / تو باشی درین داوری دادخواه
دوم آنکه بر تخت و تاجِ کیان / چو حاکم تو باشی نیاری زیان
دلِ خود بپردازی از تخمِ کین / نپردازی از تخمهٔ ما زمین
سوم آنکه بر زیردستانِ من / حرم نشکنی در شبستانِ من
همان روشنک را که دختِ من است / بدان نازکی دست پختِ من است
بهم خوابهٔ خود کنی سربلند / که فرّخ بود گوهرِ ارجمند
دلِ روشن از روشنک بر متاب / که با روشنی به بود آفتاب
سکندر پذیرفت ازو هرچه گفت / پذیرنده برخاست گوینده خفت
کبودی و کوری در آمد بچرخ / که بغداد را کرد بی کاخ و کرخ
درختِ کیان را فرو ریخت بار / کفن دوخت بر دِرعِ اسفندیار
چو مهر از جهان مهربانی برید / شبه ماند و یاقوت شد ناپدید
سکندر بر آن شاهِ فرّخ نژاد / شبانگاه بگریست تا بامداد
درو دید و بر خویشتن نوحه کرد / که او را همان زهر بایست خورد
چو روزِ دگر صبح ابلق سوار / طویله برون زد برین مرغزار
سکندر بفرمود کارند ساز / برندش بجای نشستینه باز
زِ مهدِ زر و گنبدِ سنگ بست / مهیّاش کردند جای نشست

چو خلوتگهش آں چناں ساختند — ازو زحمتِ خویش پرداختند
تنومند را قدر چنداں بود — که در خانۂ کالبد جاں بود
چو بیروں رود گوہرِ جاں ز تن — گریزد ز ہمخوابۂ خویشتن
چراغے کہ بادے درو در دمی — چہ بر طاقِ ایواں چہ روے زمی
اگر در سپہری و گر در مغاک — چو خاکی شوی عاقبت زیرِ خاک
بسا ماہیاں کو شود خوردِ مور — چو در خاکِ شور افتد از آبِ شور
چنین است رسم ایں گذرگاہ را — کہ دارد بآمد شد ایں راہ را
یکے را در آرد بہ ہنگامہ تیز — یکے را ز ہنگامہ گوید کہ خیز
مکن زیرِ ایں لاجوردی بساط — بدیں مہرۂ کہربا گوں نشاط
کہ زردیت کند کہربا دار زرد — کبودت کند جامہ چوں لاجورد
گوزنے کہ در شہرِ شیراں بود — بمرگِ خودش خانہ ویراں بود
چو مرغ از پئے کوچ برکش جناح — مشو مستِ راح اندریں مستراح
بزن برق وار آتشے در جہاں — جہاں را ز خود وا رہاں وا رہاں
سمندر چو پروانہ آتشرو است — ولیک ایں کہن لنگ و آں خوشرو است
خرے جوز میخورد بر جاے جو — خر افتاد و جاں داد خربندہ رو
اگر شاہِ ملک است و گر ملکِ شاہ — ہمہ راہِ رنج است یا رنجِ راہ
کہ داند کہ ایں خاکِ دیرینہ دور — بہر غارے اندر چہ دارد ز غور
کہن کیسہ شد خاکِ پنہاں شکنج — کہ ہرگز بروں نارد آوازِ گنج
زر از کیسۂ نو بر آرد خروش — سبوے نو از تری آید بجوش
کہ داند کہ ایں دخمۂ دام و دد — چہ تاریکیہا دارد از نیک و بد
چہ نیرنگ با بخرداں ساخت است — چہ گردنکشاں را سر انداخت است
فلک نیست یکساں ہم آغوشِ تو — طرازش دو رنگ است بر دوشِ تو
گہت چوں فرشتہ بلندی دہد — گہت با دداں دست بندی دہد

شباهنگه بتانیت نارد بیاد ... گلیچه چو گردوں دهد بامداد
چه باید در بس هفت چشمه خراس ... ز بهر جوے چند بردن سپاس
چو خضر از چنیں روزئے روزه گیر ... چو هست آب حیواں چه خرما چه شیر
ازیں دیو مردم که دام و دد اند ... نہاں شو که همصحبتانت بد اند
پئے گور کز دشتباناں گم است ... ز نامردمیہاے ایں مردم است
گوزنِ گرازنده در مرغزار ... ز مردم گریزد سوئے کوه و غار
همان شیر کو جاے در بیشه کرد ... ز بد عہدئ مردم اندیشه کرد
مگر گوهر مردمی گشت خرد ... که در مردماں مردمیہا بمرد
اگر نقش مردم بخوانی شگرف ... بگوئی که مردم چنیں است حرف
بچشم اندروں مردمک را کلاه ... هم از مردنِ مردمی شد سیاه
نظامی بخاموشگاری بسیچ ... بگفتار ناگفتنی بر مپیچ
چو هم رشتهٔ خفتگانی خموش ... فرو خسپ یا پنبه در نه بگوش
بیاموز ازیں مهرهٔ لاجورد ... که با سرخ سرخ است و با زرد زرد
شباهنگه که صد رنگ بندد نگار ... بر آید بصد دشت چوں نوبهار
سحرگه که یک چشمه یابد کلید ... بآئینِ یک چشمی آید پدید
بیا ساقی آں خونِ رنگینِ رز ... در افگن بمغزم چو آتش بخز
مئے کز خودم پاے لغزی دهد ... چو صنجم دماغ دو مغزی دهد

تذکرهٔ شیخ نظامیِ گنجوی
مصنفِ سکندر نامه

اسمش ابو محمد الیاس یوسف بن مؤید - اصلش از تفرش است - که از اعمالِ قم شمرده مے شود - اما ولادتش بگنجه که ببلادِ آذربایجان است - رو داده - وے را از

علومِ ظاہری و باطنی و مصطلحاتِ رسمی بہرۂ تام بود +
تمامئ عمرِ گرانمایہ را بقناعت و تقوےٰ و عزلت و انزوا
بسر نمودہ - چوں شعرا از غلبۂ حرص و ہوا دست
بہ سینہ بستہ پیش ارباب دنیا نہ ایستادہ - بلکہ سلاطینِ
روزگار بوے تبرک مے جستند - چنانچہ اکثر مثنویات
بہ التماس شاں نظم فرمودہ - از آں جملہ مخزنِ اسرار
بنامِ بہرام شاہ والئ روم - و لیلی مجنوں باسم منوچہر
شاہ شروان - و خسرو شیریں و ہفت پیکر ہر دو
بہ اتابک قزل ارسلان - و سکندر نامہ کہ آخری است -
طغرا شاہ سلجوقی را بہ سلکِ نظم کشیدہ بود - و سوائے
خمسۂ موصوفہ اقبالنامہ وغیرہ ہا ازو ست - و گویند بست
ہزار بیت از قصیدہ و غزل و قطعہ و رباعی وغیرہا ازو
یادگار ماندہ بود - گو حال درمیاں نیست + نثرے پاکیزہ
دارد - و ہم گویند - کہ مخترع قیودِ مروجۂ حال مثنوی
نظامی است - یعنی ابتداے مثنوی بحمد و نعت و منقبت
و مناجات و تعریفِ شعر و سخن وغیرہ نمودہ بہ داستاں گوئی
رغبت نماید + آوردہ اند - کہ نظامی بعمرِ ہشتاد و چار سالگی
بعد سنہ ۵۹۹ھ پانصد و نود و نُہ ہجری کہ خود بہ تاریخ
اختتامِ سکندر نامۂ بحری گفتہ - فوت گردید - گویند - کہ
سفینۂ مثنوی اکثر از ہفت بحر بیروں نے رود - پس از آں
اوزان وزنِ سکندر نامہ فعولن فعولن فعولن فعول
مسمےٰ باسم متقارب مثمن مقصور یا محذوف است +

انتخاب از شاهنامه

پرسیدن سهراب نام و نشان سرداران ایران از هجیر

چو خورشید برداشت زرین سپر
زمانه برآورد از چرخ سر

بپوشید سهراب خفتان جنگ
نشست از بر چرمهٔ نیل رنگ

یکی تیغ هندی بد اندر برش
یکی مغفر خسروی بر سرش

کمندی به فتراک بر شصت خم
خم اندر خم و روی کرده دژم

بیامد یکی تند بالا گزید
بجائی که ایران سپه را بدید

بفرمود تا رفت پیشش هجیر
بدو گفت کژی نباید ز تیر

نشانه نباید که خم آورد
سرافشان شود زخم کم آورد

بهر کار در پیش کن راستی
چو خواهی که نگزایدت کاستی

سخن هرچه پرسم همه راست گوی
بکژی مکن رای و چاره مجوی

چو خواهی که یابی رهائی ز من
سرافراز باشی بهر انجمن

از ایران هر آنچت بپرسم بگوی
متاب از ره راستی هیچ روی

اگر راست گفتی سراسر سخن
بپاداش نیکی بیابی ز من

سپارم بتو گنج آراسته
بیابی بسی خلعت و خواسته

ور ایدونکه کژی بود رای تو
همان بند و زندان بود جای تو

چنین داد پاسخ هجیرش که شاه
ز من هرچه پرسد از ایران سپاه

بگویم همه هرچه دانم بدوے	بکژّی چرا بایدم گفتگوے
نه بینی جز از راستی پیشه ام	بکژّی نباید خود اندیشه ام
بگیتی به از راستی پیشه نیست	ز کژّی بتر هیچ اندیشه نیست
بدو گفت کز تو بپرسم همه	ز گردنکشان و ز شاه و رمه
همه نامداران آں مرز را	چو طوس و چو کاؤس و گودرز را
دلیران و گردان ایراں زمیں	چو گستهم و چوں گیو با آفریں
ز بهرام و از رستم نامدار	ز هرچت بپرسم بمن بر شمار
یکایک نشانے بمن بر نما	اگر سر به تن خواهی و جاں بجا
سراپردهٔ دیبهٔ رنگ رنگ	بدو اندروں خیمهاے پلنگ
به پیش اندروں بسته صد ژنده پیل	یکے تخت پیروزه بر سان نیل
یکے زرد خورشید پیکر درفش	سرش ماه زرّیں غلافش بنفش
بقلب سپاه اندروں جاے کیست	ز گردان ایراں ورا نام چیست
بدو گفت کاں شاه ایراں بود	که بر درگهش پیل و شیراں بود
وزاں پس بدو گفت کز میمنه	سواران بسیار و پیل و بنه
سراپردهٔ بر کشیده سیاه	زده گردش اندر ستاده سپاه
بگرد اندرش خیمه ز اندازه بیش	پس پشت پیلان و شیراں به پیش
زده پیش او پیل پیکر درفش	به نزدش سواران زرّینه کفش
چه باشد ز ایرانیاں نام او	بگو تا کجا باشد آرام او
چنیں گفت کاں طوس نوذر بود	درفشش کجا پیل پیکر بود
سپهدار و از تخمهٔ پادشاه	سرافراز و لشکرکش و کینه خواه
ندارد ابا زخم او شیر تاو	بزرگاں ز بیمش پذیرند ساو
بپرسید کاں سرخ پرده سراے	یکے لشکرے گشن پیشش بپاے
یکے شیر پیکر درفش بنفش	درفشاں گهر درمیان درفش

پسِ پشتش اندر سپاهِ گران
که باشد بمن نامِ او باز گوے
چنیں گفت کاں فرِّ آزادگاں
سپه کش بود گاهِ کینه دلیر
کجا پیل با او نکوشد بجنگ
دگر گفت کاں سبز پرده سراے
یکے تختِ پُر مایه اندر میاں
برو بر نشسته یکے پهلواں
ازآنکس که بر پاے پیشش براشت
یکے باره پیشش ببالاے او
بخودِ هر زماں بر خروشد همے
بسے پیل بر گستواندار پیش
به ایراں نه مردے به بالاے او
درفشش ببیں اژدها پیکر اشت
که باشد بنام آں سوارِ دلیر
هجیر آنگهے گفت با خویشتن
بگویم بدیں نیک دل شیر مرد
ازآں ره نباشد که پنهاں کنم
بدو گفت کز چیں یکے نیک خواه
بپرسید نامش ز فرّخ هجیر
دگر بار پرسید سهراب ازو
بپاسخ چنیں گفت با او هجیر
بدیں در بدم من بداں روزگار

همه نیزه داران و جوشنوراں
ز کوّی میاور تباهی بروے
سپهدارِ گودرزِ کشوادگاں
دو چل پور دارد چو پیل و چو شیر
نه از دشت ببر و نه از کُه پلنگ
بزرگانِ ایراں به پیشش بپاے
زده پیشِ او اخترِ کاویاں
ابا فرّ و با شفقت و یالِ گواں
نشسته بیکسر ازو برتر اشت
نه بینم همے اسپ همتاے او
تو گوئی که دریا بجوشد همے
همے جوشد آں مرد بر جاے خویش
کمندے فروهشته تا پاے او
برآں نیزه بر شیرِ زرّیں سر اشت
که هر دم همے بر خروشد چو شیر
که گر من نشانِ گوِ پیلتن
بدو گفت کز چیں یکے نیک خواه
زِ رُستم بر آرد بناگاه گرد
ز گردنکشاں نام او بفگنم
به نوّی بیامد بنزدیکِ شاه
بگفتا که نامش ندانم بود بر
که بارے مرا نام چینی بگوے
که اے پر هنر مهترِ شیر گیر
کجا او بیامد برِ شهریار

گمانم که آن چینی از این پهلو است　　که هر گونه ساز و سلاحش نو است
غمین گشت سهراب را دل از آن　　که جائی نیامد ز رستم نشان
نشان داده بد از پدر مادرش　　همی دید و دیده نه بد باورش
همی نام جست از دهان هجیر　　مگر کان سخنها شود دلپذیر
نبشته بسر بر دگر گونه بود　　ز فرمان نکاهد نه هرگز فزود
قضا چون ز گردون فرو هشت پر　　همه زیرکان کور گردند و کر
وز آن پس بپرسید کز مهتران　　کشیده سراپردهٔ برکران
سواران بسیار و پیلان بپای　　برآید همی نالهٔ کرنای
یکی گرگ پیکر درفش از برش　　بابر اندر آورده زرین سرش
میان سراپرده تختی زده　　بستاده غلامان به پیشش رده
ز ایران بگو نام آن مرد چیست　　کجا جای دارد نژادش ز کیست
چنین گفت کان پور گودرز گیو　　که خوانند گردان ورا گیو نیو
ز گودرزیان مهتر و بهتر است　　به ایران سپه بر دو بهره سر است
سرافراز داماد رستم بود　　به ایران زمین همچو او کم بود
بدو گفت زان سو که تابنده شید　　برآید یکی پرده دیدم سپید
ز دیبای رومی به پیشش سوار　　زده بر کشیده فزون از هزار
پیاده سپردار و نیزه وران　　شده انجمن لشکری بیکران
ز دیبا فروهشته زیبا جلیلی　　غلام ایستاده رده خیل خیل
نشسته سپهدار بر تخت عاج　　نهاده بر آن عاج کرسیِ ساج
چه نام است او را ز نام آوران　　سپهبد نژاد است یا سروران
بدو گفت کو را فریبرز خوان　　که فرزند شاه است و تاج گوان
بدو گفت سهراب کین درخور است　　که فرزند شاه است و با افسر است
ز هر سو ز بهر جهاندار شاه　　بیایند پیشش مهان با کلاه

بپرسید زآں زرد پردہ سرائے
درفشے درفشاں بہ پیشش بپائے
بگرد اندرش سرخ و زرد و بنفش
ز ہر گونۂ برکشیدہ درفش
درفشے پسِ پشت پیکر گراز
سرش ماہِ سیمین و بالا دراز
چہ خوانند او را ز گردنکشاں
بگو تا چہ داری ازو ہم نشاں
چنیں گفت کو را گراز است نام
کہ در جنگِ شیراں ندارد لگام
ہشیوار و از تخمۂ گیو داں
کہ بر درد و سختی نباشد ژکاں
نشانِ پدر جست و با او نگفت
ہمیداشت آں راستی در نہفت
جہاں را چہ سازی کہ خود ساخت است
جہاندار ازیں کار پرداخت است
زمانہ نبشتہ دگر گونہ داشت
چناں کو گذارد بباید گذاشت
چو دل برنہی در سرائے سپنج
ہمہ زہر زو بینی و درد و رنج
دگر بارہ پرسید ازو سرفراز
ازاں کش بدیدارِ او بد نیاز
ازاں پردۂ سبز و اسپ بلند
وزاں مرد و آں تاب دادہ کمند
وزاں پس ہجیرِ سپہبدش گفت
کہ از تو سخن را نباید نہفت
گر از نام چینی بمانم ہمے
ازآں است کو را ندانم ہمے
بدو گفت سہراب کیں نیست داد
ز رستم نکردی سخن ہیچ یاد
کسے کو بود پہلوانِ جہاں
میانِ سپہ در نماند نہاں
تو گفتی کہ در لشکر او مہتر است
نگہبانِ ہر مرز و ہر کشور است
برزمے کہ کاؤس لشکر کشد
بہ پیلِ دماں تخت و افسر کشد
جہاں پہلواں باشدش پیشرو
چو برخیزد از دشت آوائے غو
چنیں داد پاسخ مر او را ہجیر
کہ شاید بدن کاں گوِ شیر گیر
کنوں رفتہ باشد بزابلستاں
کہ ہنگام بزم است در گلستاں
بدو گفت سہراب کیں خود بگوے
کہ دارد سپہبد سوئے جنگ روے
برامش نشینند جہاں پہلواں
بر او بر بخندند پیر و جواں

مرا با تو امروز پیماں یکے است — بگویم که گفتار من اندکے است
اگر پهلواں را نمائی به من — سرافراز باشی بهر انجمن
ترا بے نیازی دهم در جهاں — گشاده کنم گنجهاے نهاں
ور ایدونکه ایں راز داری ز من — گشاده بمن بر بپوشی سخن
سرت را نخواهد همے تن بجاے — میانجی کُن اکنوں بدیں هر دو راے
نه بینی که موبد بخسرو چه گفت — بدانگه که بکشاد راز از نهفت
سخن گفتن ناگفته چوں گوهر است — کجا نابسوده به بند اندر است
چو از بند و پیوند یابد رها — چو رخشنده مهرے بود بے بها
چنیں داد پاسخ بهجیر که شاه — چو سیر آید از مهر و از تاج و گاه
نبرد کسے جوید اندر جهاں — که او ژنده پیل اندر آرد ز جاں
اگر خود به بینی تو چنگال او — چناں هیبت و پیکر و یال او
بدانی که از وے نیابد رها — نه دیو و نه شیر و نه نر اژدها
بزخم سر گرز سنداں شکن — برآرد دمار از دو صد انجمن
کسے را که رستم بود هم نبرد — سرش ز آسماں اندر آید بگرد
هم آورد او بر زمیں پیل نیست — چو گرد پیے اسپ او نیل نیست
تنش زور دارد بصد زورمند — سرش برتر است از درخت بلند
چو او خشم گیرد بروز نبرد — بجنگش چه شیر و چه پیل و چه مرد
نخواهم که با او بصحرا بود — هم آورد اگر کوه خارا بود
هنرهاے رستم بگرد جهاں — همه آشکار است پیش مهاں
تو با او بسنده نباشی به جنگ — چو او تیغ هندی بگیرد به چنگ
بگیتی ندیدی تو جنگ آوراں — که بودند با گرزهاے گراں
چو افراسیاب آں سپهدار چیں — ابا نامداران توراں زمیں
بشمشیر کیں رستم پیلتن — بباریده آتش بر آں انجمن

بدو گفت سهراب آزادگان — سپه بخت گودرز کشوادگان
که همچو توی خواند باید پسر — بدین زور و این دانش و این هنر
تو مردان جنگی کجا دیده‌ئی — که بانگ پی اسپ نشنیده‌ئی
که چندین ز رستم سخن بر زبان — برانی ستائی ورا هر زمان
گرش بینم آنگاه آیدت یاد — که دریای جوشان بلرزد ز باد
از آتش ترا بیم چندان بود — که دریا به آرام جنبان بود
چو دریای سبز اندر آید ز جای — ندارد دم آتش تیز پای
سر تیرگی اندر آید بخواب — چو تیغ تپش برکشد آفتاب
چو برگفت زینگونه سهراب گرد — غمین گشته هرزمان همی بر شمرد
بدل گفت ناکاردیده هجیر — که گر من نشان گو شیرگیر
بگویم بدین ترک بازور دست — چنین یال و این خسروانی نشست
ز لشکر کند جنگجو انجمن — برانگیزد آن باره پیلتن
بدین زور و این کتف و این یال او — شود کشته رستم بچنگال او
ز گردان نیاید کسی جنگجوی — که با او بروی اندر آرد بروی
ز ایران نباشد کسی کینه‌خواه — بگیرد سر تخت کاوس شاه
چنین گفت موبد که مردن بنام — به از زنده دشمن بر او شادکام
اگر من شوم کشته بر دست او — نگردد سیه روز و خون آب جو
چو گودرز هشتاد پور گزین — همه نامداران با آفرین
چو گیو جهانگیر لشکرشکن — که باشد بهر جا سر انجمن
چو بهرام و رهام گردن فراز — چو شیدوش شیراوژن رزمساز
پس از مرگ من مهربانی کنند — ز دشمن بکین جانستانی کنند
نباشد به ایران تن من مباد — چنین دارم از موبد پاک یاد
چو تن سرکشد از زمین بیخ سرو — سزد گر گیا را نبوید تذرو

بسهراب گفت ایں چه آشفتن است
همه با من از درشتت گفتن است

چرا باید ایں کینه آراستن
به بیهوده چیزے ز من خواستن

که آگاهیئے آں نباشد برم
بدیں کینه خواهی بریدن سرم

بهانه نباید به خوں ریختن
چه باید کنوں رنگت آمیختن

همے پیلتن را بخواهی شکست
همانا کت آساں نیاید بدست

نباید ترا جست با او نبرد
برآرد به آوردگه از تو گرد

تاختنِ سهراب بر خیمۂ کاؤس و بر کندنِ میخها

چو بشنید گفتارهاے درشت
سر پر دلاں زود بنمود پشت

نهاں کرد زو روے و چیزے نگفت
عجب ماند زاں گفتهاے نهفت

ز بالا زدش تند یک پشتِ دست
بیفگندش آمد بجاے نشست

بسے کرد اندیشهاے دراز
ز هر گونۂ کرد پیکار ساز

به بست از پئے کینه آنگه کمر
نهاد از برِ سروری تاجِ زر

بپوشید خفتان و بر سر نهاد
یکے ترگِ رومی بکردارِ باد

گرفتش سنان و کمان و کمند
گراں گرز را پهلوے دیو بند

ز تندی بجوش آمدش خون و رگ
نشست از برِ بارۂ تیز تگ

به آوردگه رفت چوں پیلِ مست
چو کوهِ رواں اسپش از جا بجست

بروں آمد و راے ناورد کرد
بر آورد بر چهرۂ ماه گرد

بیامد دماں تا به قلب سپاه
رسید او بنزدیکِ کاؤس شاه

به کردارِ گوراں ز چنگالِ شیر
رمیدند از وے سرانِ دلیر

ز پاؤ رکیب و ز دست و عناں
ز بازوے آں آب داده سناں

کس از نامداران ایران سپاه　　نیارست کردن بدو در نگاه
وز آن پس دلیران شدند انجمن　　که رایشت گوی گو پیلتن
نشاید نگه کرد آسان بدوی　　که یارد شدن پیش او جنگجوی
وز آن پس خروشید سهراب گرد　　همی شاه کاوس را بر شمرد
چنین گفت کای شاه آزاد مرد　　چگونست کارت بدشت نبرد
چرا کرده‌ای نام کاوس کی　　که در جنگ شیران نداری تو پی
گر این نیزه در مشت پیچان کنم　　سپاه ترا جمله بی جان کنم
یکی سخت سوگند خوردم ببزم　　بدان شب کجا کشته شد ژنده رزم
کز ایران نمانم یکی نیزه دار　　کنم زنده کاوس کی را به دار
که داری از ایرانیان تیز چنگ　　که پیش من آید بدین دشت جنگ
کجا گیو و گودرز و طوس دلیر　　فریبرز کاوس و گستهم شیر
سوار جهان رستم نامور　　دگر زنگهٔ گرد پرخاش خر
در آیند و مردی نمایند هین　　وزین رزمگاه از پی خشم و کین
بگفت و همی بود خاموش بس　　از ایران نداد ایچ پاسخش کس
از آن پس بجنبید از جای خویش　　بنزدیک پرده سرا رفت پیش
خم آورد پشت و سنان ستیغ　　بزد تند و برکند هفتاد میخ
سرا پرده یک بهره آمد ز پای　　ز هر سو بر آمد دم کرنای
غمین گشت کاوس و آواز داد　　که ای نامداران فرخ نژاد
یکی نزد رستم برید آگهی　　کزین ترک شد مغز گردان تهی
ندارم سواری ورا هم نبرد　　از ایران نیارد کس این کار کرد
بشد طوس و پیغام کاوس برد　　شنیده سخن پیش او بر شمرد
بدو گفت رستم که هر شهریار　　که کردی مرا ناگهان خواستار
گهی جنگ بودی گهی ساز بزم　　ندیدم ز کاوس جز رنج رزم

بفرمود تا رخش را زین کنند — سواران بروها پر از چین کنند
ز خیمه نگه کرد رستم بدشت — ز ره گیو را دید کاندر گذشت
نهاد از بر رخش رخشنده زین — همیگفت گرگین که بشتاب هین
همی بست با گوز رهّام تنگ — به برگستوان بر زده طوس چنگ
همی آن بدین این بدان گفت زود — تهمتن چو از پرده آوا شنود
بدل گفت این رزم آهرمن است — که این رستخیز از پئے یک تن است
ببرد دست و بپوشید ببرِ بیان — ببست آن کیانی کمر بر میان
نشست از برِ رخش و پیمود راه — زواره نگهبانِ گاه و سپاه
بدو گفت زایدر مرو پیشتر — بمن دار گوش از یلان بیشتر
درفشش ببردند با او بهم — همی رفت پرخاش جوے و دژم
چو سهراب را دید آن یال و شاخ — برش چون برِ سام جنگی فراخ
بدو گفت زایدر بیک سو شویم — بر آوردگه بر بے آهو شویم
بخندید سهراب پرخاش خر — ز گفتِ گوِ پیلتن نامور
بمالید سهراب کف را بکف — به آوردگه رفت از پیشِ صف
بگفت او برستم بیرو تا رویم — بیک جاے هر دو دو مردِ گویم
از ایران و توران نخواهیم کس — چو من باشم و تو هم آورد بس
به بالا بلندی و با کتف و یال — ستم یافت با این به بسیار سال
به آوردگه مر ترا جاے نیست — ترا خود بیک مشتِ من پاے نیست
نگه کرد رستم بدان سر فراز — بدان سفت و چنگ و رکیب دراز
بدو گفت نرم اے جوانمردِ نرم — زمین سرد و خشک و هوا نرم و گرم
به پیری بسے دیدم آوردگاه — بسے بر زمین پست کردم سپاه
تبه شد بسے دیو بر دستِ من — ندیدم بدانسو که بودم شکن
نگه کن مرا تا به بینی بجنگ — اگر زنده مانی مترس از نهنگ

مرا دید در جنگ دریا و کوه　　که با نامداران توران گروه
چه کردم ستاره گواهِ من است　　بمردی جهان زیرِ پایِ من است
کسانی که دیدند رزم مرا　　شمردند گوئی که بزم مرا
همی رحمت آرد بتو بر دلم　　نخواهم که جانت ز تن بگسلم
نمانی بترکان بدین یال و سفت　　بر ایران ندانم ترا نیز جفت
چو آمد ز رستم چنین گفتگو　　بجنبید سهراب را دل بدو
بدو گفت کز تو بپرسم سخن　　همه راستی باید افگند بن
یکایک نژادت مرا یاد دار　　ز گفتارِ خوبت مرا شاد دار
من ایدون گمانم که تو رستمی　　که از تخمهٔ نامور نیرمی
چنین داد پاسخ که رستم نیم　　هم از تخمهٔ سامِ نیرم نیم
که او پهلوان است و من کهترم　　نه با تخت و گاهم نه با افسرم

نبردِ رستم با سهراب

ز امید سهراب شد نا امید　　بر او تیره شد روی روزِ سپید
بر آوردگه رفت و نیزه گرفت　　همی ماند از گفتِ مادر شگفت
یکی تنگ میدان فرو ساختند　　بکوتاه نیزه همی تاختند
نماند ایچ بر نیزه بند و سنان　　بچپ باز بردند هر دو عنان
بشمشیرِ هندی بر آویختند　　همی ز آهن آتش فرو ریختند
بزخم اندرون تیغ شد ریزریز　　چه زخمی که پیدا کند رستخیز
گرفتند زان پس عمودِ گران　　همی کوفتند آن بر این، این بر آن
ز تیر و عمود اندر آمد به خم　　جهان باد پایان و گردان دژم
ز اسپان فرو ریخت برگستوان　　زره پاره شد بر میانِ گوان
فرو ماند اسپ و دلاور ز کار　　یکی را نه بد دست و بازوش یار

تن از خوی پر آب و دهان پر ز خاک	زبان گشته از تشنگی چاک چاک
یک از دیگر ایستاده آنگاه دور	پر از درد باب و پر از رنج پور
جهانا شگفتی ز کردار تست	شکسته هم از تو هم از تو درست
ازین دو یکی را نجنبید مهر	خرد دور بد مهر ننمود چهر
همی بچه را باز داند ستور	چه ماهی به دریا چه در دشت گور
نداند همی مردم از رنج و آز	یکی دشمنی را ز فرزند باز
بدل گفت رستم که هرگز نهنگ	ندیدم که آید بدینسان بجنگ
مرا خوار شد جنگ دیو سپید	ز مردی شد امروز دل ناامید
ز دست یکی نا رسیده جهان	نه گردی نه نام آوری از مهان
بسیری رسانیدم از روزگار	دو لشکر نظاره برین کارزار
چو آسوده شد بارهٔ هر دو مرد	ز آزار جنگ و ز ننگ نبرد
بزه بر نهادند هر دو کمان	یکی سالخورده دگر نوجوان
زره بود و خفتان و ببر بیان	ز کلک و ز پیکان نیامد زیان
بهم تیر باران نمودند سخت	تو گوئی فرو ریخت برگ درخت
غمین شد دل هر دو از یکدگر	گرفتند هر دو دوال کمر
تهمتن اگر دست بردی بسنگ	بکندی سیه سنگ را روز جنگ
بزور از زمین کوه برداشتی	گران سنگ را موم پنداشتی
کمر بند سهراب را چاره کرد	که از زین بجنباند اندر نبرد
میان جوان را نه بد آگهی	بماند از هنر دست رستم تهی
فرو داشت دست از کمربند او	شگفتی فرو ماند از بند او
دو شیر اوژن از جنگ سیر آمدند	تبه گشته و خسته دیر آمدند
دگر باره سهراب گرز گران	ز زین بر کشید و بیفشرد ران
بزد گرز و آورد کتفش به درد	بپیچید و درد از دلیری بخورد

بخندید سهراب گفت ای سوار — به زخم دلیران نه‌ای پایدار
بزیر اندرت رخش گوئی خراشت — دو دست سوار از همه بدتراشت
مرا رحمت آید بتو بر ز دل — که از خونت آغشته گشت اشت گل
اگرچه گوی سرو بالا بود — جوانی کند پیر کانا بود
تهمتن نداد ایچ او را جواب — شگفتی فرو ماند در پیچ و تاب
بپشتی رسید این از آن آن از این — چنان تنگ شد بر دلیران زمین
که از یکدگر روی برگاشتند — دل و جان باندیشه بگذاشتند
تهمتن بتوران سپه شد بجنگ — بدانسان که نخچیر بیند پلنگ
به ایران سپه رفت سهراب گرد — عنان بارهٔ تیزتگ را سپرد
بزد خویشتن را بایران سپاه — بدشتش بسی نامور شد تباه
میان سپه اندر آمد چو گرگ — پراگنده گشتند خرد و بزرگ
چو رستم بنزدیک توران رسید — پشیمان شده آه از جگر برکشید
غمین گشت و اندیشهٔ کرد و دید — که کاوس را بی گمان بد رسید
ازین پرهنر ترک نو خاسته — بخفتان بر و بازو آراسته
بلشکرگه خویش تازید زود — که اندیشهٔ دل بدانگونه بود
میان سپه دید سهراب را — زمین لعل کرده بخوناب را
سر نیزه پرخون و خفتان و دشت — چو شیری که گردد ز نخچیر مست
دژم گشت رستم چو او را بدید — خروشی چو شیر ژیان برکشید
بدو گفت کای ترک خونخوار مرد — ز ایران سپه جنگ با تو که کرد
چرا دست با من نسودی همه — چو گرگ آمدی در میان رمه
بدو گفت سهراب توران سپاه — ازین رزم دور اند و هم بیگناه
تو آهنگ کردی بدیشان نخست — کسی با تو پیکار و کینه نجست
بدو گفت رستم که شد تیره روز — چو پیدا کند تیغ گیتی فروز

به کشتی بگیریم فردا پگاه به بینیم تا بر که گردد سپاه
بدین دشت هم دار و هم منبر است که روشن جهان زیر تیغ اندر است
گر ایدونکه بازو بشمشیر و تیر چنین آشنا شد تو هرگز ممیر
برفتند و روی هوا تیره گشت ز سهراب گردون هوا خیره گشت
تو گفتی ز جنگش سرشت آسمان نیاساید از تاختن یک زمان
دگر باره زیر اندرش آهن است شگفتی روان است رویین تن است
شب تیره آمد سوی لشکرش میان سوده از جنگ آهن سرش
به هومان چنین گفت کامروز هور برآمد جهان کرد پر جنگ و شور
شما را بسر زان سوار دلیر که یال یلان داشت چنگال شیر
چه آمد شما را چه گفت و چه کرد که او بود همزور من در نبرد
چه کرد او ابا لشکرم سربسر که چون او ندانم به گیتی دگر
یکی پیر مرد است برسان شیر نگردد ز پیکار و از جنگ سیر
اگر گویم از کار آن نامدار نه چندان بود کاید اندر شمار
دو بازوش مانندهٔ ران پیل بجوشد ز آواز او رود نیل
ندانم بگرد جهان سربسر که بندد گه کینه چون او کمر
بدو گفت هومان که فرمان شاه چنین بد که ز ایدر نجنبد سپاه
همه کار ما سخت و با ساز بود به آوردگه گشتن آغاز بود
بیامد یکی مرد پرخاش جوی بدین لشکر گشن بنهاد روی
تو گفتی ز مستی کنون خاست است که این جنگ را یک تن آراست است
عنان باز پیچید و برداشت راه به ایران سپاه رفت از این جایگاه
چنین گفت سهراب کو زین سپاه نکرد از دلیران کسی را تباه
از ایرانیان من بسی کشته ام زمین را بخون چون گل آغشته ام
اگر شیر پیش آمدی بی گمان نرستی چنین دان ز گرز گران

وزیں بر شما جز نظارہ نبود   ولیکن نیامد کسے خود چہ سود
بہ بیشم چہ شیر و پلنگ و ہژبر   بہ پیکاں فرو بارم آتش ز ابر
چو گرداں مرا روے بینند تیز   زرہ بر تن شاں شود ریز ریز
چو فردا بہ پیش است روز بزرگ   پدید آید آنکس کہ باشد سترگ
بنام خداے جہاں آفریں   نمانم ز گرداں یکے بر زمیں
کنوں خوان و مے باید آراستن   بباید ہمے غم ز دل کاستن
وزاں روے رستم سپاہ را بدید   سخن راند با گیو گفت و شنید
کہ امروز سہراب جنگ آزماے   چگونہ بجنگ اندر آورد پاے
چنیں گفت با رستم گرد گیو   کہ زاں گونہ ہرگز ندیدیم نیو
بیامد دماں تا میانِ سپاہ   ز لشکر برِ طوس شد کینہ خواہ
کہ او بود بر زین و نیزہ بدست   چو گرگیں فرود آمد و بر نشست
بیامد چو با نیزہ او را بدید   بکردارِ شیرِ ژیاں بر دمید
خمیدہ عمودے بزد بر برش   ز نیرو بیفتاد ترگ از سرش
نتابید با او بتابید روے   شدند از دلیراں بسے جنگجوے
ز گرداں کسے مایۂ او نداشت   بجز پیلتن پایۂ او نداشت
ہم آئینِ پیشیں نگہداشتم   سپہ را برو ہیچ نگذاشتم
بہ تنہا نشد بر برش جنگجوے   سپردہ بہ میدانِ کینہ بدوے
سوارے نشد پیش او یک تنہ   ہمے تاخت از قلب تا میمنہ
ز ہر سو ہمے شد دنان و دماں   بزیر اندروں بود اسپش چماں
غمیں گشت رستم ز گفتارِ اوے   برِ شاہِ کاؤس بنہاد روے
چو کاؤس کے پہلواں را بدید   برِ خویش نزدیک جایش گزید
ز سہراب رستم زباں بر گشاد   ز بالا و بُرزش ہمے کرد یاد
کہ کس در جہاں کودکے نا رسید   بدیں شیر مردی و گردی ندید

به بالا ستاره بساید همی / تنش را زمین بر نتابد همی
دو بازو و رانش چو ران هیون / همانا که دارد ستبری فزون
به تیغ و به نیزه به گرز و کمند / ز هر گونهٔ آزمودیم چند
سرانجام گفتم که من پیش ازین / بسی گرد را بر گرفتم ز زین
گرفتم دوال کمربند او / بیفشاردم سخت پیوند او
همی خواستم کش ز زین بر کنم / چو دیگر کسانش به خاک افگنم
گر از باد جنبان شود کوهسار / بجنبید ابر زین مر آن نامدار
ازو باز گشتم که بیگاه بود / که شب سخت تاریک و بی ماه بود
بدان تا بگردیم فردا یکی / به کشتی گرائیم ما اندکی
چو فردا بیاید بدشت نبرد / به کشتی همی بایدم چاره کرد
بکوشم ندانم که پیروز کیست / ببینیم تا رای یزدان به چیست
کزو ایست پیروزی و دستگاه / هم او آفرینندهٔ هور و ماه
بدو گفت کاوس یزدان پاک / تن بد سگالت کند چاک چاک
من امشب به پیش جهان آفرین / بمالم فراوان سر اندر زمین
بدان تا ترا بر دهد دستگاه / برین ترک بدخواه گم کرده راه
کند تازه پژمرده کام ترا / بر آرد به خورشید نام ترا
بدو گفت رستم که با فر شاه / بر آید همه کامهٔ نیکخواه
بگفت این و برخاست پس پیلتن / رزم گشته او پیش آن انجمن
بلشکر گه خویش بنهاد روی / پر اندیشه جان و دلش کینه جوی
زواره بیامد خلیده روان / که امروز چون گشت بر پهلوان
ازو خوردنی خواست رستم نخست / پس آنگه ز اندیشه دل را بشست
همانگه بدو حال سهراب گرد / سراسر همه هرچه بد بر شمرد
سپه را دو فرسنگ بد در میان / گشادن نیارست یک تن میان

چنیں راند پیشِ برادر سخن — کہ بیدار دل باش و تندی مکن
بہ شبگیر من چوں بہ آوردگاہ — روم پیشِ آں ترکِ ناوردخواہ
بیاور سپاہ و درفشِ مرا — ہماں تخت و زرینہ کفش مرا
ہمے باش در پیشِ پردہ سرائے — چو خورشیدِ تاباں برآید ز جائے
گر ایدونکہ پیروز باشم بجنگ — بہ آوردگہ بر نیارم درنگ
وگر خود دگر گونہ گردد سخن — تو زاری مساز و نژندی مکن
میائید یک تن بہ آوردگہ — مسازید جستن سوے رزم راہ
یکایک سوے زابلستاں شوید — از ایدر بنزدیکِ دستاں شوید
از او بر گشائی یکایک سخن — کہ روزِ تہمتن در آمد بہ بن
چنیں بود فرمانِ یزدانِ پاک — کہ گردد بہ دستِ جوانے ہلاک
تو خرسند گرداں دلِ مادرم — چنیں راند ایزد قضا بر سرم
بگویش کہ تو دل بمن در بہ بند — مشو جاوداں بہرِ جانم نژند
کس اندر جہاں جاودانہ نماند — ز گردوں مرا خود بہانہ نماند
بسے دیو و شیر و پلنگ و نہنگ — تبہ شد ز چنگم بہنگامِ جنگ
بسے بارہ و دژ کہ کردیم پست — نیاورد کس دستِ من زیرِ دست
درِ مرگ را آں بکوبد کہ پاے — بہ اسپ اندر آرد برآید ز جاے
اگر سال گردد فزوں از ہزار — ہمین است راہ و ہمین است کار
نگہ کن بہ جمشید شاہِ بلند — ہماں نیز طہمورثِ دیو بند
بہ گیتی چو ایشاں نہ بد شہریار — سرانجام رفتند نزدِ کردگار
بمردی زِ گرشاسپ برتر نبود — سپہر برین گردگاہش بسود
نریمان و سام آں دو گردن فراز — ز مردن بہ گیتی نہ بد شاں جواز
چو گیتی بر ایشاں نماند و بگشت — مرا نیز بر رہ بباید گذشت
ہمہ مرگ را ایم پیر و جواں — بہ گیتی نماندہ کسے جاوداں

چو خورشید گردد بر شتاں بگوی
که از شاه گیتی مبر تاب روی
اگر جنگ سازد تو کشتی مکن
چناں رو که او راند از بن سخن
ز شب نیمهٔ گفت سهراب بود
دگر نیمه آرامش و خواب بود

کشتی گرفتن رستم و سهراب و رهائی یافتن رستم از او بچاره

چو خورشید رخشاں بگسترد پر
سیه زاغ پراں فرو برد سر
تهمتن بپوشید ببر بیاں
نشست از بر اژدهای دماں
بیامد بداں دشت آوردگاه
نهاده ز آهن به سر بر کلاه
وز آں روی سهراب با انجمن
همی مَی گسارید با رود زن
به هوماں چنیں گفت کاں شیر مرد
که با من همی گردد اندر نبرد
ز بالای من نیست بالاش کم
به رزم اندروں دل ندارد دژم
بر و کتف و یالش بماند من
تو گوئی که داننده بر زد رسن
ز پا و رکیبش همی مهر من
بجنبید به شرم آورد چهر من
نشانهای مادر بیابم همی
به دل ریز لختی بتابم همی
گمانے برم من که او رستم است
که چوں او نبرده به گیتی کم است
نباید که من با پدر جنگ جوی
شوم خیره رو اندر آرم به روی
ز دادار گردم بسے شرمناک
سیه رو روم از سر تیره خاک
نباشد امید سرای دگر
نباید که رزم آورم با پدر
به شاهان گیتی شوم رو سیاه
که بر مرز ایران و توراں سپاه
نگوید کسے جز به بد نام من
نباشد به هر دو سرا کام من
سراسیمه گردم از آویختن
بجز بد نباشد ز خوں ریختن

بدو گفت هوماں که در کارزار   رسید است رستم بمن چند بار
شنیدی که در جنگِ مازندراں   چه کرد آں سپهبد به گرزِ گراں
بدین رخش ماند همے رخشِ او   ولیکن ندارد پے و پخشِ او
چو یک بهره از تیره شب در گذشت   خروشِ طلایه بر آمد زِ دشت
جهانجوے سهراب دِل پر زِ رزم   به آرام گه رفت از تختِ بزم
به شبگیر چوں بر دمید آفتاب   سرِ جنگ جویاں بر آمد زِ خواب
بپوشید سهراب خفتانِ رزم   سرش پر ز رزم و دِلش پر زِ بزم
بیامد خروشاں بداں دشتِ جنگ   بچنگ اندروں گرزهٔ گاو رنگ
زِ رستم بپرسید خنداں دو لب   تو گفتی که با او بهم بود شب
که شب چوں بدی روز چوں خاستی   زِ پیکار دِل بر چه آراستی
زِ کف بفگن ایں تیر و شمشیرِ کیں   بزن جنگ بیداد را بر زمیں
نشینیم هر دو پیاده بهم   به مے تازه داریم روے دژم
به پیشِ جهاندار پیماں کنیم   دِل از جنگ جستن پشیماں کنیم
هماں تا کسے دیگر آید به رزم   تو با من بساز و بیاراے بزم
دِلِ من همے بر تو مهر آورد   همے آبِ شرمم به چهر آورد
همانا که داری زِ گرداں نژاد   کنی پیشِ من گوهرِ خویش یاد
زِ نامِ تو گردم همے جستجوے   نگفتند نامت تو با من بگوے
زِ من نام پنهاں نبایدت کرد   چو گشتی تو با من کنوں هم نبرد
مگر پورِ دستانِ سامِ یلی   گزیں نامور رستمِ زابلی
بدو گفت رستم که اے نامجوے   نکردیم هرگز چنیں گفتگوے
زِ گشتی گرفتن سخن بود دوش   نگیرم فریبِ تو زیں در مکوش
نه من کودکم گر تو هستی جواں   بگشتی کمر بسته دارم میاں
بکوشیم و فرجامِ کار آں بود   که فرماں و راےِ جهانباں بود

و دیگر که در جای ننگ و نبرد
بسی گشته ام در فراز و نشیب
بدو گفت سهراب کای مرد پیر
مرا آرزو بد که بر بسترت
کسی کز تو ماند ستودان کند
وگر هوش تو زیر دست من است
ز اسپان جنگی فرود آمدند
به بستند بر سنگ اسپ نبرد
چو شیران به کشتی در آویختند
بزد دست سهراب چون پیل مست
کمر بند رستم گرفت و کشید
به رستم در آویخت چون پیل مست
یکی نعره برزد پر از خشم و کین
نشست از بر سینهٔ پیلتن
بکردار شیری که بر گور نر
یکی خنجر آبگون بر کشید
نگه کرد رستم به آواز گفت
به سهراب گفت ای یل شیر گیر
دگر گونه این باشد آیین ما
کسی کو به کشتی نبرد آورد
نخستین که پشتش نهد بر زمین
اگر بار دیگرش زیر آورد
روا باشد ار سر کند زو جدا

پژوهش نجویند مردان مرد
نیم مرد گفتار زرق و فریب
اگر نیست پندی ز منت جانگیر
بر آید بهنگام هوش از برت
بپرد روان تن به زندان کند
به فرمان یزدان برآرم ز دست
هشیوار با گبر و خود آمدند
برفتند هر دو روان پر ز درد
ز تنها خوی و خون همی ریختند
چو شیر دمنده ز جا در بجست
ز بس زور گفتی زمین بر درید
بر آوردش از جای و بنهاد پشت
بزد رستم شیر را بر زمین
پر از خاک چنگال و روی و دهن
زند دشت و گور اندر آید بسر
همی خواست از تن سرش را برید
که این راز باید گشاد از نهفت
کمند افگن و گرز و شمشیر گیر
جز این باشد آرایش دین ما
سر مهتری زیر گرد آورد
نبرد سرش گرچه باشد بکین
به افگندنش نام شیر آورد
بدین گونه بر باشد آیین ما

بدین چارہ از چنگِ نر اژدہا	ہمے خواست یابد زِ کُشتن رہا
دلیرِ جوان سر بگفتارِ پیر	بداد و نبود آن سخن جایگیر
یکے از دلیری دُوُم از زمان	سوُم از جوانمردیش بے گمان
رہا کرد از دست و آمد بدشت	بدشتے کہ بر پیشش آہو گذشت
ہمے کرد نخچیر یادش نبود	از آنکس کہ با او نبرد آزمود
ہمے دیر شد باز ہومان چو گرد	بیامد بپرسید ازو از نبرد
بہ ہومان بگفت آن کجا رفتہ بود	سخن ہرچہ رُستم بدو گفتہ بود
بدو گفت ہومان دریغ اے جوان	بہ سیری رسیدی ہمانا زِ جان
دریغ این بر و برز و بالاے تو	رکیبِ دراز و یلی پاے تو
ہژبرے کہ آوردہ بودی بدام	رہا کردی از دست شد کار خام
نگہ کن کزین بیہدہ کار کرد	چہ آرد بہ پیشت بدشتِ نبرد
یکے داستان زد بدین شہریار	کہ دشمن مدار ارچہ خُرد است خوار
بگفت و دل از جانِ او برگرفت	پُر اندوہ ہمے ماندہ اندر شگفت
بہ لشکرگہِ خویش بنہاد روے	بہ خشم و بُد از غمِ دل از کارِ اوے
بہ ہومان چنین گفت سہراب گرد	کہ اندیشہ از دل ببایَد سترد
کہ فردا بیاید بر من بہ جنگ	ببینی بہ گردنش بر پالہنگ
چو رُستم زِ چنگِ وے آزاد گشت	بسانِ یکے کوہِ پولاد گشت
خرامان بشد سوے آبِ روان	چو جان رفتہ گویا بیابد روان
بخورد آب و روے و سر و تن بشست	بہ پیشِ جہان آفرین شد نخست
بہ زمزم بنالید بر بے نیاز	نیایش ہمے کرد بر چارہ ساز
ہمے خواست پیروزی و دستگاہ	نبود آگہ از بخششِ خورشید و ماہ
کہ چون رفت خواہد سپہر از برش	بخواہد ربودن کلاہ از سرش
شنیدم کہ رُستم زِ آغازِ کار	چنان یافت نیرو زِ پروردگار

که گر سنگ را او بسر بر شدی — همی هر دو پایش بدو در شدی
از آن زور پیوسته رنجور بود — دل او از آن آرزو دور بود
بنالید بر کردگار جهان — بزاری همی آرزو کرد آن
که لختی ز زورش ستاند همی — که رفتن به ره بر تواند همی
بدانسان که از پاک یزدان بخواست — ز نیروی آن کوه پیکر بکاست
چو باز آن چنان کار پیش آمدش — دل از بیم سهراب ریش آمدش
به یزدان بنالید کای کردگار — بدین کار این بنده را پاشدار
همان زور خواهم کز آغاز کار — مرا دادی ای پاک پروردگار
بدو باز داد آن چنان کش بخواست — بیفزود در تن هر آنچش بکاست
وزآن آبخور شد بجای نبرد — پر اندیشه بودش دل و روی زرد
همی تاخت سهراب چون پیل مست — کمندی به بازو کمانی بدست
گرازان و چون شیر غره زنان — سمندش جهان و جهان را کنان
بر آن گونه رستم چو او را بدید — عجب ماند در وی همی بنگرید
ز پیکارش اندازها برگرفت — غمین گشت زو ماند اندر شگفت
چو سهراب باز آمد او را بدید — ز باد جوانی دلش بر دمید
چو نزدیک تر شد بدو بنگرید — مر او را بدان فر و آن زور دید
چنین گفت کای رسته از چنگ شیر — چرا آمدی باز نزدم دلیر
چرا آمدی باز پیشم بگوی — سوی راستی خود نداری تو روی
همانا که از جان تو سیر آمدی — که در جنگ شیران دلیر آمدی
دو بارت امان دادم از کارزار — به پیریت بخشیدم ای نامدار
چنین داد پاسخ بدو پیلتن — که ای نامور گرد لشکرشکن
نگویند زین گونه مردان مرد — همانا جوانی ترا غره کرد
ببینی که زین پیر مردی دلیر — چه آید بروی تو ای نره شیر

هر آنگه که خشم آورد بخت شوم
شود سنگِ خاره بکردارِ موم

کشته شدنِ سهراب بدستِ رستم

دگر بار اسپاں به بستند سخت
بسر بر همے گشت بدخواه بخت

به کُشتی گرفتن نهادند سر
گرفتند هر دو دوالِ کمر

سپهدار سهراب آں روز دست
تو گفتی که چرخ بلندش ببست

غمیں گشت رستم بیازید چنگ
گرفت آں سر و یالِ جنگی پلنگ

خم آورد پشتِ دلاور جواں
زمانه سر آمد نبودش تواں

زدش بر زمیں بر بکردارِ شیر
بدانست کو هم نماند بزیر

سبک تیغ تیز از میاں بر کشید
برِ پورِ بیدار دل بر درید

به پیچید ازاں پس یکے آه کرد
ز نیک و بد اندیشه کوتاه کرد

بدو گفت کایں بر من از من رسید
زمانه بدستِ تو دادم کلید

تو زیں بیگناهی که ایں گوژپشت
مرا بر کشید و به زودی بکشت

به بازی بگویند هم سالِ من
بخاک اندر آمد چنیں یالِ من

نشاں داد مادر مرا از پدر
ز مهر اندر آمد روانم به سر

همے جستمش تا ببینمش روے
چنیں جاں بدادم بدیں آرزوے

دریغا که رنجم نیامد به سر
ندیدم دریں هیچ روے پدر

کنوں گر تو در آب ماهی شوی
و یا چوں شب اندر سیاهی شوی

وگر چوں ستاره شوی بر سپهر
ببرّی ز روے زمیں پاک مهر

بخواهد هم از تو پدر کینِ من
چو بیند که خشت است بالینِ من

ازاں نامدارانِ گردن کشاں
کسے هم برد سوے رستم نشاں

که سهراب کشت است و افگنده خوار
همے خواست کردن ترا خواستار

چو بشنید رستم سرش تیره گشت
جهاں پیشِ چشم اندرش تیره گشت

همه بی تن و تاب و بی توش گشت
بیفتاد از پا و بی هوش گشت

بپرسید از آن پس که آمد بهوش
بدو گفت با ناله و با خروش

بگو تا چه داری ز رستم نشان
که گم باد نامش ز گردن کشان

که رستم منم کم مماناد نام
نشیناد در ماتمم پور سام

بزد نعره و خونش آمد بجوش
همی کند موی و همی زد خروش

چو سهراب رستم بدانسان بدید
بیفتاد و هوش از سرش بر پرید

بدو گفت گر زانکه رستم توئی
بکشتی مرا خیره بر بد خوئی

ز هر گونه بودم ترا رهنمای
نجنبید یک ذرّه مهرت ز جای

کنون بند بگشای از جوشنم
برهنه ببین این تن روشنم

به بازوم بر مهرهٔ خود نگر
ببین تا چه دید این پسر از پدر

چو برخاست آواز کوس از درم
بیامد پر از خون دو رخ مادرم

همی جانش از رفتن من بخست
یکی مهره بر بازوی من ببست

مرا گفت کاین از پدر یادگار
بدار و ببین تا که آید بکار

کنون کارگر شد که بیکار گشت
پسر پیش چشم پدر خوار گشت

چو بگشاد خفتان و آن مهره دید
همه جامه بر خویشتن بر درید

همی گفت کای کشته بر دست من
دلیر و ستوده به هر انجمن

همی ریخت خون و همی کند موی
سرش پر ز خاک و پر از آب روی

بدو گفت سهراب کین بدتری است
به آب دو دیده نباید گریست

ازین خویشتن کشتن اکنون چه سود
چنین رفت و این بودنی کار بود

چو خورشید تابان ز گنبد گذشت
تهمتن نیامد به لشکر ز دشت

ز لشکر بیامد هشیوار بیست
که تا اندر آوردگه کار چیست

دو اسب اندر آن دشت بر پای بود
پر از گرد رستم دگر جای بود

گو پیلتن را چو بر پشت زین
ندیدند گردان در آن دشت کین

چناں بدگماں شاں کہ او کشتہ شد — سر نامداراں ہمہ گشتہ شد
بہ کاؤس کے تاختند آگہی — کہ تخت رہی شد ز رستم تہی
ز لشکر بر آمد سراسر خروش — بر آمد زمانہ یکایک بہ جوش
بفرمود کاؤس تا بوق و کوس — دمیدند و آمد سپہدار طوس
وزاں پس بلشکر چنیں گفت شاہ — کز ایدر ہیونے سوے رزمگاہ
بتازید تا کار سہراب چیست — کہ بر شہر ایراں بباید گریست
اگر کشتہ شد رستم جنگ جوے — از ایراں کہ یارد شدن پیش اوے
بباید چو جمشید آوارہ گشت — کہ بنہیم سر جملہ در کوہ و دشت
بہ انبوہ زخمے بباید زدن — بدیں رزم گہ بر نشاید بدن
چو آشوب برخاست از انجمن — چنیں گفت سہراب با پیلتن
کہ اکنوں چو روز من اندر گذشت — ہمہ کار ترکاں دگرگونہ گشت
ہمہ مہربانی بداں کن کہ شاہ — سوے جنگ توراں نراند سپاہ
کہ ایشاں ز بہر من جنگ جوے — سوے مرز ایراں نہادند روے
نباید کہ بینند رنجے بہ راہ — مکن جز بہ نیکی در ایشاں نگاہ
بسے روز را دادہ بودم نوید — بسے کردہ بودم ز ہر در امید
بگفتم اگر زندہ بینم پدر — بہ گیتی نمانم یکے تاجور
چہ دانستم اے پہلو نامور — کہ باشد روانم بدست پدر
دریں رزم دلیرے بہ بند من اشت — گرفتار خم کمند من اشت
بسے زو نشان تو پرسیدہ ام — ہمہ بد خیال تو در دیدہ ام
جز آں بود یکسر سخنہاے او — ازو باز ماند تہی جاے او
چو گشتم ز گفتار او نا امید — شدم لاجرم تیرہ روز سپید
ببیں تا کدام اشت از ایرانیاں — نباید کہ آید بہ جانش زیاں
نشانے کہ بد دادہ مادر مرا — بدیدم نہ بد دیدہ باور مرا

چنینم نوشته بد اختر به سر   که من کشته گردم بدست پدر
چو برق آمدم رفتم اکنون چو باد   به مینو مگر بینمت باز شاد
ز سختی برشتم فرو بست دم   پر آتش دل و دیدگان پر ز نم
نشست از بر رخش رستم چو گرد   پر از خون دل و لب پر از باد سرد
بیامد به پیش سپه با خروش   دل از کرده خویش پر درد و جوش
چو دیدند ایرانیان روی او   همه بر نهادند بر خاک رو
ستایش گرفتند بر کردگار   که او زنده باز آمد از کارزار
چو زان گونه دیدند بر خاک سر   دریده همه جامه و خسته بر
به پرسش گرفتند کین کار چیست   ترا دل بدین گونه از بهر کیست
بگفت آن شگفتی که خود کرده بود   گرامی پسر را که آزرده بود
همه بر گرفتند با او خروش   تهمتن آن زمان با سپهدار هوش
چنین گفت با سرفرازان که من   نه دل دارم امروز گوئی نه تن
شما جنگ ترکان مجوئید کس   که این بد که من کردم امروز بس
زواره بیامد بر پیلتن   دریده بر و جامه و خسته تن
چو رستم برادر بر آن گونه دید   بگفت آنچه از پور کشته شنید
پشیمان شدم من ز کردار خویش   ستانم مکافات ز اندازه بیش
دریدم جگرگاه نیکو جوان   بگرئید بر او چرخ تا جاودان
پسر را بکشتم به پیرانه سر   بریده پی و بیخ آن نامور
فرستاد نزدیک هومان پیام   که شمشیر کین ماند اندر نیام
نگهدار آن لشکر اکنون توئی   نگه کن بدیشان مگر نغنوی
که با تو مرا روز پیکار نیست   همان بیش ازین جای گفتار نیست
برادرش را گفت پس پهلوان   که برگرد ای گرد روشن روان
تو با او برو تا لب خشک آب   مکن بر کسی هیچ گونه شتاب

زواره بیامد هم اندر زمان — به هومان سخن گفت از پهلوان
به پاسخ چنین گفت هومان گرد — که بنمود سهراب را دستبرد
هجیر ستیزندهٔ بد گمان — که میداشت راز سپهبد نهان
نشان پدر جست و با او نگفت — روانش به بیدانشی بود جفت
بما این بد از شومی او رسید — بباید مر او را سر از تن برید
زواره بیامد بر پیلتن — ز هومان سخن راند و از انجمن
ز کار هجیر بد بد گمان — که سهراب را زو سر آمد زمان
تهمتن ز گفتار او خیره گشت — جهان پیش چشم اندرش تیره گشت
بنزد هجیر آمد از دشت کین — گریبانش بگرفت و زد بر زمین
یکی خنجر آبگون بر کشید — سرش را همی خواست از تن برید
بزرگان به پوزش فراز آمدند — هجیر از سر مرگ باز استدند
چو برگشت زان جایگه پهلوان — بیامد بر خسته پور جوان
بزرگان برفتند با او بهم — چو طوس و چو گودرز و چون گستهم
همه لشکر از بهر آن ارجمند — زبان برگشادند یکسر ز پند
که درمان این کار یزدان کند — مگر کین غمان بر تو آسان کند
یکی دشنه بگرفت رستم بدست — که از تن ببرد سر خویش پست
بزرگان برو اندر آویختند — ز مژگان همی خون دل ریختند
بدو گفت گودرز اکنون چه سود — گر از روی گیتی برآری تو دود
تو بر خویشتن گر کنی صد گزند — چه آسانی آید بدان ارجمند
اگر مانده باشد مر او را زمان — بماند به گیتی تو با او بمان
وگر زین جهان این جوان رفتنیست — نگه کن به گیتی که جاوید کیست
شکاریم یکسر همه پیش مرگ — سری زیر تاج و سری زیر ترگ
چو آیدش هنگام بیرون کشند — وز آن پس ندانیم تا چون کنند

دراز است راهش اگر کوته است / پراگنده گانیم اگر همره است
ز مرگ ای سپهبد بی اندوه کیست / همه خویشتن را بباید گریست

نوشدارو خواستن رستم از کاوس برای سهراب و ندادن او آن را

به گودرز گفت آن زمان پهلوان / که ای گرد با نام روشن روان
پیامی ز من سوی کاوس بر / بگویش که ما را چه آمد به سر
به دشنه جگرگاه پور دلیر / دریدم که رستم مماناد دیر
گرت هیچ یاد است کردار من / یکی رنجه کن دل به تیمار من
از آن نوشدارو که در گنج تست / کجا خستگان را کند تندرست
بنزدیک من با یکی جام می / سزد گر فرستی هم اکنون ز پی
مگر کو به بخت تو بهتر شود / چو من پیش تخت تو کهتر شود
بیامد سپهبد بکردار باد / به کاوس یکسر پیامش بداد
بدو گفت کاوس کز پیلتن / کرا بیشتر آب نزدیک من
نخواهم که او را بد آید بروی / که هستش بسی نزد من آبروی
ولیکن اگر داروی نوش من / دهم زنده ماند یل پیلتن
کند پشت رستم به نیرو ترا / هلاک آورد بی گمان مر مرا
شنیدی که او گفت کاوس کیست / گر او شهریار است پس طوس چیست
اگر یک زمان زو بمن بد رسد / نسازیم پاداش او جز به بد
همان نیز سهراب برگشته بخت / که سوگند خورده به تاج و به تخت
بدین نیزه ات گفت پیچان کنم / سرت بر سر دار پیچان کنم
کجا گنجد اندر جهان فراخ / بدان فر و برز و بدان یال و شاخ

کجا باشد او پیشِ تختم به پاے — کجا راند او زیرِ فرّ ہماے
سخنہا ہم به نیکی سوے او نگاه — اگر تاج بخش است و گر رزم خواه
به دشنام چندے مرا برشمرد — به پیشِ سپه آبرویم ببرد
چو فرزندِ او زنده باشد مرا — یکے خاک باشد بدست اندرا
سخنہاے سهراب نشنیدهٔ — نه مردِ بزرگِ جہاں دیدهٔ
کز ایرانیاں سر ببرّم ہزار — کنم زنده کاؤس کے را به دار
اگر ماند او زنده اندر جہاں — نپیچند از وے کہان و مہاں
کسے دشمنِ خویشتن پرورد — به گیتی دروں نامِ بد گسترد
چو بشنید گودرز برگشت زود — برِ رستم آمد بکردارِ دود
بدو گفت خوے بدِ شهریار — درختے است حنظل ہمیشه به بار
به تندی به گیتی ورا یار نیست — ہماں رنج کس را خریدار نیست
ترا رفت باید بنزدیکِ او — که روشن کنی جانِ تاریکِ او
بفرمود رستم که تا پیشکار — یکے جامه آرد برش پر نگار
جواں را براں جامهٔ زرنگار — بخوابانْد و آمد برِ شهریار
گوِ پیلتن سر سوے راه کرد — کس آمد پسِ زود آگاه کرد
که سهراب شد زیں جہانِ فراخ — ہمے از تو تابوت خواہد نه کاخ

زاری کردنِ رستم بر سهراب و بردنِ تابوتش بزابلستان نزدِ زال و رودابه

چو بشنید رستم خراشید روے — ہمے زد به سینه ہمے کند موے
بدر جست و بر زد یکے سرد باد — بنالید و مژگاں بہم بر نہاد
پیاده شد از اسب رستم چو باد — بجاے کُله خاک بر سر نہاد

بزرگانِ لشکر ہمہ ہمچناں
غریوان و گریان و زاری کناں

ہمے گفت زار اے نبردہ جواں
سرافراز و از تخمۂ پہلواں

نہ بیند چو تو نیز خورشید و ماہ
نہ جوشن نہ خود و نہ تخت و کلاہ

کرا آمد ایں پیش کامد مرا
کہ فرزند کشتم بہ پیراں سرا

نبیرہ جہاندار سام سوار
سوے مادر از تخمۂ نامدار

بریدن دو دستم سزاوار ہست
جز از خاکِ تیرہ مبادم نشست

کہ فرزند سہراب دادم بباد
کہ چوں او گوے نامدارے نزاد

ز سام نریمان و گرشاسپ گیو
بمردی فزوں بود و گردانِ نیو

چو من نیست در گردِ گیہاں یکے
بمردی بُدم پیشِ او کودکے

چہ گویم چو آگہ شود مادرش
چگونہ فرستم کسے را برش

چہ گویم چرا کشتمش بے گناہ
چرا روز کردم بر او بر سیاہ

کدامیں پدر ایں چنیں کار کرد
سزاوارم اکنوں بہ گفتارِ سرد

بہ گیتی کہ کشت است فرزند را
دلیر و جوان و خردمند را

پدرش آں گرانمایہ تر پہلواں
چہ گوید بداں دختِ پاکِ جواں

کہ رستم بہ کینہ بر او دست یافت
بہ دشنہ جگر گاہِ او بر شگافت

بریں تخمۂ سام نفریں کنند
مرا نام بے مہر و بے دیں کنند

کہ دانست کایں کودکِ ارجمند
بدیں سال گردد چو سروِ بلند

بہ جنگ آیدش رائے و سازد سپاہ
بمن بر کند روزِ روشن سیاہ

بفرمود تا دیبۂ خسرواں
کشیدند بر روے پورِ جواں

ہمے آرزو گاہ و شہر آمدش
یکے تنگ تابوت بہر آمدش

ازاں دشت بردند تابوتِ اوے
سوے خیمۂ خویش بنہاد روے

بہ پردہ سرا اندر آتش زدند
ہمہ لشکرش خاک بر سر زدند

ہماں خیمہ و دیبۂ رنگ رنگ
ہمہ تختِ پرمایہ زرّیں پلنگ

بر آتش نهادند بر خاست غو   همے کرد زاری جهاندار گو
جهان چوں تو دیگر نه بیند سوار   به مردی و گُردی گهِ کارزار
دریغ آں همه مردی و رائے تو   دریغ آں رُخ و بُرز و بالائے تو
دریغ ایں غم و حسرتِ جاں گُسل   ز مادر جُدا وز پدر داغِ دل
نکوهش فراواں کند زالِ زر   همان نیز رودابهٔ پُر هنر
چه گویند گردان و گردن کشاں   چو زینساں شود نزدِ ایشاں نشاں
ازیں چوں به ایشاں رسد آگهی   که بر کندم از باغ سروِ سهی
بدیں کار پوزش چه پیش آورم   که دل شاں به گُفتارِ خویش آورم
همے ریخت خُوں و همے کند خاک   به تن جامهٔ خسروی کرده چاک
همه پهلوانانِ کاؤس شاه   نشستند بر خاک با او به راه
زبانِ بزرگاں پُر از پند بود   تهمتن به درد از جگر بند بود
چُنین است کردارِ چرخِ بلند   به دستے کُلاه و به دیگر کمند
چو شاداں نشیند کسے با کُلاه   به خمِ کمندش رُباید ز گاه
چرا مهر باید همے بر جهاں   چو باید خرامید با همرهاں
یکے دائره آمده چنبری   فراواں دریں دائره داوری
نه هر پادشاه و نه هر بنده را   شناسد نه ناداں نه داننده را
جهاں سر گذشت است از هر کسے   چُنیں گُونه گوں بازی آرد بسے
چو اندیشهٔ بُود گردد دراز   همے گشت باید سُوئے خاک باز
اگر چرخ را هست ازیں آگهی   همانا که گشت است مغزش تهی
چُناں داں که زیں گردش آگاه نیست   به چُون و چرا سُوئے او راه نیست
بدیں رفتن اکنوں نباید گریست   ندانیم فرجامِ ایں کار چیست
ز سُهراب چُوں شد خبر نزدِ شاه   بیامد به نزدیکِ او با سپاه
به رُستم چنیں گُفت کاؤس کے   که از کوهِ البرز تا برگِ نے

همے بُرد خواہد بہ گردشِ سپہر
نباید فگندن بدیں خاک چہر

یکے زود سازد یکے دیر تر
سرِ انجام بر مرگ باشد گذر

دل و جاں بدیں رفتہ خرسند کُن
ہمہ گوش سوئے خردمند کُن

اگر آسماں بر زمیں بر زنی
دگر آتش اندر جہاں در زنی

نیابی ہمہ رفتہ را باز جائے
روانش کہن داں بدیگر سرائے

من از دور دیدم بر و یالِ او
چناں بُرز و بالا و گوپالِ او

بگفتم بہ ترکاں نماند ہمے
ز تخمِ بزرگاں بماند ہمے

زمانہ بر انگیختش با سپاہ
کہ ایدر بہ دشتِ تو گردد تباہ

چہ سازی دو درمانِ ایں کار چیست
بر ایں رفتہ تا چند خواہی گریست

بدو گفت رستم کہ او خود گذشت
نشست است ہوماں دریں پہن دشت

ز توراں سرانند چندے ز چیں
از ایشاں بہ دل در مدار ایچ کیں

زوارہ سپہ را گذارد بہ راہ
بہ نیروئے یزداں و فرمانِ شاہ

بدو گفت شاہ اے گوِ نامجوے
ازیں رزم اندوہت آمد بروئے

گر ایشاں بہ من چند بد کردہ اند
وگر دود از ایراں بر آوردہ اند

ولیکن چو رائے تو با جنگ نیست
مرا نیز با جنگ آہنگ نیست

دلِ من ز دردِ تو شد پُر ز درد
نخواہم از ایشاں بہ کیں یاد کرد

ہجیرِ دلاور بیامد ز راہ
چنیں گفت کز پیش رفت آں سپاہ

وزاں جایگہ شاہ لشکر براند
بہ ایراں خرامید و رستم بماند

بداں تا زوارہ بیاید ز راہ
برو آگہی آورد زاں سپاہ

زوارہ بیامد سپیدہ دواں
سپہ راند رستم ہم اندر زماں

بُریدہ دُمِ باد پایاں ہزار
پُر از خاک سر مہتراں نامدار

بُریدہ سمندِ سرافراز دُم
دریدہ ہمہ کوس روئینہ خُم

سپہ پیشِ تابوت مے راندند
بزرگاں بہ سر خاک بفشاندند

پس آنگه سوی زابلستان کشید — چو آگاهی از وی به دستان رسید
همه سیستان پیش باز آمدند — به رنج و به درد و گداز آمدند
چو تابوت را دید دستان سام — فرود آمد از اسپ زرین لگام
تهمتن پیاده همی رفت پیش — دریده همه جامه دل کرده ریش
گشادند گردان سراسر کمر — همه پیش تابوت بر خاک سر
همه رخ کبود و همه جامه چاک — به سر بر فشانده بر این سوگ خاک
گرفتند تابوت او سر بزیر — دریغ آن چنان نامدار دلیر
تهمتن به زاری به پیش پدر — ز تابوت زر دوز بر کرد سر
بدو گفت بنگر که سام سوار — بدین تنگ تابوت خفت است زار
بباریذ دستان ز دو دیده خون — بنالید با داور رهنمون
تهمتن همی گفت کای نامدار — تو رفتی و من مانده ام خوار و زار
همی گفت زال اینت کار شگفت — که سهراب گرز گران بر گرفت
نشانی شد اندر میان جهان — نزاید چنو مادر اندر جهان
همی گفت و مژگان پر از آب کرد — زبان پر ز گفتار سهراب کرد
چو آمد تهمتن به ایوان خویش — خروشید و تابوت بنهاد پیش
چو رودابه تابوت سهراب دید — ز چشمش روان جوی خوناب دید
بدان تنگ تابوت خفته جوان — به زاری بگفت ای شه پهلوان
به زاری همی مویه آغاز کرد — همی برکشید از جگر آه سرد
که ای پهلوان زادهٔ بچهٔ شیر — نزاید چو تو زورمند دلیر
همی گفت زار ای گو سرفراز — زمانی ز صندوق سر بر فراز
به مادر نگوئی همی راز خویش — که هنگام شادی چه آمدت پیش
به روز جوانی به زندان شدی — بدین خانهٔ مستمندان شدی
نگوئی چه آمدت پیش از پدر — چرا بر دریدت بدینسان جگر

خروشش ز ایواں به کیواں رسید　　همے زار بگریست هر کاں شنید
به پرده دروں رفت با سوگ و درد　　دلش پُر ز درد و رخش پُر ز گرد
چو رستم چناں دید بگریست زار　　ببارید از دیده خوں در کنار
تو گفتی مگر رستخیز آمد است　　که دل را ز شادی گریز آمد است
دگر باره تابوتِ سهراب شیر　　بیاورد پیشِ جهانِ دلیر
ازآں تخته بر کند و بگشاد سر　　کفن زو جدا کرد پیشِ پدر
تنش را بداں نامداراں نمود　　تو گفتی که از چرخ برخاست دود
هر آنکس که بودند پیر و جواں　　زن و مرد گشته همه بے تواں
جهانِ جهاں جامه کردند چاک　　به ابر اندر آمد سرِ گرد و خاک
همه کاخ تابوت بُد سر بسر　　غنوده به صندوق در شیر نر
تو گفتی که سام است با یال و سفت　　غمیں شد ز جنگ اندر آمد بخفت
چو دیدند آں مردماں روے او　　بکردند هر کس به سرهاے و هو
بپوشید بازش به دیباے زرد　　سرِ تنگ تابوت را سخت کرد
همے گفت گر دخمه زریں کنم　　ز مشکِ سیه گردش آگیں کنم
چو من رفته باشم نماند بجاے　　وگرنه مرا خود جز ایں نیست راے
چه سازم من اکنوں سزاوارِ او　　که ماند ازو در جهاں رنگ و بو
یکے دخمه کردش ز سم ستور　　جهانے ز زاری همے گشت کور
نزاشید تابوتش از عودِ خام　　بر او بر زده بندِ زریں ستام
به گیتی همه بر شد ایں داستاں　　که چوں گشت فرزند را پهلواں
جهاں سر بسر پُر ز تیمار گشت　　هر آنکس که بشنید غمخوار گشت
به رستم بریں روز چندے گذشت　　بگردِ دلش شادمانی نگشت
به آخر شکیبائی آورد پیش　　که جز آں نمے دید هنجارِ خویش
جهاں را بسے هست زینساں بیاد　　بسے داغ بر جانِ هر کس نهاد

کرا در جهان هست هوش و خرد	کجا او فریب زمانه خورد
چو ایرانیان زین خبر یافتند	بر آن آتش غم همی تافتند
وز آن روی هومان به توران رسید	بگفت او به افراسیاب آنچه دید
ازو مانده بد شاه توران شگفت	وز آن کار اندازه اندر گرفت
غریو آمد از شهر توران زمین	که سهراب شد کشته بر دشت کین

آگهی یافتن مادر سهراب از کشته شدنش

خبر زو به شاه سمنگان رسید	همه جامه بر خویشتن بر درید
به مادر خبر شد که سهراب گرد	ز تیغ پدر خسته گشت و بمرد
خروشید و جوشید و جامه درید	به زاری بر آن کودک نارسید
بزد چنگ و بدرید پیراهنش	درخشان شد آن لعل زیبا تنش
برآورد بانگ غریو و خروش	زمان تا زمان زو همی رفت هوش
فرو برد ناخن دو دیده بکند	برآورد بالا در آتش فگند
مر آن زلف چون تاب داده کمند	به انگشت پیچید و از بن بکند
روان گشته از روی او جوی خون	زمان تا زمان اندر آمد نگون
همه خاک تیره به سر بر فگند	به دندان ز بازوی خود گوشت کند
به سر بر فگند آتش و بر فروخت	همه موی مشکین به آتش بسوخت
همی گفت کای جان مادر کنون	کجائی سرشته به خاک و به خون
غریب و اسیر و نژند و نزار	بخاک اندرون آن تن نامدار
دو چشمم به ره بود گفتم مگر	ز سهراب و رستم بیابم خبر
گمانم چنان بود گفتم کنون	بگشتی بگرد جهان اندرون
پدر را همی جستی و یافتی	کنون بآمدن تیز بشتافتی
چه دانستم ای پور کآید خبر	که رستم به خنجر دریدت جگر

دریغش نیامد ازآں روے تو   ازآں برز و بالا و بازوے تو
وزآں گرد گاہش نیامد دریغ   کہ ببرید رستم بہ برندہ تیغ
بپرورده . بُودم تنش را بہ ناز   بہ رخشندہ روز و شبانِ دراز
کنوں آں بخوں اندروں غرقہ گشت   کفن بر تنِ پاکِ او خرقہ گشت
کنوں من کرا گیرم اندر کنار   کہ خواہد بُدن مرمرا غم گسار
کرا گویم ایں درد و تیمارِ خویش   کرا خوانم اکنوں بجاے تو پیش
دریغا تن و جان و چشم و چراغ   بخاک اندروں ماند از کاخ و باغ
پدر جستی اے گُردِ لشکر پناہ   بجاے پدر گورت آمد بہ راہ
از اُمید نومید گشتی تو زار   بخفتی بخاک اندروں زار و خوار
ازآں پیش کو دشنہ را بر کشید   جگر گاہِ سیمینِ تو بر درید
چرا آں نشانے کہ مادرت داد   ندادی بر او بر نکردیش یاد
نشاں دادہ بُد از پدر مادرت   ز بہرِ چہ ناآمد ہمے باورت
کنوں مادرت ماند بے تو اسیر   پُر از درد و تیمار و رنج و زحیر
چرا نامدم با تو اندر سفر   کہ گشتی بہ گُردانِ گیتی سمر
مرا رستم از دور بشناختے   ترا با من اے پور بنواختے
بینداختے تیغ آں سرفراز   نکردے جگر گاہت اے پور باز
ہمیگفت و مے خست و میکند موے   ہمے زد کفِ دست بر خوب روے
ہمے گفت مادرت بیچارہ گشت   بہ خنجر جگر گاہِ تو پارہ گشت
ز ہر سو بر او انجمن گشت خلق   کہ زآں گریہ ورخوں ہمیگشت غرق
ز بس کو ہمے شیون و نالہ کرد   ہمہ خلق را چشم پُر ژالہ کرد
بریں گونہ بیہش بیفتاد پست   ہمہ خلق را دل بر او بر بخست
بیفتاد بر خاک چوں مردہ گشت   تو گفتی ہمے خونش افسردہ گشت
بہ ہوش آمد و باز نالش گرفت   برآں پورِ گشتہ سگالش گرفت

ز خون او همے کرد لعل آب را
سرِ اسپِ او را به بر در گرفت
گهے بوسه زد بر سرش گه به روے
ز خونِ مژه خاک را کرده لعل
بیاورد آن جامهٔ شاهوار
بیاورد خفتان و درع و کمان
به سر بر همے زد گران گرز را
بیاورد آن جوشن و خودِ او
بیاورد زین و لگام و سپر
کمندش بیاورد هفتاد یاز
همے تیغ سهراب را بر کشید
به درویش داد این همه خواسته
درِ کاخ بربست و تختش بکند
فرو هشت جائے که بُد جایِ بزم
درِ خانها را سیه کرد پاک
بپوشید پس جامهٔ نیلگون
به روز و به شب مویه کرد و گریست
سرانجام هم در غمِ او بمرد
چنین گفت بهرامِ شیرین سخن
نه ایدر همے ماند خواهی دراز
چنین است رسمِ سرایِ کهن
بتو داد یک روز نوبت پدر
چنین است و رازش نیامد پدید

به پیش آورید اسپ سهراب را
بماندند جهانی درو در شگفت
ز خون زیرِ سمش همے راند جوے
همے روے مالید بر سُم و نعل
گرفتش چو فرزند اندر کنار
همان نیزه و تیغ و گرزِ گران
همے یاد کرد آن بر و برز را
همے گفت کاے شیرِ پرخاش جو
لگام و سپر را همے زد به سر
به پیشِ خود اندر فگندش دراز
فش و دُمِ اسپش ز نیمه برید
زر و سیم و اسپانِ آراسته
ز بالا بر آورد و پستش فگند
از آن بزم گه رفته بودش به رزم
ز کاخ و رواقش بر آورد خاک
همان نیلگون غرق گشته بخون
پس از مرگِ سهراب سالے بزیست
روانش بشد سوے سهراب گرد
که با مردگان آشنائی مکن
بسیچیده باش و درنگے مساز
سرش هیچ پیدا نه بینی ز بن
سزد گر ترا نوبت آید به سر
نیابی به خیره چه جوئی کلید

در بستہ را کس نداند گشاد	بداں رنج عمر تو گردد بباد
دلِ اندر سرائے سپنجی مبند	سپنجی نباشد بسے سودمند
بدیں داستاں من سخن ساختم	دگر بر سیاوش بپرداختم

تذکرۂ فردوسی مصنّفِ شاہنامہ

حکیم ابو القاسم فردوسی و ہو حسن بن اسحاق بن شرف شاہ طوسی قریب ۹۵۰ء بہ طوس واقع خراساں تولّد شدہ۔ پدرش نزدِ حاکمِ طوس بخدمتِ باغبانی مامور بود۔ حالش مفصّل بکتابِ اُردو کورس جماعتِ سوم مڈل سکول ثبتِ ترقیم یافتہ۔ مجملش این است۔ کہ کتابِ شاہنامہ ترجمۂ پاستاں نامہ است۔ کہ بحکمِ یزدجردِ ساسانی از عہدِ کیومرث تا جلوسِ خسرو فراہم شدہ بود۔ و وزنِ شاہنامہ ہماں وزنِ سکندر نامہ است۔ گویند کہ ایں کتاب محتوی بر شصت ہزار شعر بہ عرصۂ سی سال بمنصۂ شہود جلوہ نمود۔ و عمرِ فردوسی قریب ہشتاد سال بود +

نمبر شمار	قاعدے	مثالیں
٧	حرفِ مکسور کے نیچے دو جگہ کے سِوا سب جگہ زیر لکھا گیا۔ اوّل یاے مجہول کے ماقبل۔ دُوسرے یاے معروف کے ماقبل جو لفظ کے آخر ہے ۔	دیر۔ یکے۔ شاہی ۔
٨	حرفِ مضموم کے بعد اگر واوِ مجہول نہیں ہے۔ تو اُس پر پیش لکھا گیا ۔	شُکر
٩	واوِ معروف کے ماقبل پیش لکھا گیا ۔	دُور
١٠	واوِ مجہول کے ماقبل پیش نہیں لکھا گیا ۔	زور
١١	الف۔ واؤ اور یے کے سِوا لفظ کے درمیان جو حرف ساکن ہے۔ اُس پر جزم لکھا گیا ۔	صبْر
١	اِستفہام کی علامت	؟
٢	ندا۔ تعجب۔ حسرت۔ دُعا۔ قسم۔ خوشی کی علامت	!
٣	تھوڑے وقفے کی علامت	-
٤	پُورے وقفے کی علامت	۔

ہدایت۔ جہاں پُورا وقفہ ہے۔ وہاں پڑھنے میں زیادہ ٹھیرنا چاہیئے۔ باقی جگہ کم ۔

EDUCATION DEPARTMENT,
PUNJAB.

PERSIAN SELECTIONS.

FOR SECONDARY SCHOOLS.

LAHORE:
RAI SAHIB M. GULAB SINGH & SONS,
MUFID-I-'AM PRESS.

Edition. 10,000